

PƏRVİZ KAZİMİ

**SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ
AZƏRBAYCANDA
KİTABXAN İŞİ**

BAKİ – 2008

Elmi redaktor: A.A.Xələfov

Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: X.İ.İsmayılov

tarix elmləri doktoru, professor

Knyaz Aslan

Pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Texniki redaktor: Səbinə Yaqubova

Çapa imzalanmışdır: 10.01.2008

Formatı 60-84 1/16 Həcmi 11 ç.v. Sayı 300

Bakı Universiteti nəşriyyatı,

Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.

© Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2008.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL

1.1. AZƏRBAYCAN KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ.

ƏLYAZMA KİTABLARI VƏ ONLARIN TƏKAMÜLÜ

1.2. CƏMİYYƏTDƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİNİN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ

II FƏSİL

2.2. SARAYI KİTABXANASININ (DÖVLƏT KİTABXANASININ)
YARANMASI, ONUN ÜMUMMƏDƏNİ VƏ DÖVLƏT ƏHƏMİYYƏTİ

2.3. MƏSCİD KİTABXANALARI

2.4. MƏDRƏSƏ KİTABXANALARI

2.5. ŞƏXSİ KİTABXANALAR

III FƏSİL

3.1. KİTABXANA FONDLARININ TƏRKİBİ VƏ İDARƏ OLUNMASI

3.2. KİTABXANALARIN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.3. KİTABXANALARIN NÖVLƏRİ VƏ QURULUŞU

NƏTİCƏ

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

GİRİŞ

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cəmiyyətdə kitabxanaların əhəmiyyətini qeyd edərkən demişdir: "Kitabxana xalq, millət üçün, cəmiyyət üçün müqəddəs yer, mənəviyyət, bilik, zəka mənbəyidir".

Bu fikrin hər kəlməsi üzərində geniş analitik təhlil vermək olar. Kitabxanalar həqiqətən də tarix boyu Azərbaycan xalqı üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyət, bilik və zəka mənbəyi olmuşdur.

Mürəkkəb geosiyasi ərazidə yerləşən Azərbaycan tarix boyu özünəməxsus milli-mədəni sərvətini yaratmış, onu çoxsaylı müharibələrdən qoruyub saxlamış, zənginləşdirmiş, yeni ənənələr yaratmış və nəsildən-nəslə zəngin bir irs ötürmüşdür. Xalqımız yalnız bu yolla özünün milli-mədəni simasını tarixin keşməkeşlərində qoruyub saxlaya bilmişdir.

Məlum olduğu kimi, kitabxanalar ictimai-iqtisadi formasiyaları dəyişdirməsə də, cəmiyyətin hərtərəfli inkişafına təsir göstərir, milli, elmi, mədəni və digər ictimai-iqtisadi amillərin təkamülünə xidmət edir. Azərbaycan tarixində son dərəcə mühüm yer tutan "Səfəvilər dövrü" mərhələsi yalnız ölkəmizin tam müstəqilliyi şəraitində obyektiv, dolğun və düzgün öyrənilə bilər. Həmin dövr Azərbaycanda kulturoloji formalaşma və inkişaf dövrü kimi cəmiyyətin kitab və kitabxana mədəniyyətində də öz qabarıq əksini tapmaqdadır.

Azərbaycan xalqı tarix boyu zəngin mədəniyyət yaradıb formalaşdıran böyük xalq olmuşdur. Qədim dövrlərdə türk xalqları sivilizasiyasında mühüm rol oynayan əcdadlarımız islam mədəniyyəti dövründə də görkəmli alimləri və xadimləri ilə xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. İndiki nəslə miras qalmış kitab və kitabxana mədəniyyətimizin əvəzsiz nümunələri tarixi bu iddialarımızın elmi təsdiqinə əsas verir.

Azərbaycan xalqının görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətəinin xalqımızın dövlətçilik tarixində oynadığı mühüm rol, onun Azərbaycan dilinə, Azərbaycan mədəniyyətinə göstərdiyi əhəmiyyətli xidmətləri nəzərə alınmaqla həmin dövrü zəngin mədəniyyət tariximizin mühüm bir hissəsi kimi araşdırmaq zərurəti qarşıya çıxır. Şah İsmayıl Xətəinin Azərbaycanda kitabxanaların yaradılması sahəsində başladığı möhtəşəm quruculuq və kitab mədəniyyətinə göstərdiyi himayə Səfəvilərin sonrakı hökmdarları tərəfindən də davam etdirilmiş və Azərbaycanda bu günə qədər gəlib çatmış mədəni ənənələrin əsasını qoymuşdur.

Mövzunun aktuallığını da məhz Azərbaycanın konkret tarixi mərhələsində - Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə kitabxanaların yaradılması, fəaliyyəti, inkişafı və kitabxanalara ictimai münasibət probleminin araşdırılması təşkil edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi mövzusunun öyrənilməsini 3 qrupa bölmək olar.

Birinci və ən mühüm qrupa Azərbaycan alimlərinin araşdırmaları daxildir. Burada da tədqiqatlar iki hissəyə bölünür: ümumi tarix araşdırmaları və kitabxana tarixi araşdırmaları. Demək olar ki, bütün ümumi tarix araşdırmalarında mədəniyyət və maarifin inkişafına mühüm yer verən tarixçi alimlərimiz kitab və kitabxana tarixini də müəyyən dərəcədə işıqlandırmaya çalışmışlar.

Bu qrupa Z.Bünyadovun [7; 8; 9; 84.], S.Onullahinin [61; 62; 63.], M.Mahmudovun [41; 42.] və digər görkəmli Azərbaycan tarixçi alimlərinin əsərlərini daxil etmək olar. Bu əsərlərdə kitab və kitabxana mədəniyyətimizi ifadə edən zəngin tarixi materiallar öz əksini tapmışdır. Lakin heç bir əsərdə kitabxana tarixi ayrıca tədqiqat obyektinə olmamış, xüsusilə də Səfəvilər dövründə kitab və kitabxana mədəniyyəti hərtərəfli araşdırılmamışdır.

Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq elminin banisi, Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor A.A.Xələfov XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq bu sahədə apardığı ardıcıl tədqiqatlar nəticəsində milli kitab və kitabxana mədəniyyətinin dolğun tarixi mənzərəsini yaratmış, eləcə də bu tarixin araşdırılması metodologiyasını işləyib hazırlamışdır. [21; 22; 23; 24; 25; 26;]

Professor A.A.Xələfovun 2004-cü ildə nəşr edilmiş "Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi" [21;] kitabında ən qədim dövrlərdən XX əsrə qədər kitab və kitabxana mədəniyyəti haqqında zəngin məlumat verilmişdir. Ona görə də onun dünya kitabxanaşünaslıq elmində xüsusi dəsti-xəttini və əsərlərinin böyük nüfuzunu əsas isnad mənbəyi və kitabxana tarixinə yanaşma üslubu kimi qəbul edərək hazırkı dissertasiya işinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq.

Bununla yanaşı, N.Tağıyevin [69], M.Müsəddiqin [52; 53.] Azərbaycan kitabxanalarının müxtəlif tarixi dövrlərdə inkişafı problemlərinə dair diqqəti cəlb edən bir sıra məqalələrini də nəzərdən keçirmişik.

Prof. X.İsmayılov, prof. B.Allahverdiyev və başqalarının tədqiqatları da Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq fikrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan alimlərinin yazıb-yaratmış olduqları monumental tarixi əsərlər tədqiqatçılarımız üçün bələdçi, gələcək nəsillər üçün isə qiymətli mirasdır.

İkinci qrup tədqiqatlar Sovet, o cümlədən rus tədqiqatçıların əsərləridir. Bu tədqiqatlarda Azərbaycanın zəngin kitab və kitabxana mədəniyyətinə səthi və ziddiyyətli yanaşılmışdır. Hazırkı dissertasiya işində məhz həmin ziddiyyətli məsələlərə cavab verməyə çalışmışıq.

Üçüncü qrup tədqiqatlara xarici alimləri daxildir. Bu əsərlərin əksəriyyəti Azərbaycanın mədəni-maarif irsinə qərəzli yanaşma ilə səciyyələnir. Bu işdə İran və Avropa tədqiqatçılarının əsərləri xüsusi yer tutur.

Məlum olduğu kimi, bir sıra əsərlərdə və ayrı-ayrı mənbələrdə Azərbaycanın tarixi əraziləri İran əraziləri kimi, Azərbaycan-türk hökmdarları İran-fars hökmdarları kimi, Azərbaycanda yaradılmış zəngin kitabxanalar İran şahlarının kitabxanaları kimi, Azərbaycan miniatür məktəbi fars miniatür məktəbi kimi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda kitabxanalar bir təsərrüfat obyektini kimi göstərilmiş, kitabxanaların milli-mədəni inkişafda oynadığı rolun üzərindən sükutla keçilmişdir.

Məsələn, fars alimi R.H.Fərrux İran şahlarının 2500 illiyinə həsr edilmiş "İran şahlarının kitabxana tarixi" əsərində [126] İran adlanan şərti coğrafi ərazidə yerləşən və yaradılan bütün kitabxanaları heç bir milli xüsusiyyətlərə və məntiqə əsaslanmadan "İran şahlarının kitabxanaları" adı ilə ümumiləşdirmişdir.

Bu tendensiya müasir İran İslam Respublikası dövründə də davam etdirilmiş, Azərbaycanın tarixi milli-mədəni nailiyyətlərini inkar edən, milli assimilyasiyaya xidmət göstərən yanlış mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Hazırkı elmi-tədqiqat işi heç bir tarixi əsası olmayan bu qərəzli mülahizələri və mövqeləri alt-üst etməklə yanaşı, milli iftixar mənbəyimiz olan kitab və kitabxana mədəniyyətimizin Səfəvilər dövründəki inkişafını, eləcə də onun xüsusiyyətlərini və əhəmiyyətini elmi mənbələr əsasında açıb göstərməyi öz qarşısında məqsəd qoymuşdur.

Tədqiqatın obyektini konkret tarixi dövrdə Azərbaycanda yaradılmış və fəaliyyət göstərmiş kitabxanalardır. Bu kitabxanalar fəal ictimai mövqə daşıyan və cəmiyyətin ümumi inkişafına təsir göstərən subyektlərdir. Tədqiqatın predmeti isə Azərbaycan Səfəvilər dövləti dövründə kitabxanalarının yaranması, inkişafı, quruluşu, kitabxana işinin strukturu və onun təkamülüdür.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin əvvəllərinə qədər olan tarixi dövrü əhatə edir. Həmin dövr Azərbaycan tarixində mühüm bir mərhələ olduğuna görə tədqiqatın əsas mövzusunə çevrilmişdir.

Tədqiqatda problemin işlənilməsində Azərbaycanın mədəni inkişaf tarixinin, o cümlədən kitabxana işi tarixinin son dərəcə zəngin, lakin az öyrənilmiş sahəsinin araşdırılmasına və onun dolğun mənzərəsinin yaradılmasına maksimum səy göstərilmişdir.

Tədqiqatda aşağıdakı məsələlərin araşdırılması və elmi şəkildə sistemləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işinin ümumi mənzərəsinin yaradılması;
- Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işinin bitkin bir mənzərəsinin yaradılması;
- Səfəvilər dövründə Azərbaycan kitabxanalarının növləri, quruluşu və kitabxana texnologiyalarının müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycanda kitabçılıq və kitabxanaçılıq işinin təkamülünün tarixi-elmi mənbələr əsasında öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi;
- Səfəvilər dövründə kitabxana işi tarixinin Azərbaycan xalqının milli-mədəni inkişafında mühüm rolunun göstərilməsi;
- Milli-mədəni intibahımızın mühüm sahələrindən biri olan kitab və kitabxana işi tarixinə dair elmi dövriyyəyə daxil edilmiş qərəzli fikir və mülahizələrin araşdırılması və onlara tutarlı elmi cavabların verilməsi.

Müəllif monoqrafiya haqqında dəyərli fikir və mülahizələrini bildirəcək mütəxəssislərə bəri başdan səmimi minnətdarlığını bildirir.

I FƏSİL

1.1. AZƏRBAYCAN KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ. ƏLYAZMA KİTABLARI VƏ ONLARIN TƏKAMÜLÜ

Cəmiyyətin təkamülü prosesində kitabxanalar insanın mədəni tələbatları zəncirinin mühüm halqasını təşkil edir. Əgər hər hansı bir fikri müəyyən məsafəyə və ya gələcək zamana ötürmək məqsədi ilə ilk ehtiyac yazıya yaranmışdısa, sonra yazı materialına, nəticədə yazıya çevrilmiş fikirlərin toplanmasına və qorunmasına ehtiyac duyulmuşdur. Uzun və mürəkkəb tarixi dövr ərzində yazı kamilləşdikcə, daha sərfəli yazı materialları uğrunda axtarılar genişləndikcə həmin yazılı mətnləri özündə əks etdirən daş kitabələri, gil lövhələri bir yerə cəmləşdirib oxucuların istifadəsinə verən kitabxanalar da onlarla yanaşı təkmilləşərək inkişaf edirdi. Deməli, müasir cəmiyyətdə sosial institut kimi dəyərləndirilən kitabxanalar ən qədim müəssisələrdən, kitabxanaçılıq isə ən qədim peşələrdən biri olmuşdur.

Tarixşünaslıqdan məlumdur ki, cəmiyyət tarixinin, o cümlədən mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kitabxana işi tarixinin öyrənilməsində qarşıya qoyulan müxtəlif xarakterli vəzifələr hər bir mərhələdə düzgün metodologiyaya arxalanmasa, nəticədə tarixi saxtalaşdırmaya, faktların manipulyasiyasına, əsası olmayan uydurmaların yaradılmasına səbəb olur. Bu baxımdan Sovet tarixşünaslığına söykənərək tanınmış rus alimləri K.Abramovun [74.] və O.Talalakinanın [113.] kitabxana işi tarixini araşdırma metodikasından imtina edərək, həm forma, həm də məzmunca reallığı daha düzgün ifadə edə biləcək yeni bir elmi yanaşma seçmək zərurəti meydana çıxır.

Fikrimizi əsaslandırmağa çalışaq.

Kitabxanalar dünya mədəniyyətinin inteqrasiyasını təmin edən və böyük bir tarixi mərhələdə bunu həyata keçirən yeganə müəssisə olduğu üçün ona konkret coğrafi ərazidə və konkret tarixi dövrdə baxmaq yanlışdır. Bu zaman kitabxanalar cansız bir təsərrüfat subyektinə təəssüratı bağışlayır. SSRİ məkanında milli-tarixi kökləri eyni olan xalqların kitabxana quruculuğunda yaxınlığı, dini, milli inteqrasiya xüsusiyyətləri mövcud idi. Eləcə də mədəniyyət tarixi olmaq baxımından kitabxana tarixini mexaniki bölmək son dərəcə yanlışdır. Belə ki, SSRİ-də yaşayan Slavyan xalqlarının Yunan və Bizans mədəniyyəti ilə, Baltikyanı respublikaların isə Skandinav xalqlarının mədəniyyəti ilə sıx tarixi bağlılığı olmuşdur.

Bu çərçivələri öz tədqiqatlarında sındıran professor A.Xələfov kitabxana tarixi probleminə ərazi, dil, din və bəşəriyyətə xidmət dəyərləri aspektində yanaşır. Təsədüfi deyil ki, SSRİ məkanında kitabxana işinin tarixi mövzusunda tarix elmləri üzrə müdafiə edilən ilk doktorluq dissertasiyası [22] da məhz professor A.Xələfov tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatçı O.Talalakinə ən qədim sivilizasiyalarda kitabxanaların yaranması mövzusunda Şumerlərdən başlayır. O yazır: "Bizim eradan əvvəl III minilliyin ortalarında Şumerlər mixi yazını kəşf etdilər. Sonrakı əsrlərdə bu yazı Akkad, Assuriya, Finikiya və Urartu dillərinə uyğunlaşdırıldı" [113].

Yazının yaranmasını tədqiq edən Jorj Jan eramızdan əvvəl 1000-700-cü illərdə Finikiya əlifbasının yaranmasının yunan əlifbasının başlanğıcı olduğunu və Finikiya əlifbasının Arameylər vasitəsi ilə yəhudi və ərəb əlifbalarının başlanğıcı olduğunu [92] qeyd edir.

Yazının yaranması və inkişafını öyrənən mütəxəssis İ.Qelbanın araşdırmalarına söykənərək Şumerşünas alim İ.Q.Kaneva iddia edir ki, yazı ilk dəfə qədim Şərqdə yaranmışdır ki, bunlardan ən qədimi eramızdan əvvəl III minilliyin əvvəllərində meydana gəlmiş Şumer yazısıdır. Bu yazı eradan əvvəl I minilliyə qədər müxtəlif dəyişikliklərlə qorunub saxlanılmışdır [96].

Fikirlərinə isnad etdiyimiz müəlliflərin hər biri ayrı-ayrılıqda Şumer yazısının piktoqrafik olması, fikri ideoqramlarla ifadə etməsi və mixişəkilli quruluşa malik olması faktını təsdiq etməzdən əvvəl sanki böyük bir narahatlıqla Şumer dilinə və Şumer yazısına hazırda heç bir xalqın varislik hüququnun olmamasını iddia etməyə tələsirlər. Halbuki hətta sadə bir məntiqi yanaşma belə təsdiqləyir ki, bu məntiqsiz iddiaları irəli sürən alimlərin əsərlərində heç bir ciddi elmi əsas yoxdur və bu iddialar müəlliflərin subyektiv mövqelərindən başqa bir şey deyil.

Rus sovet alimlərinə və tarixi saxtalaşdırmağa çalışan bir sıra tədqiqatçılara cavab olaraq Azərbaycanda kitabxana işi tarixinin görkəmli tədqiqatçısı, Əməkdar elm xadimi, professor A.Xələfovun bu problemlə əlaqədar irəli sürdüyü faktlar və arqumentlər onun çoxsaylı tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır [21; 22; 23; 24; 25; 26].

Erkən qədim dünya mədəniyyətinə dair son elmi tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, dünyada ilk kitab dünya mədəniyyətinin beşiyi olan Şumerdə yaranmış, şumerlər həm də ilk kitabxanaların yaradıcısı olmuşlar. Hazırda Şumer problemi öz aktuallığı etibarilə dünya alimlərinin diqqətini daha çox cəlb edir. Təsədüfi deyil ki, artıq keçən əsrdən dünya tarixində yeni bir elm sahəsi - Şumerşünaslıq yaranmışdır.

Məşhur amerikalı şumerşünas S.N.Kramer "Tarix Şumerdən başlanır" kitabında yazır: "İlk məktəblər", "İlk ikipalatalı parlament", "İlk tarixçi", "İlk əxlaq ideyaları", "İlk atalar sözləri və məsəllər", "Heyvanlar haqqında ilk təmsillər", "İlk ədəbi mübahisələr", "İlk matəm nəğmələri", "İlk ədəbi əzətmə", "Bəşəriyyətin ilk qəhrəmanlıq

əsəri", "İlk məhəbbət nəğməsi", "İlk kitabxana kataloqu", hər şeyin ilki, yəni tarixin başlanğıcı şumerlərdən başlanır.

S.N.Kramerin əsərindən gətirdiyimiz bu parçadan görüldüyü kimi, Şumerdə dünya mədəniyyətinin inkişafı çox yüksək pilləyə qalxmış, məktəblər açılmış, müəllimlər, tarixçilər yetişmiş, elmin və ədəbiyyatın müxtəlif sahələrinə dair qiymətli kitablar meydana gəlmişdir. Şumerlərin yaratdığı "Bilqamış" dastanı məhz belə bir güclü mədəniyyətin inkişaf etdiyi elmi və bədii zəmin üzərində yaranmışdır.

Şumerlərdə kitabların mövzu dairəsi o qədər geniş olmuşdur ki, müxtəlif elm sahələrinə və ədəbi janrlara həsr edilmiş kitablardan böyük kitabxanalar yaranmışdı. Şumer kitabxanalarında gil lövhələrdən ibarət minlərlə kitabın toplanmasını nəzərə alsaq, qədim dünyanın bu ilk kitabxanalarının mürəkkəb quruluşa malik olması, kitabxanaçıların isə kitabları toplamaq, fondada düzüb saxlamaq və oxuculara vermək üçün müəyyən elmi bilikləri mənimsəməsi aşkara çıxır.

Qədim kitabxanaların kitabların hazırlanmasında bilavasitə iştirakını da nəzərə alsaq, onların fəaliyyət dairəsinin nə qədər geniş mədəni xarakter daşması, qədim dünyanın ən qiymətli yaddaşları olması təsdiq edilir.

Qədim kitabxanaların həyata keçirdiyi kitabı istehsal etməkdən, onu kitabxana fondlarında toplayıb saxlamaqdan və oxucuların istifadəsinə verməkdən ibarət mürəkkəb texnoloji proses bu işə kömək edəcək elmi fikirlərin meydana çıxıb formalaşmasını tələb edirdi. Əgər o dövrdə belə elmi fikirlər yaranmasaydı, qədim kitabxanaları idarə etmək də mümkün olmazdı. Bütün bunlar isə ilk kitabxanaçılıq fikirlərinin məhz Şumerdə meydana gəlməsini bir daha təsdiq edir.

Olduqca maraqlı və təqdirəlayiqdir ki, ingilis alimləri S.Lloyd və Q.Çayl öz araşdırmalarında belə bir elmi qənaətə gəlirlər: "Turanlılar təxminən on iki min il bundan qabaq səfali, bəhrəli Dəclə və Fərat çayları hövzəsində məskən salıb, ətraflarında yaşayan saysız-hesabsız vəhşi qəbilələrin heyratlı nəzərləri altında dünya sivilizasiyasının səhərini açdılar. Dünyada ulu bir mədəniyyətin məşəli alışdı".

Şumer dili barədə alman alimi Q.Vinkler yazır: "Dünyanın bu birinci dili haqqında bizdə ilk rəy yaranıb. Bu dil öz əsas əlamətlərinə görə türk dillərinə uyğundur... və semit dillərindən tamamilə fərqlənir".

Fransız alimi E.Reklti yazır: "Mixi yazı dilində İran və semit dillərinə uyğun xətlər qətiyyəən yoxdur, əksinə, Turan və Ural-Altay dilləri ilə qohumluq var".

Rus alimi L.Redder isə belə deyir: "Şumer dili xüsusi bir dildir... öz qohumluğuna görə hər şeydən əvvəl türk dilləri ilə müqayisə edilə bilər".

Azərbaycan mənəvi mədəniyyət tarixinin görkəmli araşdırıcısı Elməddin Əlibəyzadə yazır: "Şumerlər dünyanın ilk sivilizasiyalı xalqıdır. Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır".

Milli təcrid və fəvqəladəlik fikirlərindən tam uzaq olaraq bu problemləri geniş təhlil etmək fikrimiz yoxdur. Lakin tarixi etnik təkamülün düzgün istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün bu problemlərə toxunmağa məcburuq. Hesab edirik ki, İslama qədər mövcud olan Azərbaycan sivilizasiyasına - dil, əlifba, yazılı mənbələr və kitabxana mədəniyyətinə Mesopotamiya kontekstində baxıla bilər. Təsadüfi deyil ki, arxeoloqlar gil lövhələr üzərində yazılı abidələrin Şumer mədəniyyət mərkəzindən Şərqi doğru hərəkətini təsdiqləyirlər.

Bununla yanaşı, son tarixi araşdırmalar qədim Azərbaycan dövlətlərinin Şumerlərlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr saxladığını təsdiqləyir. Qaynaqlarda göstərilir ki, Şumer şəhər-dövlətinin başçıları erkən Azərbaycan dövlətləri ilə əlaqə yaratmış, bir-birinin iqtisadiyyatının inkişafına, mədəni quruculuğuna kömək etmiş, bir sözlə, bəzən əməkdaşlıq və dostluq etmiş, bəzən də müharibə aparmaq niyyətinə diişmüşlər. Bu hərtərəfli əlaqələrin izləri dövlət başçılarının bir-birinə göndərdikləri diplomatik məktublarda qalmaqdadır.

Beləliklə, İslama qədərki Azərbaycanda kitabxana quruculuğu, kitabxana mədəniyyəti probleminin ümumi mənzərəsi belə bir elmi fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan xalqının ulu əcdadları antik mədəni xalqların mədəniyyətindən bəhrələnməklə yanaşı, onu bir o qədər də zənginləşdirərək ümumbəşəri təkamüldə öz mühüm rolunu oynamışdır.

Professor A.A.Xələlov Azərbaycan kitabxanaların antik dövr mənzərəsini ifadə edərkən yazır: "Azərbaycanda perqament üzərində yazılmış əlyazma kitabının tarixi 1400 ildən artıqdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin yazıya köçürülmə tarixi 1300 ildən artıqdır. "Avesta" kitabının tarixi isə daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə bir qədim kitab mədəniyyətinə malik olan Azərbaycan xalqının həmçinin çox qədim və zəngin kitabxana tarixi vardır. Azərbaycan ərazisində kitabxanaların yaranma tarixi kitab tariximiz kimi çox qədim zamanlara gedib çıxır" [21].

Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda kitabxana mədəniyyətinin vəziyyəti, inkişafı və rolunu öyrənərkən ona qədərki inkişafı izləmək, özünəqədərki vəziyyətlə tanış olmaq vacibdir. Belə ki, kitabxanalar cəmiyyətin ictimai-mədəni simasını göstərmək baxımından müəyyən maddi və mənəvi baza olmadan yaran bilməzdi və onun inkişafı da şübhəsiz artıq yaradılmış müəyyən bazaya əsaslanmalı idi. Aparılan axtarışlar göstərir ki, Azərbaycanda kitab və kitabxana mədəniyyətinin Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə qədərki inkişaf yolu Səfəvilər dövründə onun daha da genişlənməsinə, vüsət almasına bilavasitə səbəb olan cəhətlərdən idi. Belə ki, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə qədərki mərhələni Azərbaycanda kitab və kitabxana işinin inkişafında bir mərhələ hesab etmək olar.

Sovet, o cümlədən rus tarixçiləri, şərqşünaslar və mədəniyyətşünaslar öz növbəsində şərq əlyazma kitablarını öz tədqiqat mərkəzi etmiş çox sayda tədqiqat işləri ortaya çıxmışdı. Bu tədqiqatların demək olar ki, hamısında xarakterik bir təsnifat üzə çıxır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti şərq ölkələrinin bir sıra hallarda dövlət sərhədləri çərçivəsində təsnif edir, bəzi hallarda milli-mədəni ariyal çərçivəsində təsnif edirlər. Məs.: çin, fars və ərəb əlyazma kitabları araşdırılarkən bu bir milli-mədəni ariyalda göstərilir, bundan sonra bu ariyalda dilin ləhcə və dialektlərinin, müxtəlif xətt nümunələri və kitabxanaçılıq ənənələri və ədəbi üslublar milli-mədəni zənginliyi ifadə edir. Fars əlyazma kitab mədəniyyəti tədqiq edilərkən fars, əfqan, tacik əlyazmaları ilə yanaşı Azərbaycan, türkmən və özbək şair və alimlərin də əsərləri bu kateqoriyaya aid edilir. Burada da fars ədəbiyyatıyla iran ədəbiyyatı terminləri arasında manipulyasiya edilir. Bəzi hallarda şərq əlyazma kitabları milli-mədəni ariyalarda deyil coğrafi ariyalarda araşdırılıb. Bu halda türk mədəni irsi böyük coğrafi ariyalda pərakəndə tədqiq edilir ki, müxtəlif türk xalqlarının müştərək mədəni inteqrasiyası prosesləri tədqiqatdan kənar qalır. Digər tərəfdən Gürcüstan və Ermənistandan çox - çox uzaqda Suriyada, Fələstində yazılmış və ya üzü köçürülmüş əlyazma kitabları milli - mədəni təkamülün səviyyəsi kimi göstərilir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra xarici tədqiqatçılarda öz əsərlərində belə bir təsnifata əsaslanmışlar.

Orta əsr şərq əlyazma kitabları orta əsr kitabxanalarının kitab fondunu təşkil edən bir elementdir. Bu kitabların yazılması, üzünün köçürülməsi, xəttab, rəssam və cildçilik texnologiyası, kitabın mütaləsi və ya mübadiləsinin təmin edən qurum əsasən kitabxanalardır. Odur ki, orta əsrlərdə şərq əlyazma mədəniyyətinin düzgün mənərəsini ifadə etmək üçün konkret dövrdə, konkret kitabxana fondlarının araşdırılması daha məqsədə uyğun hesab edilmişdir. Bu zaman konkret tarixi dövrdə konkret milli və ya bir qurup milli-mədəni inkişafın düzgün tarixi mənərəsini canlandırmaq olar.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində kitab satış müəssisələri haqqında mənbələrdə geniş məlumat verilmir. Səmərqənddə, Buxarada, Heratda, Misirdə, Suriyada eləcə də Bağdadda kitab satışı müəssisələri haqqında məlumatların analoqu Azərbaycan ərazisində rast olunmur. Eləcə də Hülakü və Qazan xan dövründən bəhs edən mənbələr qeyd edirlər ki, Marağa rəsədxanası, "Şənbə Qazan" kitabxanaları üçün bu hökmdarlar Misirdən, Çindən kitablar sifariş edib gətirmişlər. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, Azərbaycan şərq və qərb arası inteqrasiyanın ortasında olduğu üçün lazım olan ədəbiyyatın alınması və gətirilməsi çətin olmamışdır. Eləcə də kitab məhsuluna formalaşmış xüsusi bir münasibət mövcud idi. Kitabı yazmaq, üzünü köçürülmə hədiyyə etmək və ya mübadilə etmək olar. Uzun bir tarixi dövrdə kitab Azərbaycanda kütləvi ticarət və satış subyektı olmamışdır.

İslam dini ilə nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütün Yaxın Şərqdə xalqların mədəni-maarif nailiyyətləri demək olar ki, tarixdən silindi və xalqların mədəni həyatında yeni bir dövr - islam dini mədəniyyəti dövrü başlanmış oldu.

İslam dininin Azərbaycanda yayılması elə bir dövrə təsadüf edir ki, bu vaxt Ərəbistanda meydana gəlmiş müsəlmanlıq hələ sistemə salınmamış və kamil şəkə düşməmişdi. Eləcə də zəbt olunmuş ərazilərdə müqavimətə rast gəlir, ayrı-ayrı yerlərdə əsrlər boyu yaranaraq inkişaf elmiş dini baxışların və cərəyanların təsirinə məruz qalırdı.

Beləliklə, metafizik nəzəriyyələr, xüsusilə "təsəvvüf" və ya "sufi" cərəyanlar meydana çıxırdı. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda sufi məclisləri haqqında X əsr ərəb coğrafiyaçı alimi əl-Müqəddəsi məlumat verir.

Xoy və Ərdəbil şəhərlərində sufi məclislərinin olması bu dövrdə sufiliyin Azərbaycanda geniş yayılmasına əyani sübutdur.

E.Bertels bu barədə yazır ki, geniş yayılmış sənətkarlığın rəngarəngliyi eləcə də sufi şeyxlərinin çoxluğunu göstərir. Onlar həyatının çox hissəsini sənətkarlar içərisində keçirirdi.

Şəhər əhalisi bu şeyxlərin köməkliyi və vasitəsi ilə elmə və ədəbiyyata yol tapırdı [80].

IX-X əsrlərdə sufi şeyxlərinin həyat və fəaliyyətini öyrənərək belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dövrün əlyazma kitabları əsasən onların əllərində toplanırdı. Bu və ya digər formada XVI əsrə qədər mövcud olan kitabxanalar əsasən şəxsi xarakter daşıyırdı. Bu kitabxanalar universal fonda malik idi. Burada fəlsəfə, din, Qurana yazılmış şərhələr, poeziya və s. ədəbiyyat toplanırdı. Kitabxananın böyük-küçüklüyündən asılı olaraq riyaziyyat, astronomiya, kimya və tibbə aid ədəbiyyat da saxlanılırdı.

Sufi şeyxlərini məşhurluğundan, cəmiyyətdə tutduqları ictimai və siyasi mövqelərindən asılı olaraq bütün Yaxın və Orta Şərq ölkələrində tanıyırdılar. Onlar ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan müridləri ilə məktublaşır, əlaqə saxlayırdılar. Şairlər öz kitablarını şeyxlərinə göndərir, beləliklə, zəngin kitab fondu yaranırdı. Kitab elmi-informativ inteqrasiyanı təmin edirdi.

Sufi şeyxləri və onların ardıcılıarı məhz şəxsi kitabxanalarının köməkliyi ilə yeni kitablar yazır, başqa cərəyanlarla tanış olur, öz fəlsəfi baxışlarını təkmilləşdirirdilər. Bu fikrimizi sübut edən faktlara tarixdə çox rast gəlmək mümkündür. Bir sıra görkəmli alimlər müxtəlif əsərləri oxuduqdan sonra səfərə çıxmış, Bağdad, Buxara, Şam şəhərlərində kitab müəllifləri ilə görüşüb, elmi mübahisələr aparmış, orada öz yeni əsərlərini yazmış, özləri ilə apardıqları, eləcə də gətirdikləri kitablarla elmi-məlumat inteqrasiyasını təmin etmişdilər.

S.M.Prozorov qeyd edir ki, islam tarixi üç mərhələyə bölünə bilər:

1) Peyğəmbər və Quran mərhələsi;

2) İdeoloji ziddiyyətlər mərhələsi;

3) İslamın məntəqə formalarının bərqərar olması dövrü. [104].

Qeyd olunan I mərhələni çıxmaq şərti ilə ideoloji ziddiyyət mərhələsi adlanan təriqətlərin formalaşdığı dövrdə Azərbaycanda artıq mədəni-maarif işinin inkişafı və məhz milli zəmində inkişafı müşahidə olunur.

Bəhs etdiyimiz tarixi dövr və coğrafi ərazi tələb edir ki, Azərbaycan əlyazma kitabxanasının inkişafını qonşu xalqların mədəni inkişafı ilə müqayisədə araşdıraq. Bu baxımdan K.H.Yuzbaşyanın 1987-ci ildə çap olunduğu «Армянские рукописи» [112, 5; 145] və N.S. Canaşia, E.M.Maçariani, M.K. Suruladzeninin «Грузинская рукописная книга» [112; 176] məqalələri müqayisə aparmaq üçün diqqətə layiqdir. XI əsrdə həm Azərbaycanda, həm Gürcüstanda, həm Ermənistanda kağız materialı üzərində yazılmış kitab məhsulları yaranmağa başlayır. Bu dövrə qədər gil lövhələr və perqament üzərində yazılmış kitabların müxtəlif fraqmentləri qorunub saxlanmışdır ki, gürcü və erməni abidələri bütünlüklə dini xarakter daşdığına görə kilsə və monastırlarda saxlanmış və qorunmuşdur. Eləcə də bəhs edilən coğrafi ərazi xarakterik olan ümumi cəhət kitab məhsulunun baha olmasıdır. Gürcü tədqiqatçıları qeyd edir ki, XI əsrdə orta həcmdə kitab 15 qızıl pul idi o zaman ki, 340 qızıla kiçik bir monastır almaq olardı [112, s.195]

Əlbəttə kitab məhsulunun baha olması faktı bütün islam mühitinə xarakterik olsada məscid və xanəqahların alınıb satılması haqqında mənbələrdə heç bir məlumata rast gəlmirik. Fərqli cəhətlərdən biri də odur ki, Azərbaycan ərazisində kitablar əsasən kitabxanalar nəzdində olan emalatxanalarda hazırlanırdısa, Gürcüstan və Ermənistan ərazisində bir sıra qarışıq sənət sahiblərinin çalışdığı sexlərdə xəttatlar da fəaliyyət göstərirdilər. Məsələn N.S Canaşia qeyd edir ki, "...bir emalatxanada aşbaz, rəngsaz, başmaqçı, xəttab və dərzilər bir yerə də çalışırdılar" [112, s.190] Azərbaycan ərazisində belə hallara rast gəlmirik.

IX əsrdə Həmədanda təşkil olunmuş şəxsi kitabxana haqqında bir sıra mənbələr məlumat verir. Bu məlumata ərəb şairi Əbu Təmmanın tərcümeyi-halında, Xətib Təbrizinin "Əl-Həməsə" əsərinə yazdığı giriş hissəsində rast gəlirik. Bu barədə yazırlar ki, Əbu Təmman ərəb hakimlərindən Abdulla ibn Tahirin dəvəti ilə İrana gəlir. Həmin il qış sərt keçdiyinə görə o, Həmədan şəhərində qalmalı olur. Əbu Təmman qeyd edir ki, Həmədanda Əbu əl-Vəfanın evində qaldım və qaldığım müddət ərzində onun böyük kitabxanası ilə tanış oldum. Bu kitabxanada 300 ərəb şairinin əsərlərindən bəhs edən "əl-Həməsə" əsərini yazıb qurtardım.

Əbu-Təmmanın Həmədana gəldiyi il hicri tarixi ilə 200-cü ilə düşdüyü üçün deyə bilirik ki, Həmədan şəhərində miladi tarixlə 821-ci ildə böyük bir şəxsi kitabxana olmuşdur. Əldə olan mənbələrə görə, Əbu Təmmanın Həmədandakı şəxsi kitabxanası tarixi hələlik məlum olan ilk kitabxana hesab edilə bilər. Lakin qeyd olunan kitabxanasının xarakteri bir daha sübut edir ki, hələ IX əsrdə Azərbaycanda kitab kolleksiyaçılarının sayı çox olmuşdur.

Şübhəsiz, Həmədandan başqa, Azərbaycanın Bərdə, Naxçıvan, Marağa, Təbriz, Gəncə və s. kimi iri şəhərlərində də feodallar kitab kolleksiyaları toplamışdılar. Əlbəttə, gələcək axtarışlar daha qədim kitabxanalarımızın üzə çıxarılmasına imkan verəcəkdir.

Eləcə də göstərilən coğrafi ərazidə yaranmış ilk Azərbaycan kitabxanalarının tarixinin son dərəcə qədim olması haqqındakı faktların hər hansı bir tədqiqatçı tərəfindən şübhə ilə qarşılanacağını da düşünmürük. Problem tarixi irsə və tarixi irsin varisliyinə mövcud olan yanlış yanaşmalardan irəli gəlir. Bu səbəbdən kitabxana işi tarixini Azərbaycanın etnik təkamülünü səciyyələndirən bir faktor kimi əsas götürərək tarixi mənzərəyə göz gəzdirmək vacibdir. Bu zaman kitabxanaların cəmiyyətdə, onun mədəni inkişafında, dövlətin, mülki həyatın qanunlarla tənzim olunmasında, insanların vəzifə və hüquqlarının müəyyənləşdirilməsində, iqtisadi həyatın nizama salınmasında mühüm rolunu görə bilirik. Kitabxanaların mühüm rolu Şumer dövrünün şəhər-dövlət, sonralar böyük dövlət və daha sonra superdövlətlər mərhələsində də görünməkdədir.

Şəxsi kitabxanalar dövrün ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynaya bilmirdi. Sosial xarakterinə görə onlar öz mövqelərini məktəb və mədrəsə kitabxanalarına verməli olurdular. Doğrudur, məktəb və mədrəsələrdə əsasən islam dini tədris olunur və kitabxanaların fondunda dini ədəbiyyat çoxluq təşkil edirdi. Lakin bir sıra mədrəsələrdə riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, tibb və fəlsəfə dərslərinin keçilməsi faktı məlumdur. Bütün bunlar öz müsbət təsirini verməkdə idi. Bu dövrdə sufiliyin inkişafı xüsusilə nəzərə çarpırdı.

Y.Bertels yazır ki, bu dövrdə sufilər sənətkarların içində xüsusi hörmətə malik idi və onların gizli özünümüdafiə təşkilatlarının yaradılmasında əsas rol oynayırdı. Xüsusilə "Axi" təşkilatı nəinki, xalqı səbr və dözümlə çağırır, hətta ələ silah götürüb öz hüquqlarını tələb etməyi də təklif edirdi.

IX-X əsrlərdə Azərbaycanda Bərdə, Bakı, Gəncə, Şamaxı, Şabran, Beyləqan, Naxçıvan, Ərdəbil, Təbriz, Marağa və Urmiya kimi sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan mühüm şəhərlər var idi. Şəhərlərdə mədəniyyət xeyli inkişaf etmiş, mədrəsələr yaranmışdı. Mədrəsələrin getdikcə genişlənməsi kitabçılığın inkişafına da böyük təsir göstərir, mədrəsə kitabxanaları təşkil olunurdu. İslam dininin mərkəzi kimi məscidlərin mövqeyi möhkəmlənir, məscidlərdə toplanan dini kitabların sayı artırdı. Bərdədəki "Cümə" məscidi belə məscidlərdən idi. Burada xeyli əlyazma kitabları toplanmışdı.

Rudəkinin müasiri İstəxri Azərbaycan mədəniyyətinin IX-X əsrlərdə iftixarı olan Bərdə haqqında yazmışdır: "...Bərdə İraq və Xorasan arasında yerləşən şəhərlərin hamısından böyük və mədəni həyatlı şəhərdir".

Azərbaycanın mədəniyyət tarixində hələ kifayət qədər öyrənilməyən qədim Bərdə dövrünün elm-maarif mərkəzi kimi də orta əsr şair, alim və səyahlərinin diqqətini cəlb etmişdir.

IX-X əsrlərdə elmlərin inkişafı riyaziyyat, astronomiya, tibb, tarix, fəlsəfə və s. kimi bir sıra sahələr üzrə alimlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə alimlərin bir qrupu Bəsrə şəhərində "İxvanüs səfa" adlı gizli cəmiyyət yaratdılar. Bu cəmiyyətin fəal üzvlərindən biri də azərbaycanlı Əbülhəsən Əli Harun əz-Zəncani idi.

S.Rzaquluzadə "İxvanüs səfa" ("Səfiyyət qardaşları") cəmiyyətinin fəaliyyəti haqqında yazır ki, bu cəmiyyətin üzvləri elmin, maarifin təbliği ilə hakim irticanı, zorakılığı aradan qaldırmaq, sosial baxımdan ədalətli cəmiyyət qurmaq mümkün olduğunu iddia edirdilər. Azərbaycanda elmin və maarifin yayılması sahəsində xeyli iş görmüş bu cəmiyyətin üzvləri, şübhəsiz, zəngin kitabxanaya da malik olmuşlar.

"İxvanüs səfa" alimlər cəmiyyəti idi. Əgər bu cəmiyyətin bir neçə yüz il fəaliyyət göstərməsini də nəzərə alsaq, onun böyük kitabxana fonduna, hətta kitabxana şəbəkəsinə malik olması şübhə doğurmur. Qeyd olunan tarixi dövrdə xüsusi kitabxanaların üstünlük təşkil etməsi ehtimalı daha çox diqqəti cəlb edir. Şəms Təbrizinin, Cəlaləddin Ruminin, Əhməd Yəsəvinin, Naci Bektaşın, digər türkdilli alim və təriqət başçılarından həyat və yaradıcılığını araşdırarkən tez-tez Ərdəbilə, Həmədana, Təbrizə və başqa Azərbaycan şəhərlərinə gəlmiş alimlərin yerli alimlərlə görüşməsi, onların şəxsi kitabxanalarından istifadə etməsi və yeni materiallar əldə etməsi haqqında verilmiş ümumi məlumatlar belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, bir sıra kitabxanalar nüfuzlu alimlərin üzünə açıq olsa da, kütləvi şəkildə istifadəyə verilməmişdir.

Ərəblərin istilasından sonra bir sıra alim və şairlər zorla Mədinə, Şam, Qahirə və başqa şəhərlərdə yaşayıb-yaratmalı olurlar. Bu bərdə Əl-Əsnəvi, İbn-əl-Fuvati, Yaqut Həməvi öz əsərlərində bir çox misallar göstərirlər. Yalnız Bağdadın "Nizamiyyə" mədrəsəsində (universitetində) çalışmış azərbaycanlı alimlərdən Fəxrəddin Əbülfədl İsmayıl ibn əl-Müsənnə ət-Təbrizi, Əbülfədl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbili, Əminəddin Müzəffər ibn əbu Məhəmməd ibn İsmayıl ibn Əli ət-Təbrizi, Təcəddin Əbülfədail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdullah əl-Urməvi və başqalarını göstərmək olar.

Bütün bunlar, intellektualların Azərbaycan ərazisindən kənarlardakı dini mərkəzlərə oxumağa və fəaliyyət göstərməyə getməsi ölkədə mədəni-maarifin inkişafına ciddi mənfi təsir göstərirdisə, xalqın ümumi inkişafını dayandıra bilmir, yalnız ləngidirdi. XI əsrə qədər bu ləngimə özünü ciddi şəkildə göstərməkdə idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İslam dini mərkəzləri olan Bağdad, Bəsrə, Mədinə, Qahirə və s. şəhərlərə köçürülən və ya şərait üzündən köçməyə məcbur olan azərbaycanlı alimlər xalqın bütün yaradıcı kütləsini təşkil etməmişdir. Ona görə də bəzi tarixi əsərlərdə yazılan "IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ərazisində maarif, mədəniyyət sönmüşdü" fikri də nöqsanlıdır. Belə ki, bütün dövrlərdə Azərbaycanın həm tarixi, həm də hazırkı coğrafi ərazisində elm və mədəniyyət özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir. Cəlaləddin Ruminin dediyi kimi, elm "Şəriət qaydalarını daha yaxşı öyrənmək formasında, ədəbiyyat isə xalq yaradıcılığı janrında meydana çıxırdı. Təsədüfi deyil ki, tədqiqatçılar Azərbaycan folklorunu, Azərbaycan mərasim şeirini və musiqisini dünyanın ən zənginlərindən hesab edirlər.

Ərəb əlyazma kitablarının tədqiqatçısı A.B.Xalidov qeyd edir ki, "VIII və xüsusilə IX əsrlərdə kitab xəlifəliyin mərkəzi vilayətlərindən daha uzaq əyalətlərə (İran, Suriya, Ərəbistan, Misir) geniş yayılmağa başlayır ki, nəticə etibarilə İran, Orta Asiya, Zaqafqaziya, Şimali Afrika və İspaniyada ərəb əlyazmalarının kolleksiyaları meydana gəlir" [115].

Orta əsrlərin görkəmli tədqiqatçısı Q.Kəndli Azərbaycanın erkən orta əsr kitabxanaları haqqında məlumat verərək yazır: "IX-X əsrlərdə... Azərbaycanın qədim paytaxtlarından və mədəni ocaqlarından olan Gəncədə böyük dövlət kitabxanası var idi. Əmaninin "Ensab əl-Səmani" əsərindən məlum olur ki, Əbülfəzl Həddad ibn-Asim həmin Darülməktəbin xəznelərindən (kitabxana müdiri) (kitab xəzinə hesab edildiyindən müəllif kitabxana müdirini xəzinə müdiri adlandırır) imiş, Azərbaycanın qədim paytaxtları Gəncə, Ərdəbil və Təbriz şəhərləri Buxara və Səmərqənd kimi elm və maarif mərkəzlərindən idi" [115].

A.B.Xalidovun tədqiqatına əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, XIII əsrin ortalarına qədər ərəb dilində yazılan kitablar ümumi kitab məhsulunun əksəriyyətini təşkil edirdi. Bu baxımdan kitabxana fondunun böyük hissəsi ərəbdilli ədəbiyyatdan ibarət idi. XIII əsrdən sonra da Quran nüsxələri hədislər və dini məzmunlu digər kitabların hesabına kitabxanalarda ərəbdilli ədəbiyyat fondun yarısından çoxunu təşkil edirdi. Bununla belə inkişaf etməkdə olan dünya elminin tam ifadəsini kitabxana fondlarında toplamaq mümkün olmurdu. Hətta ərəb dilində mütaliə imkanı olan oxucu dərin elmi nailiyyətlər əldə etmək üçün daha böyük kitabxanalar, daha nüfuzlu alimlər soracağı ilə Bağdada, Bəsrəyə, Şama getmək məcburiyyəti qarşısında qalırdı.

XI-XII əsrlərdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərindən biri də Xətib Təbrizi idi.

Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Xətib Təbrizi 1030-cu ildə Təbriz şəhərində anadan olmuşdur. Uşaqlığı, gəncliyi, ilk təhsil illəri Təbrizdə keçmişdir. Mənbələrdən məlum olur ki, o hələ Təbrizdə olarkən özünə kiçik fonda malik olan bir kitabxana da təşkil edir. Xətib artıq 18-20 yaşlarında ikən elm və alimlərin soracağı ilə diyarbadıyar gəzir, Bəsrə, Misir, Bağdad kimi, şəhərlərdə Qəsabani, Raqqi, Tahir ibn Babasaz, Əbül Üla Məəri, Xətib Bağdadi, Əbülfəth Razi, Əbü Təyyib Təberi, Əbül-Qasim Tənnuxi və başqalarının yanında elmin müxtəlif sahələrini diqqətlə öyrənir [62].

Xətib Təbrizinin Əbül üla Məərinin yanına getməsinin səbəbini belə yazırlar ki, o, Əbu Mənsur əl-Əzhəri əl-Məərinin "Kitab ət-təhzi b fillüğə" adlı əsərini əldə edir. Kitabları torbaya qoyub çiyinə ataraq Təbrizdən əl-Müəriyyə aparır. Minik tutmaq üçün pulu olmadığından kürəklərindən axan tər kitabları isladır. Hadisədən xəbəri olmayanlar onun suya düşdüyünü zənn edirlər. Dövrün müəllifləri X.Təbrizinin torbasında 17 kitabın olması haqda məlumat verirlər [62].

Müərra ən-Nüman şəhərində Əbül üla Məərinin yanında bir il təhsil aldıqdan sonra Bağdad şəhərinə gəlib, Nizamülmülk tərəfindən 1067-ci ildə əsas qoyulmuş "Nizamiyyə" mədrəsəsində müəllimlik etməklə yanaşı uzun müddət 70 min nüsxəyə qədər kitab fondu olan kitabxananın rəisi vəzifəsində çalışmışdı.

Röknəddin Humayun Fərrux öz tədqiqatında göstərir ki, bu kitabxananın fondunun zənginləşməsində Xətib Təbrizinin böyük rolu olmuşdur [126].

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində Xətib Təbrizi yeganə şəxsiyyətdir ki, mənbələrdə onun bir alim kimi böyük xidmətləri ilə yanaşı, görkəmli kitabsevər, kitabxana xadimi kimi də adı çəkilir. Xətib Təbrizinin həyatı haqqında az olan məlumatı təhlil edərək bir sıra ümumiləşdirmələr aparmaq olar. Məlum olur ki, hələ gənc yaşlarında X.Təbrizi ərəb aliminin əlyazmasını əldə edərək bilmişdir. Bu kitabın sorağı ilə Şərqi böyük alimlərinə müraciət etmək imkanı da şübhəsiz mümkün olmuşdur. Deməli, kitab arzu edilənlərin əlinə çatır, mütaliə və özünü təhsil sistemi üçün müəyyən imkanlar mövcud idi.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan kitab məhsulunun ümumi həcmi haqqında mənbələrdə heç bir məlumat verilməmişdir. Bununla belə, mövcud olan kitab məhsulunun əsas hissəsi ictimai mütaliədən kənar qalmamışdı və müəyyən ümumi istifadə prinsipləri mövcud olmuşdur. İctimai istifadəyə yalnız dini kitablar deyil, elmi ədəbiyyat da verilirdi.

Artıq kağız yazı materialı kimi dünyanın bir çox ölkələrində kitabçılıq sənətinin sürətlə inkişafına səbəb oldu. Bu inkişafın ünsürləri Azərbaycanda da özünü göstərmişdir. Çin və Səmərqənddən sonra İsfahan, Xorasən və Təbriz kimi şəhərlərdə də keyfiyyətli kağız materialı istehsal olunmağa başlamışdı. A.B.Xalidov qeyd edir ki, XI-XIII əsrlərdə əl-Əndəlüs, Misir və s. kimi yerlərlə yanaşı, Təbrizdə də kağız istehsalı mövcud idi. Lakin Çin kağızının Sasanilər zamanında - VI əsrin sonlarından etibarən gətirilməsini də tədqiqatçı inkar etmir [115].

XI-XIII əsrlərdə belə bir sistem mədrəsə və mollaxanalarda mərkəzləşməyə başlayır və kitabın hazırlanması, təbliği sahəsində ən kütləvi bir mərkəzə çevrilir. Bu dövrdə türk xalqlarının yaşadığı coğrafi ərazidə türk dilində elmi ədəbiyyatın yazılması və yayılması faktları tarixi mənbələrdə qeyd olunur. Jan Pol Ru 1067-1070-ci illərdə Mahmud Kaşqarının monumental ensiklopedik lüğətini türk dilində yazılmış ilk ciddi elmi kitab hesab edir.

XI əsrdə Həmədan şəhərində "Toğruliyə" mədrəsəsinin nəzdində böyük bir kitabxana təşkil edilir. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Səlcuqlar və ərəb xəlifələri Həmədanda ali məktəb və məscidlər saldırmışlar. Toğrul və Fəxrəddin Ərəbşah bu məktəblərdə işləyən alimlərə böyük hörmət bəsləyir, onların xahişlərini məmnuniyyətlə yerinə yetirirdilər. Toğrul həmin alim və şagirdlərin xatirinə Həmədanda böyük bir mədrəsə tikdirmiş, ona "Toğruliyə" adını vermişdi. O, burada zəngin kitabxana da təsis etdirmişdi.

Ümumiyyətlə, bu dövrdə Həmədanda elm və maarif nəzərəçarpaq dərəcədə inkişaf edir və bütün Şərqi nəzərini özünə cəlb edir. S.M.Prozorov qeyd edir ki, Əl-Buxarinin şagirdi Mühəmməd ibn Yusif əl-Fərabi (846-932) Həmədanda "Səhih əl-Buxari"nin 9 cildlik orijinal nüsxəsindən 3 il müddətində hədislər oxumuşdur [104].

1017-1037-ci illər arasında dünya şöhrəti tapmış Əbu Əli ibn Sinanın, eləcə də onun şagirdi Əbülhəsən Mərzban oğlu Bəhmənyarın bu şəhərdə yaşamasını nəzərə alsaq deyərək bilirik ki, Həmədan Şərqi vacib elmi mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. Şübhə doğurmur ki, bu şəhərdə təhsil almaqdan başqa geniş elmi axtarışlar və tədqiqatlar aparmağa da imkan olmuş, alimlərin ixtiyarına zəngin elmi ədəbiyyat verilmişdi.

Mədrəsə və mollaxana (məktəb) kitabxanaları hər şeydən əvvəl dinin təbliğinə yönəldilmişdisə də kitabxanaların ictimailəşməsi baxımından böyük rol oynamışdır. Mədrəsə kitabxanaları ilk ictimai kitabxanalar olmuş, bütün müəllimlər, tələbələr və təhsilli şəxslər buradan istifadə edə bilmişlər.

1127-ci ildə Xoy şəhərində Əbu Ruh əl-Fərac ibn Abdullah ibn-Xələf əl-Xüvəyyəinin təşkil etdiyi mədrəsə, 1134-cü ildə tikilmiş "Əhmədağa" mədrəsəsi, eləcə də Əbu Abdullah Məhəmməd əl-Qəzvini əl-Maraği tərəfindən təşkil olunmuş "Atabəgiyyə" və "Əl-Kafiyəddin" mədrəsələri bu dövrdə Azərbaycanda maarifin yüksək inkişafına əyani sübutdur. Mədrəsələr nəzdində zəngin kitabxanalar təşkil olunurdu. Kitabxanalardan ümumi istifadə qaydaları mövcud idi ki, bu qaydaları pozanlar ciddi cəzalandırılırdı.

Azərbaycan alimləri Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində elmin müxtəlif sahələrində təbabət, astronomiya, kimya, coğrafiya, tarix, fəlsəfə, riyaziyyat və s. sahələrdə şöhrət tapırdılar. Eləcə də onların yazdıqları kitablar və topladıqları kolleksiyalar təskirəci və tarixçilərin nəzərindən qaçmamışdır. Yaqut Həməvi Bərdə şəhərindən çıxmış Məkki ibn Əhməd əl-Bərdəi, Səid ibn Əluru əl-Əzdi, Əbüləziz ibn əl-Həsən əl-Bərdəi kimi böyük alimlərin adını çəkir. O qeyd edir ki, "Mavərnəhr və Xorasana səyahət etmiş Məkki o qədər çox kitab tərtib etmişdir ki, hətta əqlə gətirmək olmaz".

Şirvanda məktəb və kitabxana təşkil edənlərdən biri də görkəmli Azərbaycan şairi Əfzələddin Xaqaninin dayısı Mirzə Kafiyəddin Ömər Osman oğludur. Alim, həkim və astronom olan Mirzə Kafiyəddin Xaqaninin ilk müəllimi olur və ona bütün Şərqi elmlərinin əsaslarını öyrədir.

Xaqaninin şəxsi kitabxanasının olması faktı bir sıra mənbələrdə verilən məlumatla tutuşdurulduqda heç bir şübhə doğurmur. M.Rəlili yazır: "Mücirəddin Beyləqani hələ gənc ikən Xaqaninin yanında dərs alır və Şirvanda yaşayırdı. O, Xaqaninin əsərlərinin üzünü köçürməklə məşğul olurdu" [106].

Xaqaninin bir alim və şair kimi formalaşmasında şübhəsiz II Mənuçöhrün sarayında təşkil olunmuş zəngin kitabxananın da böyük rolu olmuşdur.

Şirvan hakimi Mənuçöhr ölkənin məşhur alimlərini, memarlarını, istedadlı şairlərini, nəqqaşlarını öz ətrafına toplayaraq sarayda şairlər məclisi düzəltmişdir. Saray ətrafında toplanan görkəmli şairlərdən Əbü-Üla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki, İzzəddin Şirvani və başqaları orijinal əsərlər yazıb yaratmaqla bərabər, ən yaxşı kitabların tərcüməsi ilə də məşğul olmuşlar.

Məlum olduğu kimi, onun özü uşaqlıqda ibtidai təhsil və tərbiyəsini əmisi Kafiyəddin Ömər Osman oğlunun yanında almışdır. Dövrün tanınmış alimlərindən olan Ömər qardaşı oğluna sərf-nəhv, nücum, tibb, hikmət, fiqh, ədəbiyyat elmlərini öyrətmiş və ona atalıq qayğısı göstərmişdir.

Mirzə Kafiyəddinin maarifçilik fəaliyyəti haqqında Xaqani Şirvaninin tədqiqatçısı Q.Kəndli yazır: "Əmisinin İbrahimi mədrəsə və kitabxanaya aparmasından Kafiyəddinin təbibliklə yanaşı, eyni zamanda Şamaxının o vaxtkı mədrəsələrində dərs dediyi də aydın olur" [30].

Xaqani "Töhfətül-İraqeyn" əsərində həm Mirzə Kafiyəddinin onun təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olması, həm öz dövrünün bəzi məşhur dini kitabları, həm də böyük bir kitabxana haqqında məlumat vermişdir.

Ehtimal etmək olar ki, bu məlumat məhz Mirzə Kafiyəddinin təşkil etdiyi kitabxana haqqındadır. Belə ki, XII əsrin ikinci yarısında Şirvanşahlar sarayında zəngin bir kitabxananın olması faktı da məlumdur. Bu kitabxana əsasən Şirvan hakimi Mənuçöhrün zamanında xeyli inkişaf etmişdi. Mənuçöhr məşhur alim, memar, şair və nəqqaşları toplayaraq sarayda şairlər məclisi düzəltmişdi. Burada şairlərdən Əbül - Üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki, İzzəddin Şirvani və başqaları həm orijinal əsərlər yazır, həm tərcümələr edir, həm də qiymətli əlyazmaların toplanılmasına kömək göstərir, beləliklə, saray kitabxanasının zənginləşməsinə yardımlarını əsirgəməmişlər.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı XII əsr kitabxanalarımızla sıx bağlı olmuşdur. Şairin tərcümeyi-halında indiyə qədər məlum olmayan məsələlərin tədqiqinə xüsusi yer verilir. Bu bərdə tədqiqatçılar xeyli iş görsələr də, Nizaminin hansı kitabları oxuması, o dövrdə Gəncədə hansı elm-tədris müəssisələrinin və kitabxanaların olması hələ də tədqiqat xaricində qalmışdır.

Y.Bertelsin verdiyi məlumata görə, Nizami şəhər əhalisinin hansı qrupuna mənsub olursa-olsun onun ailəsi müəyyən bir təminatla malik olmuşdur. Şairin əsərlərindən görünür ki, o, dövrünün elmləri bərdə ətraflı məlumata malik olmuşdur. Belə biliklərin əldə edilməsi üçün şübhəsiz hər hansı bir təminatla malik olmaq lazım idi. Hətta Nizami pulsuz təhsil almaq imkanına malik olmuşdusa da, elmi işə, eləcə də yazıb-oxumaq üçün kitab və kağızın alınmasına vəsaiti olmalı idi ki, bu da o dövrdə xüsusilə baha başa gəlirdi [80].

Nizami erkən yaşlarından fəlsəfi biliklərin öyrənilməsinə xüsusi maraq göstərir. Şair elmlərin öyrənilməsi ilə kifayətlənmir, axtarışlar onu sufi dairələrinə gətirib çıxarır. O, Şeyx Axi Fərrux Zəncəninin ardıcılları ilə yaxınlaşır.

Dahi Nizami Gəncəvi "Xosrov və Şirin" poemasında bildirir ki, hələ XII əsrdə Bərdə şəhərində də qədim əlyazmalar saxlanan zəngin kitabxanalar varmış:

Məlum hekayədir "Xosrov və Şirin",
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
Tanıyan yoxdur bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar.

Bu misralar iki nəticə çıxarmağa əsas verir: birincisi, Bərdə həmin dövrdə xeyli inkişaf etmiş, mədəni həyatı ilə məşhurlaşmış, zəngin kitab sərvətinə malik olmuşdur; ikincisi, şairin özünün mütaliə dairəsi çox geniş olmuş və o, hər bir əsərini yazarkən xeyli axtarışlar aparmış, bir fikir götürmək üçün yüzlərlə kitab oxumuşdur.

Böyük mütəfəkkirin əsərlərinin araşdırılması təsdiqləyir ki, Nizami dil, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, poetika, astronomiya, coğrafiya, təbiətşünaslıq, ilahiyyat, musiqi, təbabət və s. kimi bəşəri elmlərə dərinliklə bələd olmuş, antik dünya mədəniyyəti haqqında yazılmış saysız-hesabsız əsərləri diqqətlə oxumuş, geniş dünyagörüşə və güclü məntiqə malik bir şəxsiyyət kimi böyük hörmət qazanmışdır. Bunu şairin digər bir əsərindəki - "Yeddi gözəl" poeməsindəki etirafı da sübut edir.

Tədqiqatçı Mikayıl Rəfili də bunlara əsaslanaraq göstərir ki, Nizami poemalarını yazmamışdan qabaq müxtəlif xalqların dillərində olan bir çox mənbələrlə tanış olur, Təbəristandan, Buxaradan kitablar sifariş edir, ədəbi qəhrəmanı haqqında material toplayırdı [106].

Belə bir yolla kitablar əldə edilməsi, uzaq ellərlə əlaqə saxlanması, kitab mübadiləsi aparılması hallarına başqa mənbələrdə də rast gəlirik. Xüsusilə sufi şeyxlərindən danışarkən onların bir-biri ilə bu qayda ilə əlaqə saxlaması -əsərlərinin bir-birinə göndərilməsi, uzaqdan-uzağa mübahisə və fikir mübadilələri etmələri faktı ilə rastlaşırıq.

Ona görə də tam əminliklə təsdiqləmək olar ki, Nizamiyə hələ yaşadığı dövrdə şeyx deyə müraciət edən bir çox alimlər, şübhəsiz, onun kitabla bağlı müəyyən xahişlərini və sifarişlərini məmnuniyyətlə yerinə yetirirdilər.

Ümumiyyətlə, İbn-Xordadbehin "Ketab əl-məsəlik və əl-məmalik" [146] kitabından məlum olur ki, hələ IX-X əsrlərdə ərəb xəlifəsinin yaxşı təşkil olunmuş poçt xidməti fəaliyyət göstərmiş, şəhərlər və əyalətlər arasında əlaqə yaxşı təşkil olunmuşdur. Gəncə, Təbriz, Bağdad və s. mədəni mərkəzlər arasında, xüsusilə böyük mədəniyyət və elm ocaqları arasında kitab mübadiləsi üçün hər cür imkan olmuşdur.

Orta əsr kitabxanalarımız haqqında tarixi mənbələrdən ətraflı məlumat ala bilməsək də, bu fakt şübhə doğurmur ki, Azərbaycanda XII əsrdən başlayaraq maarif, mədəniyyət yeni bir vüsətlə inkişafa başlamışdır. Bu hər şeydən əvvəl Azərbaycanda intibah ədəbiyyatının inkişafına zəmin yaratmaq, elmi, ədəbi material bazasını təmin etmək baxımından da vacib idi. Məhz bu baza üzərində intibah dövrünün böyük elmi və ədəbi nailiyyətləri əldə edilə bilərdi.

Bunu belə bir fakt da təsdiqləyir ki, Nizami Gəncəvi kimi qüdrətli bir mütəfəkkir məhz zəngin kitabxanaların və qiymətli əlyazma kitabların mövcud olduğu bir mühitdə yetişib formalaşa bilərdi. Şübhəsiz, dahi Nizaminin yetişməsinə o dövrdə yaranıb, formalaşmış Azərbaycan mühiti, xüsusilə Gəncə mühiti təsir göstərmişdir. Görkəmli tarixçi alim Yaqub Mahmudov bu dövrü belə xarakterizə edir: «Nizamini Xilafətin süqutundan sonra siyasi və iqtisadi dirçəliş dövrünü yaşayan Azərbaycan mühiti yetişdirmişdir. Bu mühit Sasani və Xilafət imperiyalarının süqutundan sonra da uzun müddət Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə - Orta Asiya, İran, İraq, Misir və Suriyanın mədəni mərkəzləri ilə sıx əlaqədə idi. Nizami yaradıcılığının maya bağladığı Gəncə isə böyük sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi idi. Gəncə həm də bütün Şərqdə ən böyük elm və təhsil ocaqlarından biri idi. Bütün türk-islam hökmdarı islam dünyasının xristian sərhədi yaxınlığında yerləşən ən böyük istehkamlardan biri olan Gəncənin tərəqqisinə mühüm diqqət yetirirdilər. Dünyanın hər tərəfindən ən nadir sənət inciləri, əlyazmaları Gəncəyə toplanmışdı. Gəncə ədəbi mühitində Əbül - Üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi nadir sənətkarlar yetişmişdi. Buna görə də Nizami istedadının parlaması üçün Gəncədə əlverişli şərait var idi. Elə gənc İlyası da Nizami zirvəsinə məhz bu mühit ucaltmışdı».

Məhz tariximizə Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl dövrü kimi daxil olan bu dövr, bu mühit Nizami Gəncəvi kimi müdrik bir şəxsiyyət yetirə bilərdi. Tarixi qaynaqlarda XII əsr Gəncə mühiti, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı haqqında çox qiymətli faktlar zəmanəmizə gəlib çıxmışdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycanda elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət, sənətkarlıq böyük inkişaf yolu keçmiş, məktəblər, mədrəsələr fəaliyyət göstərmiş, kitabçılıq inkişaf etmiş, zəngin kitabxanalar mövcud olmuşdur.

Biz bu məlumatlara tarixi qaynaqlarla yanaşı, şairin öz əsərlərində də rast gələ bilərik.

Görkəmli tədqiqatçılarımızdan akademik Ziya Bünyadov və akademik Əziz Mirəhmədov orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Yaqut Həməvinin «Məcməul Buldan» əsərinə istinad edərək göstərirlər ki, XI-XII əsrlərdə Gəncədə "Dar-əl-kütub" adlı zəngin saray kitabxanası və digər kitabxanalar olmuşdur. Həmin kitabxanada Xəddad ibn Bəkran Əbu-əl-Fədl ən-Naxçıvani kitabdar vəzifəsində çalışmışdır [136].

Nizamişünas professor R.Əliyev isə bu dövrdə müaliyyə üçün lazım olan hər cür kitabın Gəncədə tapılmasını mühüm hesab edirdi.

"Dar-əl-kütub" kitabxanası ehtimal ki, ictimai kitabxana olmuşdur və həvəs göstərənlər buradan istifadə edə bilmişlər. XII əsrdə Gəncədə belə bir kitabxananın olması şübhə doğurmur. Yaqut Həməvinin göstərdiyi "Dar-əl-kütub" kitabxanası isə yəqin dövrün ən böyük kitabxanalarından biri olmuşdur ki, tarixçinin nəzərindən qaçmamışdır.

Ehtimal etmək olar ki, bu, Q.Kəndlinin tədqiqatında qeyd olunan kitabxana ilə eynidir. Q.Kəndli XI əsrdə Gəncədə zəngin saray kitabxanasının mövcud olmasını qeyd edir. Deməli, saray kitabxanasının təşkili bir ənənə olaraq çox erkən dövrlərdən meydana gəlir və bu ənənələrin inkişafını sonrakı əsrlərdə daha aydın şəkildə görürük.

Gəncə kitabxanaları da Bərdə kitabxanaları kimi çox zəngin və nadir kitab fonduna malik olmuşdur. Gəncə böyük mədəniyyət və ticarət mərkəzi olduğundan dünyanın bütün ölkələrindən gələn tacirlər burada kitaba böyük tələbatın olduğunu nəzərə alaraq kitab gətirməyə də səy göstərirdilər. Kitabşünas alim İmadəddin Zəkəiyev «Azərbaycan kitabının inkişaf yolu» adlı əsərində göstərir ki, Gəncə kitabxanasında 10-dan çox xarici dildə kitab saxlanılırdı. Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Gəncədə böyük saray kitabxanası (kitab evi) ən zəngin və nadir kitab fonduna malik bir kitabxana kimi şöhrət tapmışdı. Ölkədə mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərən Atabəylər kitabxananın inkişafına və fondunun zənginləşdirilməsinə xüsusi qayğı göstərirdilər.

Bu kitabxana demək olar ki, bütün Şərqi ölkələrindən ən qiymətli əlyazma kitabları alırdı. Kitabxananın özündə də kitabın üzü köçürülüb çoxaldılırdı. Sarayda şairlər məclisi var idi. Ancaq Nizami heç zaman saraya getmədiyindən bu məclisdə də iştirak etmirdi. Nizaminin dayısı Xacə Ömər saray kitabxanasına rəhbərlik etdiyindən bu zəngin kitabxananın qapısı onun üzünə açıq idi.

Dayısının sağlığında kitabxanadan geniş istifadə edən şair dayısı öləndən sonra bu əlaqənin zəifləməsinə böyük təəssüf hissi ilə qeyd edir.

1.2. CƏMİYYƏTDƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ

Səfəvilərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kitab və kitabxana mədəniyyətinin yüksək inkişafı, qonşu xalqlar, mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və dünya sivilizasiyasında oynadığı rolu qiymətləndirmək üçün, onun keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmaq çox vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycanda kitabxana quruculuğunu Səfəvilər hakimiyyətinə qədərki dövrdə şərti olaraq iki mərhələyə bölmək məqsədəuyğundur. XIII-XV əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti tarixində mühüm mərhələdir.

XIII əsrin əvvəllərində Yaxın və Orta Şərqi bir çox ölkələrini işğal edən monqol qoşunları Azərbaycanın şəhər və kəndlərini ələ keçirdi. K.Marks monqol işğalları dövründən bəhs edərkən yazırdı: "... incəsənət, kitabxanalar, mükəmməl kənd təsərrüfatı, saraylar və məscidlər - hər şey yerlə yeksan edilirdi".

K.Marksın necə bir tarixçi olmasına qiymət vermədən belə qeyd edə bilərik ki, bu cür tarixi iddialar əsassızdır. Monqolların cənub istiqamətində qərbə yürüş edən nümayəndəsi Hülakü xan müsəlman idi və buna görə də məscidləri dağıda bilməzdi. Mənbələrdə isə kitab və kitabxanaların dağıdılması faktlarının tam tərsi öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, müharibələrdə dağıntı, ölüm və halsızlıqlar qaçılmazdır. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisi tarixən müharibələrin mərkəzi olması baxımından çox dağıntılara məruz qalmışdır. Lakin Azərbaycan xalqı öz tarixinin bu dövründə belə mədəniyyətinin inkişafını davam etdirirdi. Hətta monqolların dövründə də Azərbaycan Şərqi ən mühüm mədəni mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda idi. Bu dövr xüsusi araşdırma tələb edir. Biz belə düşünürük ki, monqol hakimiyyəti dövrü dünya sivilizasiyasının mühüm bir təkamül dövrüdür.

A.B.Xalidov qeyd edir ki, XIII əsrdən etibarən İran ərazisində ərəb kitabının əhəmiyyəti aşağı düşür, üzü köçürülən ədəbiyyatın dairəsi azalır, ərəb dilində yeni əsərlər az yazılırdı [115;s.92].

Əlbəttə, islamın erkən əsrlərində olduğu kimi Quran, hədislər, bir sıra digər dini kitablar ənənəyə görə yenə də ərəb dilində yazılırdı. Kitabxanalarda kitab fondunun böyük hissəsini ərəbdilli ədəbiyyat təşkil edirdi. Elm, maarif sahəsində müəyyən nailiyyət əldə etmək istəyən hökmən ərəb dilini bilməli, dinin əsaslarına yiyələnəməli idi. Lakin Azərbaycan, fars və türk dillərinin əhəmiyyətinin artması, bu dillərdə yeni-yeni kitabların yazılması kitabxana fondlarında da öz əksini tapırdı. Kitab fondunun dil xüsusiyyətlərinə görə mürəkkəbləşməsi iş prosesində nəzərəcarpacaq çətinliklər törətmir, əksinə, kitabxanalardan istifadə edənlərin dairəsini genişləndirirdi. Kitabxanalardakı kitab məhsulunun böyük hissəsi yenə də ərəb dilində idi.

Orta əsrlərin məşhur kitabxanalarından biri Qəzvin şəhərinin şimalında yerləşən Ələmut qalasındakı "Seyyidanə" kitabxanası idi. Qala və kitabxana Həsən Səbbah tərəfindən bina edilmişdi.

Həsən Səbbah tərəfindən təsis edilmiş Həşşəşilər təriqəti 180 il davam etmişdir. Bu təriqət yalnız 1256-cı ildə Hülakü xan tərəfindən alt-üst edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın ensiklopedik alimi Xacə Nəsirəddin Tusi 1235-ci ildən 1256-cı ilə qədər bu qalada əsir olmuş, bir sıra qiymətli əsərlərini məhz burada yazıb tamamlamış və uzun müddət həmin kitabxananın müdiri olmuşdur. 200 mindən artıq oxucu Asiya, Mavənnəhr, Türkiстан, Misir, İran, İraq, Azərbaycan, Şam və başqa yerlərdən əllərinə düşən bütün kitabları "Seyyidanə" kitabxanasına göndərirdilər.

Nəsirəddin Tusi "Ələmut" qalasında əsir olduğu dövrdə "Əxlaqi Nasiri", "Şərhül İşarət", "Təhrir məcəsti", "Təhlili Öqlidis" kimi çox qiymətli əsərlərini yazmışdır. Bütün məlumatları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, "Seyyidanə" kitabxanasının çox zəngin fondu var idi və Nəsirəddin Tusi oradan özünə lazım olan bütün materialları ala bilirdi. Tədqiqatçılar kitabxananın fondu haqqında heç bir məlumat verməmişlər. Yalnız onu demək olar ki, bu kitabxananın kitab fondunun böyük hissəsi ərəb dilində olmuşdur,

Ələmut qalasında böyük kitabxana olduğu haqda Hülakü xana məlumat verdikdə o, kitabların yandırılmasına əmr verir. Lakin Ətaməlik Cüveyni, Xacə Nəsirəddin Tusi və başqa alimlər Hülakü xanı kitabları yandırmaqdan çəkindirirlər. Ətaməlik Cüveyni və Xacə Nəsirəddinin xahişinə görə Hülakü xan Ə.Cüveyninin nəzarəti altında kitabların müəyyən hissəsinin seçilib saxlanılmasına razı olur.

Heç şübhə doğurmur ki, Ələmut qalası kitabxanasından seçilmiş kitablar sonralar Marağa Rəsədxanası kitabxanasının əsasını təşkil etmişdir. Həmin tarixi dövrdə görkəmli alim Ata-Məlik Cüveyni Çingizxanın dünyanı fəth etməsi haqqında yazdığı kitabda Hülakü xanın müdrikliyi, ədalət, elmə, alimə hörməti qeyd olunur.

Hülakü xanın Bağdadı işğal etməsi barədə K.Marks yazır: "1258-ci ilin fevralında Hülakü və onun sərkərdəsi Baqu bir həmlə ilə Bağdadı aldılar, qırğın 40 gün davam etdi; Xəlifənin yaşadığı şəhərin sədləri, qüllələri, darvazaları, çox gözəl binalar və elmi kolleksiyalar yandırıldı". Hətta K.Marks belə Bağdadın Hülakü xan

tərəfindən asanlıqla fəth olunduğunu qeyd edir. Lakin qırğın və yanğınlar haqqında qeyd olunanlar bir qədər ziddiyyətlidir.

Ata-Məlik Cüveyni öz salnaməsində Bağdadın alınması səhnəsini çox aydın təsvir edir. Sonralar Bağdadda vergi toplama məmuru işləmiş Cüveyni Türk-monqol yasalarının (qanunlarının) Bağdadda tətbiqinə dair maraqlı məlumatlar verir. Eləcə də türk tayfalarının elmə və təhsilə maraq göstərən Çingizxanın əməllərini aşağıdakı kimi təsvir edir: "Türk tayfalarının əlifbasının olmamasına görə Çingizxan göstəriş verdi ki, Uyğur yazılarını öyrənsinlər, yasalar və əmrlər lövhələrə yazılsın, bu lövhələr "Böyük Yasalar Kitabı" adlanır və böyük şahzadənin xəzinəsində saxlanır. Xan taxta əyləşəndə, müharibəyə hazırlaşanda, Şahzadələr dövlət işləri ilə bağlı bir yerdə toplaşanda bu "Böyük Yasalar Kitabı"nı gətirir və işlərini ona uyğun yönəldirdilər" [78].

Beləliklə, Çingizxan imperiyasını Azərbaycanda təmsil edən görkəmli sərkərdə Hülakü xan öz quruculuq və maarifpərvərlik işində Çingizxanın qeyd etdiyimiz tövsiyələrini həyata keçirir və inkişaf etdirirdi. K.Marks bunu bilməyə bilirdi.

1258-ci ildə Hülakü xan Bağdad şəhərini tutduqdan sonra Xacə Nəsirəddin Tusi və Ə.Cüveyninin tövsiyəsi ilə Xilafət kitabxanasında yüz illər ərzində toplanan kitabları Marağa şəhərinə köçürdü. Marağaya Azərbaycanın başqa şəhərlərindən, eləcə də İraqdan, Suriyadan, İrandan, Orta Asiyadan və digər Şərqi ölkələrindən kitablar toplanırdı.

Xacə Nəsirəddin "Zici Elxani" əsərinin müqəddiməsində qeyd edir ki: "Hülakü xan Rəsədxana üçün Bağdaddan, Şam və Mövsildən kitablar gətirilməsinə əmr verdi".

Rəsədxananın memarı Fəxrəddin Əhməd ibn Osman Marağeyi olmuşdur. Kitabxana üçün ayrıca bina ayrılmışdı. Marağa Rəsədxanasının tarixi və onun arxeoloji tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər rəsədxananın kitabxanası haqqında çox az məlumat verirlər.

Arxeoloji tədqiqat aparən mütəxəssislər rəsədxananın özül daşları əsasında tərtib etdikləri təxmini layihədə kitabxanaya demək olar ki, arxa planda baxmış və ya çox az yer ayırmışlar. Nəzərə alınsa ki, kitabxananın 400 min nüsxə kitab fondu olmuşdur, eləcə də mənbələrdə kitabxananın kitab yazıları, cilidlənən və digər emalatxanaları haqqında məlumat verilir, onda kitabxana üçün xüsusi ayrılmış böyük salonların mövcudluğu qətiyyətlə şübhə doğurmur.

Tədqiqatçılar rəsədxanada fəaliyyət göstərən katiblərdən Məsud ibn Məhəmməd Tiflisi, Nəcməddin Bağdadi, Kəmaliddövlə əbu Əli ibn əbu Fərəc İsrafilini göstərirlər.

H.Məmmədbəyli Marağa Rəsədxanasında fəaliyyət göstərən alimlərdən bir qrupunun adını çəkir. Məlum olur ki, onlar Şərqi ayrı-ayrı yerlərindən gəlmiş və Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi altında elmin müxtəlif sahələri ilə məşğul olmuşlar. Nəsirəddin Tusi rəsədxana üçün kadr hazırlamaq məqsədi ilə onun yanında xüsusi mədrəsə də yaratmışdı [46].

Alim və tələbələrin ixtiyarına böyük bir kitabxana verilmişdi. N.Tusinin "Əxlaqi Nasiri" kitabına müqəddimə yazmış Rəhim Sultanov qeyd edir ki, "Bu əsərlərin əhatə etdiyi mövzular olduqca rəngarəngdir: nücum, riyaziyyat, tibb, məntiq, psixologiya, fəlsəfə, ədəbiyyat, coğrafiya, mədənsünəslük, ilahiyyat, incəsənət, musiqi, bədiyyat, tarix, iqtisadiyyat və s. ibarətdir". Mövzuların belə rəngarəngliyi şübhəsiz kitabxana fonduna da aid edilə bilər.

Marağa Rəsədxanasının kitabxanasında 400 min kitabın olması haqqında məlumat verilir. Doğrudur, bəzi mənbələrdə göstərilir ki, kitabxananın 40 min kitab fondu olmuş, axırıncı rəqəm isə səhvən düşmüşdür. Bu fikri irəli sürən mütəxəssislər ərəb və fars dillərində sıfır rəqəminin yalnız bir nöqtə ilə ifadə olunmasına əsaslanaraq belə nəticə çıxarırlar. Belə bir fikir inandırıcı deyil. Şam, Mövsil, Rey, Bağdad, Əlamut, Səmərqənd, Buxara, Mərv, Qəzvin, Savə, Nişabur və başqa zəngin Şərqi kitabxanalarının varisi olan rəsədxana kitabxanasında 400 min kitabın olması şübhə doğurmur. Təsədüfi deyildir ki, kitabxana ayrıca binada yerləşdirilmiş və kitab fondunun xüsusi təsnifat sistemi olmuşdur. Hətta Rökəddin Humayun Fərruxun verdiyi məlumata görə, Xəlifə Müstənsirin Bağdadda "Xəzənətül kütub" (Kitablar xəzinəsi) adı ilə məşhur olan kitabxanasında müdirlik edən Kəmaləddin Əbdülrazzaq ibn Əhməd Bağdadi Xacə Nəsirəddin və Cüveyni xanədanı ilə yaxın əlaqədə olduğundan onların kitabxanalarında olan qayda-qanundan istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məşhur musiqi alimimiz və gözəl xəttatımız Səfiəddin Əbdülmömin Urməvi (1294-cü ildə vəfat etmişdir) "Xəzənətül kütub" kitabxanasında kitab üzünü köçürməklə məşğul olmuşdur.

Əldə olan məlumatlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, kitabxana fondu sistemli təsnifata əsasən düzülürdü. Kitablər rəflərdə yan-yanə deyil, üst-üstə yığılır və hər bir kitab nömrələnirdi. Kitabxanada xəttatların və kitabçı ustaların işləməsi üçün emalatxanalar da mövcud olmuşdur.

Kitabxanaya Xacə Nəsirəddin Tusi özü rəhbərlik edirdi. "Azərbaycan tarixi"ndə verilən məlumata görə rəsədxananın kitabxana və avadanlığının qiyməti 20 min dinar idi.

Professor A.Xələfovun fikrillə tam razı olaraq qeyd etməliyə ki, "...Nəsirəddin Tusi tərəfindən yaradılmış Marağa Rəsədxanasının kitabxanası Azərbaycanda tarixi dəqiq məlum olan ilk elmi kitabxanadır" [21].

Akademik Ziya Bünyadov yazır: «Marağa Rəsədxanasındakı əlyazmaları arasında azərbaycanlı müəlliflərin də əsərləri olub. Əbu Əli Əhməd ibn Məhəmməd Bərdəinin (498-də (1104) vəfat edib) tarix; Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əsmən Sərəvinin (660-da (1262) hələ sağ imiş), «Sicili Fətan əl fityan» (Cavan mərdlərə nəsihətlər

toplusu); Mühtəsəddin Əbülxeyrin «Tarixi Azərbaycan» (Azərbaycan tarixi) (təxminən 540-cı (1145) ildə yazılıb); Qazi Əfrələddin Təbrizinin (620 1223) «Sirət Nüsrət əd-Din Piskin əs-Sani» (II Nüsrətəddin Pişkinin ömür yolu) və başqalarını göstərmək olar.

İbn Həcər yazır ki, Marağa kitabxanasındakı əlyazmalarının arasında «Marağa tarixi», «Arran tarixi» kimi tarixi əsərlər də var imiş. «Azərbaycan tarixi əsərlərinin birinin müəllifi Xətib Fəxrəddin Əbulfəzl İsmayıl ibn əl-Müzənnə Təbrizli olub». Orta əsrlərdə Şərq ölkələrinin kitabxanaları elmi mərkəzlər kimi çıxış edir, elmlə məşğul olan oxuculara pulsuz xidmət edir. Yeri gəldikcə onlara elmi məsləhətlər verir, mühazirələr təşkil edirdilər. Məhz buna görədir ki, dövrünün ən görkəmli adamları kitabxanalara başçılıq edir, kitabxanalarda zamanının ən savadlı, elmi insanları, alimləri çalışırdılar. Marağa kitabxanasına bilavasitə Nəsirəddin Tusi özü başçılıq edirdi. Kitabxanada çox görkəmli alimlər işləyirdilər. Tədqiqatçılar rəsədxananın kitabxanasında fəaliyyət göstərən katiblərdən (kitabxanaçılarından) Kəmaləddin Məsud ibn-Məhəmməd Tiflisinin, Nəcməddin Bağdadının, Kəmaləddövlə əbu əli ibn əbu Fərəcin adlarını göstərirlər. Kitabxanada 400.000 kitabın toplanması, burada kitabxana işinin elmi əsaslar üzərində qurulduğundan xəbər verir. Kitabxanada kitabları saxlamaq üçün xüsusi elmi kitabxana təsnifatından, xüsusi kitabxanaçılıq texnikasından istifadə edilməsi heç bir şübhə doğurmur. Tədqiqatlar göstərir ki, Nəsirəddin Tusi Xəlifə Mütəsimin Bağdaddakı dünya şöhrətli «Xəzənətül kitab» (Kitablar xəzinəsi) adı ilə məşhur olan kitabxanasında müdürlük edən Kəmaləddin Əbdülrazzaq ibn Əhməd Bağdadi ilə yaxın əlaqədə olduğundan Bağdad kitabxanasının quruluşundan, elmi təsnifatından, kitabxana texnologiyasından və kitabxanada tətbiq edilən digər elmi qaydalardan, kitabxananın məlumat sistemindən xəbəri olmuş və yeri gəldikcə bu böyük təcrübədən rəsədxana kitabxanasında istifadə etmişdir. Kitabxanada kitabların düzülüşü zamanı elmi təsnifatdan istifadə edilməsi, hər bir kitaba ayrıca şifrə vermək qaydalarından istifadə edilməsi, təsvir qaydalarının olması kitab siyahılarının (kataloqların) tərtibi Azərbaycan kitabxanaşünaslığının elmi əsaslarının hələ o dövrdə rüşeym halında olsa da yaranmasından xəbər verir. O dövrdə bu kitabxananın hazırladığı məlumat, bibliografik tipli, ensiklopedik xarakterli əsərlərdə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan kitabxananın baş kitabxanaçısı görkəmli tədqiqatçı-alim əl-Füvatin kitabxanada saxlanılan kitablar əsasında yazdığı «Şərqin məşurları» adlı əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir. 53 cildən ibarət olan bu qiymətli ensiklopedik əsər mütəxəssislərin böyük marağına səbəb olmaqla, Şərqin böyük alimlərinin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi sahəsində böyük elmi əhəmiyyət kəsb edirdi. Heç şübhəsiz ki, belə əsərlərin izinə düşmək, dünyanın böyük kitabxanalarında onları axtarıb tapmaq müasir tədqiqatçılarımızın vəzifəsi olmalıdır.

Akademik Ziya Bünyadovun tədqiqatına görə, Nəsirəddin Tusinin vəfatından sonra rəsədxanaya və onun kitabxanasına kiçik oğlu Fəxrəddin Əbülqasım Əhməd Marağayı rəhbərlik etmişdir. Əhməd Marağayı Mükəmməl astronom alim və həkim olmuşdur. Riyazi elmlərlə məşğul olmağa böyük üstünlük verən Əhməd Marağayı mükəmməl nitq qabiliyyətinə malik idi. Onu elm təşkilatçısı kimi də tanıyırdılar. Onun ölümündən (1301) sonra Marağa Rəsədxanasının rəhbəri-direktoru vəzifəsinə Nəsirəddinin ikinci oğlu Sədrəddin Əbülhəsən Əli, sonra isə üçüncü oğlu Elxanilərdən Qazan xanın (1295-1304) və Ulçaytunun (1304-1317) məsləhətçisi olan Əsiləddin Həsən rəhbərlik etmişdir.

Marağa Rəsədxanasının kitabxanası 1335-ci ilə qədər, yəni Sultan Əbu Səid Bahadur xan ölənə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Əbu Səidin ölümündən sonra Elxanilər arasında baş verən parçalanma rəsədxana ilə bərabər kitabxananın da dağıdılmasına səbəb oldu. Cəlairilər, Teymurilər və Ağqoyunlular bir-birinin ardınca Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra Marağada rəsədxana ilə birlikdə kitabxana da dağıldı, kitabların bir hissəsi əvvəlcə Sultan Əhməd Cəlairin, sonra isə Səmərqənddə olan Uluqbəyin kitabxanasına göndərildi. Rəsədxana kitablarının bu günümüzdə qədər qalan nüsxələrinə vurulmuş möhürlərdən onların sonrakı ünvanlarını aydınlaşdırmaq olur. Bunlardan "Süvərül kəvakib" adlı kitabın üzərində Sultan Əhməd, Uluqbəy və Türk sultanı II Bəyazidin möhürləri qorunub saxlanılmışdır. Kitab hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Deməli, türk dünyasının bütün tarixi mədəni mərkəzlərini gəzib yenidən Azərbaycana qayıdan bu nüsxə göstərir ki, böyük coğrafi ərazidə türk xalqlarının elmi, informativ mübadilə əlaqələri orta əsrlərdə inkişaf etməkdə idi.

Böyük kitabxana fondlarının talan edilməsi faktlarına Xilafət hakimiyyətinin ilk yüzilliyində tez-tez rast olunur. Çox az hallarda kitabxana fondu bir kitabxanadan digərinə bütünlüklə verilirdi. Hələ ərəb xəlifələri dövründə kitabxana sahibi öldürülərkən və ya əmlakı talan olarkən kitabxana hərraca qoyularaq satılır və ya hissə-hissə ayrı-ayrı kitabxanalara bağışlanılırdı.

Monqolların Azərbaycanda hakimiyyəti dövründə yaradılmış elm və maarif ocaqlarını tədqiqatçı M.Müsəddiq ümumiləşdirərək beş əsas müəsisə göstərir [52].

Bu elm ocaqlarında tələbə və alimlərin ehtiyacını ödəmək üçün əhəmiyyətli kitabxanalar da yaradılmışdı. Qeyd olunan elm ocaqlarından biri haqqında danışdığımız Marağa Rəsədxanası, ikincisi - ədəbiyyat və tarix elmlərini tədqiq etmək məqsədilə Təbrizdəki Əlişah məscidində yaradılmış universitet, üçüncüsü - Şənbə-Qazanda elmi mərkəz, dördüncüsü - Rəşidəddin Fəzlullah tərəfindən təsis edilən Rəbi-Rəşidi şəhəriyindəki universitet, beşincisi Azərbaycanın Sultaniyyə şəhərindəki elmi mərkəz idi.

Əlbəttə, müəllif yalnız böyük elm və maarif müəssisələrini nəzərdə tutmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu elmi müəssisələr Yaxın və Orta Şərqi demək olar ki, bütün elm adamlarının diqqətini özünə cəlb etmiş, orta əsrlərin tarixi mənbələrində özünün geniş təsvirini tapmışdır. Şübhəsiz, bu dövrdə kiçikli-böyük digər kitabxanalar da mövcud olmuş, məktəb və mədrəsə kitabxanaları təşkil olunmuşdu. Mədrəsələri təşkil edən şəxsin kimliyindən və bu mədrəsədə dərs deyən müəllim heyətinin səviyyəsindən asılı olaraq bu tədris ocaqları şöhrət tapırdı.

Təbrizin şimal-şərqiində yerləşən Rəbi-Rəşidi məhəlləsində təşkil olunmuş universitet və bu universitetin kitabxanası xüsusilə şöhrət tapmışdır. İran alimlərindən Abbas İqbal, Ələkbər Dehxada, M.Əbbasi, Fransız Şərqişünaslarından E.Bloşe, M.Katmer, Sovet şərqişünaslarından V.Bartold, İ.P.Petruşevski, Ə.Əlizadə, M.X.Şərifli, V.Minorski, S.Onullahi [62] və başqaları Azərbaycandan bəhs edərkən Rəbi-Rəşidin vaxtilə elm və mədəniyyət mərkəzi olması haqqında geniş məlumat verirlər.

Rəbi-Rəşidi kitabxanası tarixinə, əhəmiyyətinə, kitabların sayına və tutduğu mövqeyə görə Marağa kitabxanasından sonra ikinci böyük elmi kitabxana hesab edilə bilər.

Xacə Rəşidəddin Fəzlullahın əsl Həmədan şəhərindən olub, alim İmaddüvlə Əbülxeyr Həmədanlının oğlu idi. Rəşidəddin Fəzlullah Həmədanda doğulmuş və burada mükəmməl təhsil almışdı. O, Abaqa xanın yanında həkim işləmiş, bu vasitə ilə monqol sülaləsinə yaxınlaşmış və Qazan xanın vəziri rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Həkimliklə yanaşı gözəl alim və tarixçi kimi şöhrət tapan Xacə Rəşid monqolların xüsusi hörmətini qazanmışdır.

Rəbi-Rəşidin dəqiq nə vaxt təşkil olunduğu bir qədər ziddiyyətlidir. Lakin mənbələr universitetin Qazan xanın hakimiyyəti dövründə (1295-1304) fəaliyyət göstərdiyini iddia etməyimizə əsas verir.

Məlumdur ki, kitabxana universitetin təşkil olunduğu vaxtdan fəaliyyət göstərmişdir. Bu bərdə Xacə Rəşidin Sədrəddin Məhəmməd Türkə göndərdiyi vəsiyyətnaməsində oxuyuruq: "... Məqbərəmin sağ və solunda iki kitabxana düzəltdirmişəm. Buraya min cild Quran vəqf elətdirmişəm. Rəbi-Rəşidin təfəsilatı belədir: qızıl suyu ilə yazılmış Quran 400 cild, Yaqutun xətti ilə yazılmış Quran on cild, İbn Müqlənin xətti ilə 8 cild, Səhrəvərdinin xətti ilə 20 cild, Əkabirin xətti ilə yazılan başqa Quranlar 546 cildir. Bunlardan əlavə: İran, Turan, Misir, Rum, Hind və Çindən topladığı tarix, şeir, hekayə, təmsil və başqa elmlərə aid 60 min kitabı Rəbi-Rəşidlə vəqf elədim" [128]. Tədqiqatçılardan hələ heç biri Xacə Rəşidin vəsiyyətnaməsində qeyd etdiyi "məqbərəmin sağ və solunda iki kitabxana düzəltdirmişəm" ifadəsinə fikir verməmiş, məntiqə uyğun olmayan iki kitabxananın yan-yanı təşkil olunması ilə razılaşmamışlar. Belə bir hadisəyə sonrakı tarixi dövrlərdə də rast gəlirik. Kitabxanaların təhlili baxımdan bu məlumatlar xüsusi əhəmiyyətlidir. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, kitabxanaların təşkili həmişə kor-koranə deyil, müəyən məqsəd və məzmun daşımaqla yaradılırdı. Bu baxımdan Rəşidəddinin təşkil etdiyi iki kitabxanadan biri və çox ehtimal ki, Quran kitablarının vəqf olunduğu kitabxana kütləvi kitabxana olmuş və ictimai istifadəyə verilmişdir. Heç şübhə doğurmur ki, 60 min kitab fondu olan kitabxana universitetin müəllim və tələbə heyətinə verilmiş və fondun əsas hissəsini elmi ədəbiyyat təşkil etmişdir.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Rəşidəddin Fəzlullahın universiteti təşkil etməsindən qabaq 60 mindən artıq kitab fondu olan şəxsi kitabxanası olmuşdur. Rəbi-Rəşidi universiteti təsis olunduqdan sonra bu kitabxana ora vəqf olunmuş və digər Şərqi ölkələrindən də buraya kitablar toplanmışdır.

Kitabxanadan istifadə pulsuz idi, burada təhsil alan 7 min tələbənin istifadəsi üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Bunlardan hər il 6 min müsəlman ölkələrindən gəlir, min nəfəri isə yerlilərdən toplanılırdı. Universitetin müəllimlər heyəti də böyük idi. Burada 450-dən artıq müəllim çalışırdı. Təkcə müalicə və əcazılıq şöbəsində dərs demək üçün Çin, Hindistan və Suriyadan 50 nəfər görkəmli həkim çağırılmışdı.

Kitabxana ayrıca binada yerləşirdi və fondunda 60 min 500 nüsxə kitab saxlanılırdı. Burada xəttatların və digər kitabçı ustaların işləməsi üçün emalatxanalar da mövcud idi. Rəşidəddinin yazdığı əsərlərin üzü burada köçürülür, əslilə tutuşdurulduqdan sonra müxtəlif şəhərlərin mədrəsə və kitabxanalarına göndərilirdi. Bundan başqa fars dilində yazılan əsərlər ərəb dilinə, ərəb dilində olanlar isə fars dilinə tərcümə edilirdi. Kitabxananın işlərinə Rəşidəddin şəxsən rəhbərlik edirdi və hələ sağ ikən kitabxananın həyatında özünə məqbərə də tikdirmişdi. Kitabxanada kitab fondunun yerləşdirilməsi üçün xüsusi təsnifat sistemi də tərtib edilmişdi. Kitablar xüsusi səlhiqə ilə saxlanılır, onların korlanmasının və itib-batmasının qarşısını almaq üçün bir sıra tədbirlər görüldü.

Əbu Səid Bahadur xan hakimiyyət başında olarkən Xacə Rəşid yüksək hörmətə malik idi. Xəyanət nəticəsində Əbu Səid Bahadur xan Xacə Rəşid kimi böyük bir alimin ölümünə fərman verir. Xainlər əvvəl onun əmlakına, sonra isə Rəbi-Rəşididəki mədrəsə və kitabxanayı dağıdırlar.

Rəbi-Rəşidi Rəşidəddindən sonra oğlu Qiyasəddin Məhəmmədin dövründə də abadlaşdırılır. Hətta 1318-ci il iyul ayının 17-də Rəşidəddin edam edildikdən sonra Rəbi-Rəşidin qarət edilməsinə baxmayaraq, Qiyasəddin Məhəmməd oradakı binaların sayını artırmışdır. Marağalı Əvhədi (1275-1338) Qiyasəddin Məhəmmədə həsr etdiyi "Cəmə-cəm" əsərində Rəbi-Rəşididə yerləşən xanəqah, mədrəsə, kitabxana və cümə məscidi binalarının təsvirini də vermişdir. Deməli, kitabxana yenidən bərpa edilmiş və ictimai istifadəyə verilmişdir.

1336-cı il mart ayının 4-də Qiyasəddin Məhəmməd öldürüldüyü zaman Rəbi-Rəşidi bir daha qarət edilir. Oradan çoxlu qiymətli qab-qacaq, qızıl, gümüş və eləcə də nadir kitablar aparılır [62].

XIV əsrin sonuna doğru Rəbi-Rəşidi artıq tənəzzülə üz qoyur. Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış xan Təbrizi işğal etməmişdən (1386-cı il) az əvvəl Təbriz hakimi Mir Vəlinin xaraba qalmış şəhərciyi yenidən bərpa etdirməyə çalışmasına baxmayaraq Toxtamışın Təbrizə hücumu ilə şəhər tamamilə qarət olunub dağıdılır.

Sonralar I Şah Abbas (1587-1629) hərbi strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq Rəbi-Rəşidi qalasını bərpa etdirir. I Şah Abbasdan sonra ora yenidən xarabazara çevrilir və sonrakı Səfəvi şahları dövründə tamamilə dağıdılır.

Qazan xanın hakimiyyəti dövründə Təbriz inkişaf etmiş və Şərqi ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Qazan xanın bu şəhərdə böyük saraylar və müxtəlif mədəniyyət ocaqları tikdirməsi barədə "Cəmaüt-təvarix", "Tarixi vəssaf", "Həbib-üs-siyər" və digər tarixi mənbələrdə məlumat verilir.

Bu əsərlər əsasında Abbas İqbal göstərir ki, Qazan xan torpaq islahatına dair fərmanlarını və digər qanun kitablarını saxlamaq üçün Təbrizdə böyük bir kitabxana tikdirmişdir [133]. Bu dövrdə qiymətli kitablarla yanaşı, mühüm dövlət sənədlərinin də kitabxanalarda saxlanması onların böyük etibara malik olması ilə izah edilə bilər. Qazan xanın islahata dair fərmanları taxta, daş üzərinə yazılaraq müxtəlif yerlərə göndərilir və bildirilir ki, bu sənədlərin əsl Təbriz kitabxanasında saxlanılır. Həmin kitabələr xarab olduqda camaat Təbriz kitabxanasına müraciət edə bilər.

Əgər Azərbaycanın mədəni-maarif tarixində saray kitabxanaları dövlət kitabxanası hesab edilsə, Abbas İqbalın haqqında məlumat verdiyi kitabxana Azərbaycanın ilk dövlət kütləvi kitabxanası kimi qiymətləndirilməlidir. Güman etmək olar ki, bu kitabxana Təbrizin "Şənbi Qazan" məhəlləsində yerləşirdi. Bu kitabxana haqqında bir sıra digər mənbələrdə də məlumata rast gəlirik.

Qazan xanın hakimiyyəti illərindən bəhs edən tədqiqatçı S.Onullahi yazır: "Qazan xan Təbrizin cənub-qərbində, geniş bir sahədə "Qazaniyyə" adlı şəhər saldırmışdı, "Qazaniyyə" "Şam Qazan" və ya "Şənbi Qazan" adlanan bu şəhərcikdə Qazan xan məqbərəsi, Cümə məscidi, Şafeiyyə və Hənəfiyyə mədrəsələri, rəsədxana, dar-əş-şəfa (xəstəxana), kitabxana, beytul-qanun (Qanun evi), xanəgah, seyidlər evi, hamam və digər binalar tikdirmişdi" [62].

Bu şəhərcikdə təşkil olunan "beytul kütub" və "beytul qanun" müəssisələrinin güman olunan iş prinsipi heç bir tədqiqatda işıqlandırılmamışdır. Fəqət kitabxanasızlıq baxımından belə bir fikir yürütmək olar ki, "beytul qanun" xüsusi istifadədə olan, "beytul-kütub" isə ictimai istifadəyə verilmiş kitabxanalar olmuşdur ki, bu da o dövrün xarakterinə daha çox uyğun gəlir. Ata-Məlik Cüveyninin salnaməsindən məlum olur ki, Çingizxan dövründə əsas qoyulan ənənələr monqol hakimlərinin sonrakı əsrlərdəki fəaliyyətində də öz əksini tapmışdır. Mövcud yasalar və ya monqol hakimlərinin təsis etdikləri yeni qanunlar "beytul-qanun"a toplanılır və dövlət idarəetməsində vacib bir sənəd kimi istifadə olunur. Bu müəssisəni Azərbaycanda ilk rəsmi sənədlər kitabxanası da adlandırmaq olar. Şübhəsiz, Şafeiyyə və Hənəfiyyə mədrəsələrində də müəyyən kitab fondu mövcud olmuş və müəllim, tələbə heyətinin istifadəsinə verilmişdir. Şafeiyyə və Hənəfiyyə təriqətləri islam dininin bir-birindən fərqlənən cərəyanları idi. Lakin bu, müstəqil mədrəsələrin bir-birinə yaxın məsafələrdə fəaliyyət göstərməsinə, təlim işini təşkil etməsinə, öz kitabxanalarında müvafiq ədəbiyyatın təbliğini həyata keçirməsinə mane olmamışdır. Bu faktlar erkən orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda dini, milli və fikri toleyrantlığın mövcud olmasına bir misaldır.

Azərbaycanın Sultaniyyə şəhərini Sultan Məhəmməd Xudabəndə Olcaytu tikdirmişdi. 1304-cü ildə Qazan xanın vəfatından sonra Olcaytu Sultan Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən paytaxt Təbrizdən Sultaniyyəyə köçürülür. XIV əsrin birinci yarısında Sultaniyyə şəhərində dərüşşəfa (xəstəxana) və böyük kitabxana təşkil olunur.

Bu kitabxananın həcmə və kitab fondu etibarilə zəngin olması şübhə doğurmur. Lakin başqa məlumat əldə edilməyib. Tədqiqat əsas verir ki, bu kitabxananın XVIII əsrə qədər mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini iddia etmək. XVIII əsr səyyahlarının xatirələrində qeyd olunan Sultaniyyədəki zəngin kitabxana ehtimal ki, Sultan Məhəmməd Xudabəndə tərəfindən təşkil olunmuş kitabxanadır.

Ağqoyunlular və Qaraqoyunlular dövründə Azərbaycanda bir sıra kitabxanalar yaradılmışdır. XIV-XV əsrlərdə yaşayan hökmdarların əksəriyyəti saray kitabxanaları təşkil edirdilər. Bu kitabxanalardan Cavanşah kitabxanasını, Uzun Həsən kitabxanası, Sultan Xəlil kitabxanasını və Sultan Yaqub kitabxanasını qeyd etmək olar. Təbrizdə "Nəsriniyyə" məktəbinin, "Həmzə bəy Ağqoyunlu" məktəbinin kitabxanası da fəaliyyət göstərməkdə idi.

Təbrizin şimalında Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin "Nəsriniyyə" adlanan kompleksini tikdirməsi məlumdur. Dövrünün gözəl memarlıq sənəti nümunəsi olan bu kompleksdə böyük mədrəsə və kitabxana təşkil olunmuşdur. Mədrəsə kitabxanasında 50 nəfər işçi heyətinin çalışdığı barədə məlumat verilir. Mədrəsə və kitabxana Səfəvilər sülaləsinin sonlarına qədər fəaliyyət göstərmiş və 1780-ci ildə zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. Kitabxananın müdiri bir müddət Əmir Feyzulla Hacı Bərməki idi.

Azərbaycan şəhərlərində XIV-XV əsrlərdə mədrəsələrin sayı xeyli artmışdı və mədrəsələr nəzdində kitabxanalar şəbəkəsi genişlənirdi. Onlardan Tacəddin şah Əlişah, Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Məhəmmədin "Qiyasiyyə" mədrəsəsi, Əmir Şeyx Həsən Cəlairi, Şeyx Üveys, Sultan Əhəd Cəlairi, Cahanşahın arvadı Bəyim tərəfindən tikdirilmiş "Müzəffəriyyə" və "Bəyim" adına mədrəsə və s. göstərmək olar. Təbrizin Pəse Guşək məhəlləsində Xatun Canbəyim tərəfindən tikdirilmiş Müzəffəriyyənin binası 1465-ci il oktyabrın 24-də başa

çatdırılmışdır. Müzəffəriyyə kompleksinə məsciddən əlavə mədrəsə, kitabxana və xanəgah da daxil idi. Sonralar Xatun Canbəyim də orada dəfn edilmişdir.

Şah İsmayıl və Təhmasibin hakimiyyəti illərində "Müzəffəriyyə" kitabxanasının rəisi əvvəl şair İsmayıl Kəmal, sonralar isə Əmir Fəsih olmuşdur.

Kitab fondunun genişlənməsi və mütləq faizinin böyüklüyü baxımından mədrəsə kitabxanaları diqqəti daha çox cəlb edir. Uzun illər fəaliyyət göstərən mədrəsələr kitab fondunu vəqflər hesabına artırır, tələbələrin fərdi yaradıcılığı, müəllimlərin səyi nəticəsində zəngin kitabxana formalaşır.

Mənbələr göstərir ki, Sultan Əhməd Cəlairinin kitabxanasında qiymətli əlyazmalarla yanaşı Nəsirəddin Tusinin öz əli ilə yazdığı kitablar da olmuşdur. Sultan Yaqubun saray kitabxanasında xeyli şair, alim, xəttat, rəssam, cildçi çalışırdı. Əbdülrəhman Caminin əsərləri və digər bir çox nəfis kitablar onun kitabxanasının rəflərini bəzəyirdi.

Məmmədəli Tərbiyyət "Daneşməndane Azərbaycan" əsərində qeyd edir ki, Sultan Yaqub sarayında işləyən Xatəmi Təbrizinin əsas peşəsi kitab satmaq olmuşdur. Ümumiyyətlə, mənbələrdən göründüyü kimi Azərbaycanda kitab ticarəti və kitabxanalarda kitab mübadiləsi erkən orta əsrlərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Kitab ticarəti, kitab mübadiləsi və eləcə də kitabla bağlı digər ənənələr Yaxın Şərqdə qonşu xalqların birgə səyi nəticəsində meydana gəlir və inkişaf edirdi. Bu baxımdan kitabxanalar arasında kitab mübadiləsi türk, ərəb və fars dilləri anlaşılan bütün qonşu ölkələrlə fəal şəkildə həyata keçirilirdi.

Məlum olan tarixi mənbələrdə IX-X əsrlərdən etibarən Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin xüsusilə artması diqqəti cəlb edir. Kitabxana şəbəkəsinin genişlənməsi məktəb və mədrəsə quruculuğu ilə sıx şəkildə bağlı idi. Əldə olan məlumata görə Qazan xan hər il 100 cild Quranın alınmış məktəb kitabxanalarına verilməsini əmr etmişdir. Burada təhsil alan gənclər də kitabların üzünün köçürülməsi ilə məşğul olur və fondun zənginləşməsinə çalışırdılar. Doğrudur, məktəb və mədrəsələrdə əsasən dini ədəbiyyat saxlanılır və tədris olunurdu. Lakin bir sıra mənbələr sübut edir ki, mədrəsə və məktəblərdə, fəlsəfə, ədəbiyyat, tarix, həndəsə, riyaziyyat və astronomiya fənləri də tədris olunur və uyğun olaraq kitabxanalarda bu mövzuda ədəbiyyat toplanırdı.

Cəlairinin "Şeyx Üveys" mədrəsəsi, Təbrizdəki "Qaziyyə" mədrəsəsi və s. bu kimi mədrəsələrin adını çəkmək olar ki, burada da dini, fəlsəfi ədəbiyyatdan ibarət kiçik kitabxanaların olması barədə fikir yürüdülür.

Sultan Üveys və onun oğlu Sultan Əhməd xəttatlıq, nəqqaşlıq, kitab yazmaq və toplamaq işində Teymurilərdən xeyli irəli getmişdilər. Onların Təbriz və Bağdadda təşkil etdikləri kitabxanalarında Orta Şərqi ən böyük kitab kolleksiyaları saxlanırdı.

Yaqub şahın zəngin kitabxanası barədə Azərbaycan tarixində də məlumat verilir. Orada deyilir: "Həşt behşt" (8 cənnət) adlanan böyük bir saray kompleksi tikdirmişdir. Bu sarayın kitabxanası, məscidi, min nəfərlik xəstəxanası, cıdır meydanı və parkı var idi".

Qaraqoyunlu kitabxanalarının banisi Cahanşah Qaraqoyunlu idi. Şeirələrini "Həqiqi" təxəllüsü ilə yazırdı. Onun kitabxanası Təbrizin ən məşhur kitabxanalarından idi.

Ağqoyunlular kitabxanasının banisi Uzun Həsən olmuşdur. O, Təbrizi paytaxt etdikdən sonra Təbrizdə Dövlət kitabxanası təsis etmiş və bu kitabxananın ətrafına çoxlu alim, xəttat və rəssam toplamışdı. Uzun Həsəndən sonra hakimiyyətə gələn Sultan Xəlil də alim, şair və sənətkarlara böyük ehtiram göstərmiş, yeni kitabxanalar təşkil etmişdir. Cami və Cəlaləddin Divani kimi görkəmli şairlər maarifpərvərliyinə görə Sultan Xəlilin adına əsərlər yazıb onun kitabxanasına hədiyyə etmişdilər.

Beləliklə, XVI əsrə qədər Azərbaycanda kitabxana mədəniyyəti yüksək inkişaf keçərək artıq "İslam super eposunda" öz dəst-xəttinə malik olurdu. S.M.Prozorovun dediyi kimi, İslam inkişafı üçüncü mərhələyə - məntəqi formalarının bərqərar olması mərhələsinə keçirdi. Azərbaycan kitabxanalarının ərəzi, dil, din (onun konkret təriqət istiqamətləri) və Azərbaycan reallığının həm geomədəni, həm də geosiyasi rolu konkretləşirdi.

Artıq Azərbaycan ərəzində yerləşən və formalaşan kitabxanalar klassik İslam kontekstindən ayrılaraq öz xüsusiyyətlərini - məntəqi xüsusiyyətlərini yaradır və formalaşdırır. S.M.Prozorovun qeyd etdiyi üçüncü mərhələni başlanğıc kimi də adlandıra bilərik. Bu proses Səfəvilər dövründə özünü daha kamil formada ifadə etdi. S.M.Prozorov İslam dini alimlərinin öz doğma vətənlərinə təsirini araşdıraraq çox maraqlı nəticələr çıxarır. O qeyd edir ki, əl-Kəffal (ərəbcə qıfıl düzəldən) təxəllüslü Mühəmməd ibn Əli Əbu Bəkr əl Kəffal aş-Şaşi (Daşkənd şəhərinin qədim adı) Mavərnəhrdə (904-976) şafei təriqətinin banisi olduğuna görə ölkəsinin türk əhalisi Hənifi təriqətindən uzaqlaşaraq Şafei olmuşdur.

Görkəmli Azərbaycan alimi Yusif Rüstəmov Sufi təriqətlərini və onların Azərbaycanda yayılmasını araşdırarkən milli xüsusiyyətlərin vacibliyini qeyd edir. Alim yazır: "Türküstandan gələn yəsəvi dərvişləri bütün Anadolunu, xüsusən onun Anadolunun mərkəzi hissəsini bürümüşdülər. Onlar çox böyük sürətlə özlərinə tərəfdar toplayırdılar. Artıq elmin inkişafı fonunda bir sıra nailiyyətlər əldə olunur. Elmin predmeti və obyekt haqqında ciddi elmi-fəlsəfi diskussiyalar aparılır. Yusif Rüstəmovun araşdırmalarında Şəms Təbrizi ilə Cəlaləddin Ruminin çox maraqlı bir dialoqu öz əksini tapmışdır. Orada deyilir: "Bir gün Şəms Təbrizi Cəlaləddin Ruminin məclisinə gəlir. Cəlaləddindən soruşur: Elmin hədəfi nədir? O da cavab verir ki, şəriət qaydalarını daha yaxşı öyrənməkdir.

Şəms Təbrizi bu cavabı yetərinçə hesab etmir və göstərir ki, məqsəd əvvəldən məlum olan şeyə çatmaqdır. Elə buradaca o belə bir beyt söyləyir: "Elm səni nəfsin əmrlərindən uzaqlaşdırmırsa, cəhalət ondan daha xeyirlidir."

Artıq Azərbaycanda kitabxanaların kütləvi yandırılması və qarətə hadisələri epizodik baş verir. Əmir Teymurun ruhi xəstə oğlu Şahruxun əməllərini istisna edə bilərik. Lakin o da məlumdur ki, Şahruxun arvadı Səmərqəndə gedib Əmir Teymura şikayət etdikdən sonra Teymurləng özü Azərbaycana gəlir, Təbrizdə şah sarayında araşdırma aparır və günahkarları cəzalandırır. Mənbələrdə qeyd olunur ki, Şahrux Əmir Teymurun Təbrizə gəlməsini eşidən kimi günahkar olduğunu bildiyindən boynuna kəndir salaraq atasının hüzuruna gəlir. Şahruxun ən böyük günahı Rəşidəddinin məqbərəsinin, məktəb və kitabxanasının dağıdılması və qarətə faktı idi. Əmir Teymur ədaləti bərpa edir və Şahruxu bağışlayır.

Azərbaycanda formalaşan milli-etnik özünəməxsusluğun bir ifadəsi də fransız alimi Jan-Pol Runun Əmir Teymurla bağlı araşdırmalarında öz əksini tapır. Tədqiqatçı mənbələrə istinad edərək Əmir Teymurun ətrafındakılara ifadə etdiyi belə bir fikri qeyd edir: "Məgər hər hansı bir tacik sultan olmağa iddiaçı ola bilərmi? Lakin diqqət edin Qara Yusifə (Qaraqoyunluların hakiminə), çünki o türkdür" [90, s.152]. Araşdırılan tarixi dövrdə Türk hakimləri və tayfa başçıları arasında vaxtaşırı müharibələr olmuşdusa da, bu tarixi dövrdə türk xalqları arasında düşmənçilik və dözümsüzlük hallarına rast gəlinmir. Əksinə, türk xalqlarının bir-birinə təəssübü və müdafiəyə hazır olması kimi faktlar mövcuddur.

Beləliklə, biz böyük xalqlara xarakterik olan xüsusiyyətləri müəyyənləşdirdikcə belə bir iddianı cəsarətlə irəli sürə bilərik. Orta əsr Azərbaycan kitabxanaları, dünya türk xalqlarının digər mədəniyyət ocaqları kimi tarixin saxtalaşdırılması kimi hallara ehtiyac duymamış, dünya elmini və mədəniyyətini olduğu kimi qəbul etmişdir. Elmi ədəbiyyat əsasən ərəb dilində, bədii ədəbiyyat, poeziya fars dilində, xalq yaradıcılığı və mərasim ədəbiyyatı, qanun və yasalar Azərbaycan və ya türk dilində kitabxana fondlarında toplanırdı. Oxucuların intellektual səviyyəsi onların mütaliəsi ilə yanaşı neçə dildə ədəbiyyatdan istifadə edə bilməsi ilə müəyyənləşirdi. Təəccüblü deyil ki, Azərbaycan oxucusu orta əsrlərdə formalaşan bu ənənələri davam etdirərək Sovetlər dövründə də və hazırda da çoxdilli oxucular qrupuna daxildir.

II FƏSİL

2.1. ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ KİTABXANA İŞİNİN İNKİŞAFI

XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan mədəniyyəti əvvəl Qaraqoyunluların və sonra Ağqoyunluların hakimiyyəti zamanı yenidən canlanmağa başlamışdı. Ölkənin paytaxtı Təbriz şəhəri isə bütün yaxın şərqdə məşhur olan mədəni mərkəzlərdən birinə çevrildi. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən (1466-1478) siyasi və hərbi fəaliyyəti ilə şöhrətləndiyi kimi, elm və mədəniyyətin də inkişafına rəvnəq verirdi. Bu zaman ölkənin tanınmış alimləri, sənət adamları və şairləri sarayda himayə olunur, başqa ölkələrdən dəvət edilən alim və şairlər hüsn-rəğbətlə qarşılanırdı. Uzun Həsənin saray kitabxanasında "Əmələyi-kütübxanəyi-hümayun" deyilən 58 nəfərdən ibarət kitabxana məmurunun xidmət etdiyi tarixi bir həqiqətdir. Musiqinin son dərəcə yüksək qiymətləndirən Uzun Həsənin sarayında 98 nəfərdən ibarət "əhli-tərəb" (musiqi xadimləri) deyilən musiqişünas dəstəsi də var idi.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin ölümündən sonra hakimiyyət sürən oğlu Sultan Yaqub da (1478-1490) atası kimi elm və mədəniyyətə yüksək qiymət vermiş, sair olmuş, ser və ədəbiyyata rəğbət göstərməklə şöhrət tapmışdır.

Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə ədəbi dil kimi Azərbaycan dilinin əhəmiyyəti artır, rəsmi fars dili ilə yanaşı, sarayda yaşayan Azərbaycan şairləri öz ana dillərində şerlər yazır və ədəbi müsabiqələr təşkil edirdilər.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin təşkili Azərbaycan tarixində olduqca mühüm rol oynadı. Bu dövlətin başında görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai dururdu. 1510-cu ildə Azərbaycan və İran hüduqlarını aşaraq geniş bir ərazi, Amu-Dəryadan tutmuş Fərad çayına kimi I Şah İsmayılın hakimiyyəti altına keçmişdir. Səfəvilər dövlətinin qüdrəti xeyli artmışdır.

Karl Marks yazırdı: «Şah İsmayıl istilacı idi: 14 illik hakimiyyəti dövründə 14 əyalət fəth etmişdir».

Mərkəzləşmiş qüdrətli dövlətin yaranması, xarici basqınların nisbətən azalması, ölkənin iqtisadi tərəqqisi ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafı üçün mühüm şərait yaratmışdı.

Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Şair-hökmdar bütün ömrü boyu söz sənətinə, kitaba, kitabxanaya, elmə, kamala yüksək qiymət vermiş, milli mədəniyyətimizin çiçəklənməsi naminə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Öz əsərlərində Şah İsmayıl Xətai həyata baxışlarını aşağıdakı beytlərlə ifadə edir.

Azərbaycan dilinə marağın yüksəlməsi, bu dildə əsər yazan şairlərin artması, hətta bu dilin rəsmi dövlət səviyyəsində işlədilməsi Şah İsmayılın hakimiyyəti zamanında daha çox rəvnəq tapdı. Bu bacarıqlı dövlət xadimi köhnə ənənələrə qarşı çıxaraq, Azərbaycan dilinin həyatı əhəmiyyətini bir daha qətiyyətlə sübuta yetirmiş, onu fars dili ilə yanaşı, rəsmi dövlət diu səviyyəsində öz hüququnda bərpa etmişdi.

Bu zaman sarayda Azərbaycan dilində danışılır, dövlətlər arasındakı rəsmi yazışmalar Azərbaycan və fars dillərində aparılır, hərbi və divanxana istilahlarının çoxu yenə də Azərbaycan dilində işlədilir. Bu tarixi həqiqət haqqında məşhur rus alimi, şərqşünas B.B.Bartold belə yazırdı: "...Xanədanın təşəkkül etdiyi yerdə Azərbaycan əhalisi hələ o zaman türkcə (azərbaycanca) danışır və nəticə etibarilə türk dili Səfəvilər dövlətində saray və ordu dili olaraq qaldı".

Eləcə də Qızılbaş Səfəvi dövlətində külli miqdarda rütbə adları, idarə istlahları və hərbi istilahlər yenə də Azərbaycan dilində idi. Məsələn, gəzən (patrul), qarovul, çərik (əsgər), qoşun, sürün (hücum), yaraq (silah), saxlov (qazarma), yurd (düşərgə), beyraq (bayraq), ayaqçı (qasid), çalıcıbaşı, divanbaşı, qorucubaşı, minbaşı, yüzbaşı, onbaşı və s. göstərmək olar.

Sovet alimlərindən bəziləri ilk Səfəvilər, yaxud Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət və diplomatiya dili olduğunu öz əsərlərində izah etməyə çalışsalar da, heç bir faktiki məlumata istinad etməmişlər. Yalnız görkəmli Xətaişünas alim Ə.Məmmədov ilk dəfə sübuta yetirmişdir ki, ilk Səfəvilər dövründə rəsmi dil ikiləşmiş, yəni Azərbaycan və fars dilləri olmuşdur. Səfəvi dövlətinin siyasi hüduqları daxilində yaşayan və əhalinin tərkibinə görə yerlərdə əksəriyyəti təşkil edən azərbaycanlılara fərmanlar, əmrlər azərbaycanca, farslara isə fars dilində göndərilmişdir. Bu barədə həmçinin türk ədəbiyyatçılarından Səlim Rəfiq Rəfi oğlu özünün 1941-ci ildə Ankarada çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında Şah İsmayılın Azərbaycan dilində bir əmmaməsini xatırladaraq belə yazır: "...Bu əsərdə türk dili farscanın yanı başında rəsmi lisan olaraq ta az-çox önəm qazanmışdır. Bunun üçün dəlil olaraq şimdilik Şah İsmayılın türkcə mətinli əmmaməsini göstərə bilərik".

Şah İsmayılın Azərbaycan dilində olan əmmaməsi haqqında yalnız bu qədər, bir-iki sözlə çox ümumi, üstüörtülü bir şəkildə məlumat verən müəllif, bu "əmmamənin" məzmunu bir yana dursun, həmin sənədin harada saxlandığı barədə də heç bir mənbə göstərməmişdir.

Macar alimi Fekete Layoş isə hətta sonralar, yəni XVII əsrdə Səfəvilər dövründə Azərbaycan dilinin rəsmi dil kimi nüfuzunu isbat edərkən, 1938-ci ildə İstanbulda çıxan "Türkiyat məcmuəsi"ndəki "İran şahlarının iki

türkcə məktubu" adlı məqaləsində Səfəvi şahlarının Azərbaycan dilində yazılmış iki məktubunu nümunə göstərmişdir.

Fekete Layoşun məqaləsindən anlaşılır ki, Azərbaycan dili rəsmi dil kimi Səfəvi hökmdarı Şah Səfinin (1628-1642) sarayında öz nüfuzunu saxlamışdır. Şah Səfi Azərbaycan dilində yazılmış bu iki məktubun birini Avstriya imperatoru və Macarıstan kralına, digərini isə Saksoniya hersoqu ilə Polşa kralı Fridrix Avqusta göndərmişdir.

Mənbələrdən aydın olur ki, Şah İsmayıl xarici dövlətlərlə olan yazışmalarını Azərbaycan və fars dillərində aparmışdır. O, özbək hökmdarı Hüseyn Bayqaraya, Hindistanda böyük monqol dövləti quran Babur şaha öz məktublarını çox zaman fars dilində yazmış və onlardan da bir qayda olaraq fars dilində cavab almışdır. Lakin Şah İsmayıl Osmanlı dövləti ilə rəsmi yazışmalarında Azərbaycan və fars dillərində məktublar göndərmiş, cavab olaraq türkcə məktublar almışdır. Bunu Şah İsmayıl ilə II Sultan Bayazid və sonra I Sultan Səlim arasında gedən rəsmi yazışmalardan da görmək olar.

İlk Səfəvilərin hakimiyyəti zamanı Təbriz şəhəri Yaxın Şərqi mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Ölkənin sənət adamlarından başqa, Yaxın Şərqi bir sıra mərkəzlərindən məşhur alim, şair və rəssamlar Şah İsmayılın sarayına dəvət olunur, burada müsabiqələr təşkil edilirdi. Bu da tarixi bir həqiqətdir ki, 1506-cı ildə Hüseyn Bayqaranın ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən oğlu Bədiüz-zəman Mirzə bu hadisədən sonra bir sıra şair və rəssamlarla Təbrizə gələrək Şah İsmayılın sarayına sığınmışdı. Bundan başqa, 1510-cu ildə, yəni Şeybani xanın ölümündən sonra məşhur rəssam Kəmaləddin Behzad (1455-1536) Təbrizə gələrək, Şah İsmayılın sarayına daxil olmuşdu. Üç hökmdarın sarayında yaşamış Behzad Şah İsmayılın hakimiyyəti zamanı daha çox şöhrət qazanmışdır.

Çaldıran müharibəsindən sonra Şah Xətai siyasi fəaliyyətindən çox, mədəniyyət, sənət və ədəbiyyata daha ciddi fikir vermişdir. Bu haqda tarixçilərin və sənətşünasların verdikləri maraqlı məlumat diqqəti cəlb edir.

Şah İsmayıl Xətəinin isdedadlı sənət adamlarına necə yüksək qiymət verdiyini XVI əsr Bağdad sənətşünaslarından Mustafa Çələbi Əlinin 1578-ci ildə yazdığı "Mənaqibi hünərvərə" adlı əsərində görmək olar. Müəllif göstərir ki, Şah İsmayıl 1514-cü ildə I Sultan Səlim ilə müharibədən bir qədər əvvəl, məşhur rəssam Behzad və öz şəxsi saray xəttatı Mahmud Nişapurini düşmən əlinə əsir düşməsinlər deyərək, onların salamat saxlanması barədə tədbir görmüşdür. Bu tarixi həqiqət haqqında Şah İsmayılın dilindən deyilmiş sözlərin sadələşdirilmiş şəklini misal gətiririk:

"...Sultan Səlim Şah İsmayıl ilə Çaldıran səhrasında yaxın bir məsafədə idi... "Kim bilir, bəlkə müharibədə öldüm və ya məmləkətimdə qarət və qarışıqlıq baş verdi", - deyərək, Sultan Səlim xan Ruminin əlinə əsir düşməmək üçün əvvəl Şah Mahmud Nəcədi və ikincisi misilsiz ustad rəssam Behzadı bir mağarada gizlətmişdi. Və "Sizin hifsinizi Allaha tapşırıdım" deyib müharibəyə getmişdi. Ol zaman ki, müharibədə məğlub olub geriye qayıtdı, cümlədən əvvəl yuxarıda adları zikr olunanları tapmaq üçün həmin məhəlləyə varıb diqqətlə axtardı. Vəqtəki onları gizli saxladığı yerdə tapdı, Allaha çox şükür etdi."

Uzun müddət Səfəvi şahlarının sarayında fəaliyyət göstərən Kəmaləddin Behzad Şah İsmayıl Xətəinin ən çox hörmət bəslədiyi sənətkarlardan idi. Behzadın yaradıcılığına Şah İsmayıl yüksək qiymət verirdi və ona görə də məhz şahın özü rəssamı saraya dəvət etmişdi.

Alimə, incəsənətə, söz sənətinə yüksək qiymət verən Şah İsmayıl sənət adamlarına dərin hörmət bəsləyirdi. Odur ki, o, öz sarayında böyük şairlər məclisi yaratmış, o dövrün görkəmli alimlərini, sənətkarlarını saray ətrafında toplamışdı. Şah İsmayıl onlara böyük qayğı göstərir, elm, təhsil, mədəniyyətin inkişafına kömək edirdi.

Şah İsmayıl Xətəinin elmə, maarifə göstərdiyi böyük qayğı uzaq ellərdən sənətkarları özünə cəlb edirdi. Yaxın Şərqi bir sıra mədəni mərkəzlərindən məşhur alim, şair və rəssamlar Şah İsmayılın sarayına dəvət olunurdular. 1506-cı ildə Hüseyn Bayqaranın ölümündən sonra hakimiyyət başına keçən oğlu Bədiüz-zəman Mirzə həmin ildə özbək hökmdarı Şeybani xanın hücumuna məruz qalmışdı. Dövrünün tanınmış şairlərindən olan Bədiüz-zəman Mirzə bu hadisədən sonra bir sıra şair və rəssamlarla Təbrizə gələrək Şah İsmayılın sarayına sığınmışdı [42, s. 21].

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə yaranmış mühüm mədəniyyət müəssisələrindən, kitabxanalardan biri də Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası olmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Şah İsmayıl hakimiyyət başına gəldikdən sonra Ərdəbil şəhərində babası Şeyx Səfinin şərəfinə əzəmətli bir məqbərə tikdirmişdir. Onun göstərişi ilə bu məqbərənin yanında zəngin bir kitabxana da təşkil etmişdir.

Şah İsmayıldan başlamış bütün Səfəvi hökmdarlarının nadir kitabları Şeyx Səfi məqbərəsindəki kitabxanaya hədiyyələr verilməsi və vəqf adı ilə təqdim etməsi bir ənənəyə çevrilmişdir. Vəqf edilən kitabı satmaq və bağışlamaq qadağan olunduğundan əsasən vəqf hesabına təkmilləşən Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası xeyli zənginləşmişdi. Həmçinin Şah İsmayıl işğal etdiyi şəhərlərdən əldə edilmiş olduğu qiymətli kitabları da bu kitabxanaya göndərirdi. 1510-cu ildə Herat şəhəri işğal edildikdən sonra Herat xəttatlıq məktəbinin hazırlamış olduğu ən qiymətli əlyazmaları Ərdəbil kitabxanasına gətirilmişdi. Məhz buna görə ki, bu kitabxana o dövrdə olduqca nadir və qiymətli əlyazmalarına malik olan zəngin bir kitabxanaya çevrilmiş və uzun müddət fəaliyyət göstərər bilmişdir. Səfəvi dövlət başçılarından ənənəsinə görə hər bir padşah bu kitabxananın qeydinə qalmalı idi.

Məlumat üçün deyək ki, Səfəvilər sülaləsinin sübutundan xeyli sonra - 1828-ci ildə Şeyx Səfi məqbərəsinin kitabxanası rus qoşunları tərəfindən ələ keçirilmiş, Tiflisə gətirilmiş, Abbasqulu Ağa Bakıxanov oradakı kitabların siyahısını tərtib etmiş, sonra isə onların hamısı Peterburq İmperator Kitabxanasına - indiki Sankt-Peterburq Ümumi Kitabxanasına aparılmışdır. Həmin əlyazma və kitabların bir çoxu bu gün də orada saxlanılır. Şeyx Səfi kitabxanası haqqında məscid kitabxanaları bölməsində ətraflı qeyd olunur.

Kitabxanaların təşkili işinə xüsusi diqqət yetirən Şah İsmayıl Xətai xalqın tərbiyə edilməsində poeziyanı, yazılı abidələri, sözün bütün qüvvələrini özündə toplayan kitabların gücünə böyük inam bəsləyir, eyni zamanda öz siyasi hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində ondan istifadə etməyə çalışırdı. Məhz bunun nəticəsidir ki, Xətai əsərlərində elmə, maarifə, fəlsəfəyə, tərbiyə prosesinə böyük hörmət, insanda mühüm əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq qüdrətinə malik olan sözə və kitaba möhkəm inam vardır. Şah İsmayılın «Divan»ının, «Dəhnamə»sinin, «Nəsihətnamə»sinin, lirik qoşmalarının didaktik məzmunlarının diqqətli təhlili göstərir ki, bu poeziya çox vaxt onun ictimai - siyasi fəaliyyəti ilə birləşmiş, dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət etmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, özünün şeir və poemalarını əsasən doğma Azərbaycan (türk) dilində yazan Xətai ana dilinin inkişafında, zənginləşməsində, ədəbi dil kimi formalaşmasında bir sənətkar olaraq çox böyük rol oynamışdır. Şahın özünün Azərbaycan dilində yazıb-yaratması, şah sarayında bu dildən istifadə edilməsi doğma ana dilinə marağı artırmış, şair və yazıçıların ana dilində əsərlər yazmasına geniş meydan açmışdı. Bu həmçinin Azərbaycan kitabxanaçılığının inkişafına böyük təkan vermiş, Azərbaycanın bütün əyalətlərində, şəhər və qəsəbələrində böyük Azərbaycan dilində kitabların çoxalmasına, kitabxana fondlarında Azərbaycan dilində kitabların sayının artmasına səbəb olmuşdu.

Beləliklə, sadə və aydın bir dillə sənətkarları öz məsləki uğrunda mübarizəyə çağıran ağır bu mübarizədə sözün, söz sənətinin qüdrətini uca tutur. O, sözün qüdrətini tərifləyərək xalq içərisində hikmətli sözlər haqqında çox yayılmış və yerində işlədilmiş böyük, mənalı sözlərin qədrini bilməyə, hər kəlməni yerində işlətməyə çağırır. Başdan başa qədər zərti-məsəllərlə dolu olan bu gərayında Xətai haqq sözə, əsirlərin sınağından çıxmış dərin mənalı kəlalətlərə çox yüksək verir.

Başqa bir qoşmasında Şah İsmayıl Xətai öz tərəfdarlarını elm öyrənməyə, kəlam sahibi olmağa, şeiri, musiqini sevməyə, cəmiyyətin qanunlarını və həyatın, təbiətin sirrlərini öyrənməyə çağırır.

Bütün bu mədəni hadisələrin yaxın-uzaq şahidi olan Füzuli Şah İsmayıl böyük bir hörmət bəsləmişdir. Bu münasibətlə şair öz yaradıcılığının ilk böyük gənclik meyvəsi olan "Bəngü Badə" əsərini ona ithaf edir ki, bu da səbəbsiz deyildir.

Bunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Şah Xətəinin müasiri olan böyük Füzuli, bildiyimiz kimi, təbiəti etibarilə məğrur və həssas qəlblə bir sənətkar olmuşdur. Füzuli heç bir hökmdarın himayəsini qəbul etməmiş, yaxşıya-yaxşı, pisə-pis demişdir. O, Türkiyə sultanlığı üsuli – idarəsini məşhur "Şikayətnamə" adlı satirik əsərində, özünü öyən, nadan və qaniçən hökmdarlı isə "Bəngü badə" və "Söhbətül-əsmar" adlı alleqorik əsərlərində ifşa etməkdən belə çəkinməmişdir. Lakin Füzuli "Bəngü badə"nin müqəddəməsində olan "Başəd in mədh Şah İsmayıl" adlı mədhiyyəsində Səfəvilərin bu ilk hökmdarının qüdrət və bacarığını, "ğəni və gədaların", yaxud varlı və yoxsulların ondan asudə və hakimiyyəti altında səlāmət yaşadığını, eləcə də onun məclislər yaraşığı, sənət aşiqi olduğunu böyük bir fəxr ilə tərənnüm etmişdir.

Budur, şairin, Şah Xətaiyə olan münasibətini və hüsn-rəğbətini göstərən şeirdən bir parça:

Füzuli bu mədhiyyədə Şah İsmayıl yalnız qüdrətli bir hökmdar olduğu üçün deyil, bəlkə, hər şeydən daha çox, ölkədə əmin-amanlığı bacarıqla qoruduğu, apardığı abadlıq işlərinə, elmə, mədəniyyətə və nəhayət, sənətkarlara hörmət və ehtiram bəslədiyinə görə, Azərbaycan dilinə rəvac verdiyinə görə və bu dildə gözəl şerlərin müəllifi olduğuna görə daha çox bağlı olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı Şah İsmayıl Xətaiyə qədər uzun yüksəlmiş yolu keçmiş, Xəqani, Nizami, Həsənoğlu, Nəsimi, Həbib, Şahi kimi qüdrətli söz sənətkarları ədəbiyyatımızın böyük simaları olmuşlar. Şair Xətai, Azərbaycanın bu zəngin klassik ədəbi irsi və xalq yaradıcılığı ənənələri ilə tərbiyələnmiş, özünə məxsus orijinal yaradıcılıq yolu seçmişdir. Bir sıra Azərbaycan şairlərini öz öz sarayında himayə edən Xətai, ədəbiyyatımızın gələcək inkişafı üçün əsaslı bir cığır açmışdır. Həbib, Şahi kimi görkəmli Azərbaycan şairləri Şah İsmayılın sarayında yaşayaraq, yüksək mövqə qazanmışlar. Səfəvi sarayında tez-tez düzəldilən ədəbi məclislərə başçılıq edən Həbib "Məliküşşüara" adı ilə şöhrət tapmışdır.

XIV-XV əsrlərdə hakim islam dini baxışlarına qarşı mübarizədə bir sıra hürufi şairlərin təqib olunduğu tarixən məlumdur. Heç bir siyasi istinadgah tapmayaraq, məsləki uğrunda faciəli bir sürətdə həlak olan Nəsiminin həyat və fəaliyyətini bilirik. Lakin XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq, hürufi şairləri, xüsusən Süruri, Tüfeyli və başqa bu kimi istedadlı Azərbaycan şairləri də Şah İsmayılın himayəsinə sığınmış, hətta saraya yol tapmışdılar.

Bu, bir də onunla izah edilməlidir ki, hürufi şairlər öz məsləklərinə daima sadıq qalmış, onların hakim islam dininə qarşı mübarizədə döyüşkən təbiəti qızılbaş hərəkatında fədakarlıq rəmzi kimi nümunə olmuşdur.

Bunu Şah İsmayılın böyük hürufi şair Nəsimiyə olan münasibətindən də görmək olar. Xətai, Nəsimini sevə-sevə oxuyur, onun ədəbi irsindən öyrənirdi. O, Nəsiminin fədakarlığına heyran qalmış, faciəli ölümünü acı-acı xatırlamış və şairin qənimini olan din xadimlərinə, zahidlərə qarşı nifrətini bildirməkdən belə çəkinməmişdir.

Xətai başqa bir şerində Nəsimini böyük məslək sahibləri ilə bir sırada tutmuş, öz ideyası uğurunda fədakarlıq göstərərək, ölümdən belə qorxmayan Həllac-Mənsurun tutduğu yolu təqdir etmişdi.

Klassik ədəbi irsin sənətkarlıq sirlərinə, yaxından bələd olan şair Xətai, hər kəsdən çox, Nəsiminin yaradıcılığından məharətlə istifadə etmişdir. O, hətta Nəsiminin bir çox şeirlərinə nəzirələr də yazmışdır.

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və xüsusilə Şah İsmayılın sarayına yaxın olan şair və sənətkarlar haqqında məlumat almaq üçün əsas ilk mənbə kimi Sam Mirzəni "Töhfeyi-Sami" və Sadiqi bəy Əfşarın "Məcmül-xəvass" təzkirələrini göstərə bilər.

Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə (1517-1576) atasının ədəbi məclislərində iştirak edən şairlərlə tanış olmuş və qardaşı Şah Təhmasibin (1524-1576) sarayında yaşayan şairlərlə yaxınlıq etmiş, dövrünün bütün başqa sənətkarlarını tanıyırmış. Bu dövrün müxtəlif elm və sənət adamlarından mükəmməl təhsil görmüş və elmi bilik alan Sam Mirzə özü də şair olmuş, şeirlərində «Sami» təxəllüsünü işlətməmişdir. Lakin onun ən mühüm əsəri-fars dilində yazdığı «Töhfeyi-Sami» təzkirəsidir. 1550-ci ildə yazılmış bu əsər XVI əsrin birinci yarısındakı mədəni və ədəbi həyat, Azərbaycan və fars şairləri və başqa sənətkarlar haqqında tanışlıq əldə etmək üçün çox faydalı bir əsərdir.

Əbdürrəhman Caminin «Baharistan»ı ilə Əlişir Nəvainin «Məcalisün-nəfais» təzkirələrinin səpkisində yazılan və onların davamı kimi nəzəri cəlb edən «Töhfeyi-Sami» bir müqəddimə və yeddi fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə Şah İsmayıl Xətai və onun nəslindən, müasir hökmdarlardan bəhs edilir.

Lakin atası Şah İsmayıl və böyük qardaşı Şah Təhmasibdən fərqlənən Sam Mirzə, fars zadəganları və fars mədəniyyətinin güclü təsiri altında qalaraq, özünün mənliliyini və mənsub olduğu xalqı belə unutmaq dərəcəsinə qədər gəlib çıxmışdır. O, azərbaycanca yazan şairlərə həqarətlə baxmış, onlara öz həqiqi qiymətini verə bilməmiş və hətta onlardan bəhs etdiyi zaman gətirdiyi ədəbi nümunələri belə, bacardıqca, həmin şairlərin azərbaycanca yazdıqları əsərlərdən deyil, farsca şeirlərindən götürməyə çalışmışdır. Lakin Sam Mirzə, Həbib, Füzuli, Süsəni bəy, Tüfeyli, Yusif bəy kimi müasirlərinin Azərbaycan dilində yazdıqları gözəl şeirləri dana bilməmiş və həmin şairlərin əsərlərindən azərbaycanca nümunələr verməmişdir. Erkən yaşlarından Fars dilli müəllim və himayədarlar əhatəsində olduğundan ehtimal etmək olar ki, Sam Mirzə hətta Azərbaycanca mükəmməl danışa bilməmişdir. Belə ki, onun azərbaycan şairlərinin özləri və əsərləri haqqında, hətta atasının şeirləri haqqında analitik fikir yürütməmiş, zira onları başa düşməmişdir.

Şah İsmayıl Xətəinin ədəbi mühiti ilə bizi tanış edən ikinci mühüm mənbə Sadiqbəy Əfşarın «Məcmül-xəvass» adlı təzkirəsidir. Bu əsər 1607-ci ildə yazılmışdır. İstedadlı alim, rəsam, azərbaycanca və farsca şeirlər yazan Sadiqi-bəy Əfşar I Şah Abbasın kitabdarı olmuşdur. Məhəmmədəli Tərbiyə «danişməndani-Azərbaycan» adlı əsərində Sadiqin 10 əsərinin adını çəkir. O, Azərbaycan dilində yazdığı «Məcmül-xəvass» adlı təzkirəsini Əlişir Nəvainin «Məcalisün-nəfais» kitabı səpkisində yazmışdır. 332 şairdən bəhs edən bu əsər Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründən başlayaraq, I Şah Abbasın zamanına qədər olan bir dövrü əhatə edir.

Sam Mirzə və Sadiqbəy Əfşar təzkirələrinin verdiyi məlumatdan anlaşılır ki, şah İsmayılın sarayında tez-tez ədəbi məclislər təşkil edilirdi. Burada Azərbaycanın Həbib, Şahi, Süruri, Tüfeyli və başqa ustad şairləri ilə bərabər, yüksək rütbəli əmirlər və vəzifəli şəxslər içərisində də istedadlı şairlər, rəssamlar və musiqişünaslar yetişmişdir. Bunlardan Xacə Cəlaləddin Təbrizi, Əmir Sədrəddin Təbrizi, Mola Hüseyn Ərdəbili, Mahmudxan Deyləmi, Şah Mir Deyləmi, Mirzə Kani Ordubadi, Maqsud bəy, Mola İbrahim Təbrizi, Hüseynqulu Mirzə, Yusif bəy, Xəyali, Budaq bəy, Süsəni bəy, Pirqulu bəy, Məhəmməd Şəmsi, Şahqulu bəy, Salehi, Kirami, Pəri Peykər, Fikari, Pənahi, Hakim Bədi Təbrizi, Şerifi Təbrizi və başqalarını göstərmək olar.

Şah İsmayılın sarayında Azərbaycan şairlərindən başqa, Yaxın Şərqi bir sıra görkəmli alim, şair və sənətkarları da yaşamışdır. Sam Mirzənin verdiyi məlumata görə bunlardan Mövlana Rükəddin Şirazi «öz əsrinin ən çox tanınmış alim və ədiblərindən» biri olmuşdur. Şair Fəxri «...bütün şeir növlərində əsərlər yazmış, amma məsnəvi tərzində yaratdığı əsərləri ilə daha çox şöhrət tapmışdır... O, məsnəvi tərzində dörd kitab yaratmışdır. Bunlardan əvvəlcisi «Şahnamə»dir ki, Şah İsmayılın adına yazmışdır. «Töhfeyi-Sami» təzkirəsində, eləcə də, Mövlana Zeynəlabdin, Qazi Məhəmməd, Qazi Mirək, Şəhabəddin Abdulla Bəyani, Çmir Sədrəddin, Qazi Ətaulla, Əmir Xanzad, Qazi Şəmsəddin müəllim və sarayda yaşayan vəzifəli şairlər haqqında məlumat verilir.

«Töhfeyi-Sami» təzkirəsinin verdiyi məlumata görə Həbib, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yəqubdan sonra Şah İsmayılın sarayına gələrək, burada rəğbətlə qarşılanmışdır. O, Şah İsmayılın sarayında böyük şöhrət taparaq «məliküşşüərə» mənsəbinə qədər yüksəlmişdir. Sam Mirzənin verdiyi məlumata görə Şah İsmayıl Həbibiyə zarafatla «Gürzəddin» ləqəbini də vermişdir.

Şah İsmayılın sarayında yaşayan digər qüvvətli şair Şahi, eyni zamanda, onun yaxın vəzifəli şəxslərindən biri olmuşdur. XVI əsr təzkirəçilərindən Lətif, Şahinin tərcümeyi-halı haqqında üstüörtülü, səthi bir məlumat verdikdən sonra yazır: «Şah yetimlərindəndir. İsmayıl Ərdəbilinin mərisi və müqərrəbi və şüərasının əşəri və əğləbi idi».

Bundan başqa, «Qamusul-əlani»da da Şahi haqqında verilən kiçik məlumatdan «şahi» təxəllüsünün meydana gəlməsi, onun Sultan Səlim zamanında Türkiyəyə köçməsinin səbəbi anlaşılır.

«Şahi... Şah İsmayıl Səfəviyə mənsubiyyəti cəhətilə bu məxlası ixtiyar etmiş... Sultan Səlim əvvəlində zamanında Ruma gəlmiş idi».

Burada Şəmsəddin Sami Şah İsmayılın 1514-cü ildə Çaldıran müharibəsində məğlub olduqdan sonra bir çox Azərbaycan alim və şairləri kimi, Şahinin də I Sultan Səlim tərəfindən Türkiyəyə zor ilə aparılması faktından üstüörtülü bəhs etmişdir.

Şah İsmayıl sarayına yaxın olan əmirələr və digər vəzifəli şəxslər arasında qüvvətli şairlər də yetişdiyini «Töhfeyi-Sami» və «Məcmül-xəvass» təzkirələri xəbər verməkdədir.

Bu şairlərdən, Səfəvi dövlətinə xidmət edən və Şah İsmayılın yaxın əmirələrindən biri olan şair Süsəni bəyi göstərmək olar. Süsəni bəyin Ağqoyunlu sarayının böyüklərində və sonra da Şah İsmayılın əmiri olduğunu xəbər verən Sam Mirzə və daha sonra onun haqqında bir qədər də ətraflı məlumat verən Sadiqbəy Əfşar yazır:

«...Əvəldə Şah cənnətməkanın (Şah İsmayılın) müəzzəm qoruyucusu idi. qızılbaş yeganə-yeganə yigitləri arasında qərardadə yigit idi... Təbi, Əmir Əlişir Nəvai şeir-fə kop sərrasdur. «Divan»ı natamam qəlub...»

Göründüyü kimi, qızılbaş hərəkatının qüvvətli tərəfdarlarından biri olan Süsəni bəy istedadlı şair olmaq etibarlı ilə, müasirləri arasında şöhrət tapmışdı. O, böyük özbək şairi Nəvainin təsiri altında divan tərtib etmək istəmir. O zamanın bir çox Azərbaycan şairlərində olduğu kimi, Süsəni bəyin də dili üzərində özbək ədəbiyyatının qüvvətli təsiri görünür. Çox təəssüf ki, Süsəni bəyin yarımçıq qalmış və sonralar başqa bir gilanlı şair tərəfindən tamamlanmış bu divanı bizə qədər gəlib çatmamışdır. Sam Mirzə, Şah İsmayılın sarayında yüksək rütbəli şəxslərdən vəzir Xacə Cəlaləddin Təbrizini «Xoştəbi-binəzir» bir şair kimi tanımış, sarayın vəzirlərindən olan Mahmud xan Deyləmi və Şah Mir Deyləmini xoşəlaq, yüksək təbli şair kimi tərif etmişdir. Burada Şah İsmayılın sarayında yaşayan katiblərdən şair Mirzə Kani Ordubadinin alimi-kamil və nüktədani-fazil, Molla Hüseyn Ərdəbilini isə yüksək təbli şair kimi təqdim etmişdir.

Şah İsmayılın sarayına yaxın olub, azərbaycanca gözəl şeirlər yazan şairlər haqqında «Məcmül-Xəvass»ın müəllifi nisbətən daha ətraflı məlumat verir. Öz zamanının tanınmış lirik şairi olan Pirqulu bəy haqqında bəhs edən Sadiqi yazır: «Pirqulu bəy, Yusif bəy Ustaclu qəbiləsinə mənsub olduğunu göstərir. Eləcə də, Pirqulu bəyin Azərbaycan dilində şeir yazan bir həvəskar şair kimi deyil, onun «Divan» sahibi olduğu haqqında məlumat verir ki, bu da diqqətəlayiqdir.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə saray şairləri xalq yaradıcılığına, onun ədəbi növlərinə və xalq musiqisinə əhəmiyyət vermirdilər. Odur ki, çox zaman sarayın tapşırığı ilə təzkirə yazan müəlliflər xalq yaradıcılığı haqqında ya səthi bəhs edir, ya da heç bir bəhs açmırdılar. Lakin Səfəvilərin hakimiyyəti zamanı xalq yaradıcılığına, xalq ədəbi növlərinə daha artıq fikir verildi. Bu zaman biz, Xətəinin, hətta heca vəznində şeirlər yazdığını və buna rəvac verdiyini görürük. Məsələn, bu dövr Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən gözəl və oynaq növlərindən biri olan «varsığı» çox yayılmış və hətta saraya belə yol tapmış, Şah İsmayılın ədəbi məclislərində ən çox bəyənən «xas pəsənd» bir şeir növü idi. Bu haqda, demək olar ki, bizə yenə ilk dəfə Sadiqi «Məcmül-xəvass»da, Şah İsmayılın vəzifəli şəxslərindən biri olan xalq ədəbiyyatı ruhunda şeirləri yazan Məhəmməd bəy Şəmsi təxəllüslü şairdən bəhs edir, onun şeirlərinin sarayda böyük rəğbətlə qarşılandığını göstərərək, xalq ruhunda yazdığı «varsığı» şeir növündən bir bənd nümunə vermişdir.

«Məhəmməd bəy, Söndük bəy qorucubaşı mülazımında büllur idi. Şəmsi-təxəllüs qıluri məşhur buldu. Qaliba kim onların səbəbi-icadi bu یرmir kim varsığı rəvişlərin xas pəsənd qılıb şöhrət birqayalar»

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə rəssamlıq, musiqi sənətinin himayə edildiyi tarixi əsərlərin və təzkirələrin verdiyi məlumatdan öyrənirik. İlk mənbələrdən aydın olur ki, Şah İsmayıl və oğlu Şah Təhmasibin sarayında rəssamlar və musiqişünaslar böyük rəğbətlə qarşılanırdı. Bu cəhətdən Səfəvilər sarayına yaxın olan musiqişünas şairlərdən Burabəy Kirami və Pəri Peykərin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir.

Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründə xalq ədəbiyyatı da inkişaf edirdi. Şair Xətəi özü də aşıq tərzində, heca vəznində şeirlər yazırdı.

Şah İsmayılın mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətə bu dərəcədə yüksək qiymət verməsi, Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafında çox müsbət rol oynamışdır.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Təbriz saray kitabxanasının eləcə də Təbriz sarayının bütöv kompleksi bu günə qədər gəlib çatmamışdır. Bir sıra tədqiqatçılar saray kompleksinin qorunub saxlanmamasını baş vermiş zəlzələlər səbəbindən dağılmasını iddia edirlər. Bəzi tədqiqatçılar bu kompleksin hələ Qacarlar dövrünə qədər qorunub saxlanması və vəliəhdin iqamətgahı olduğunu qeyd edir və Pəhləvilər zamanı tarixi xatirəni yox etmək məqsədi ilə dağıldığını qeyd edirlər.

2.2. SARAYI KİTABXANASININ (DÖVLƏT KİTABXANASININ) YARANMASI, ONUN ÜMUMMƏDƏNİ VƏ DÖVLƏT ƏHƏMİYYƏTİ

1510-cu ildə, yəni Şeybani xanın ölümündən sonra məşhur rəssam Kəmaləddin Behzad (1455-1536) Təbrizə gələrək Şah İsmayılın sarayına daxil olmuşdu (42.s.21). Bu barədə R.H.Fərrux belə yazır: "O (Şah İsmayıl), Heratda qələbə çaldıqdan sonra Soltan Hüseyn Bayqaranın zamanından ora toplaşmış sənətkarları Kəmaləddin

Behzadın başçılığı ilə böyük ehtiramla öz yanına - Təbrizə apardı və Kəmaləddin Beyzadı Humayun kitabxanasının kitabdarı və Təbriz sənətkarları darül-sənayesinin başçısı təyin etdi" (140, s.132).

1484-cü ildə Soltan Hüseyin Mirzə Baysunqır tərəfindən verilmiş fərmana əsasən Herat kitabxanasına rəis təyin olunan Kəmaləddin Behzad Şərqdə böyük şöhrət tapmış miniaturçu rəssam idi. Bütün həyat və yaradıcılığı Herat və Təbriz kitabxanaları ilə bağlı olan Kəmaləddin Behzad Azərbaycandan olmuş və yaratmış olduğu miniatur məktəbi onlarla azərbaycanlı sənətkarlar yetirmişdir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətai Kəmaləddin Behzadı çox yüksək qiymətləndirmiş, onun qayğısına qalmış və 1522-ci ildə Kəmaləddin Behzadın saray kitabxanası müdürlüyünə təyin edilməsi haqqında xüsusi fərman vermişdi. Bu fərman, hər şeydən əvvəl, o dövrdə sənətkarlıq işinin təşkili və sənətin növləri haqqında aydın təsəvvür yaradır. Digər tərəfdən burada mədəniyyətə, sənətə yüksək qiymət verən Şah İsmayılın sənət adamlarına olan xeyirxah münasibəti, həmçinin Behzadın sənətkarlar arasında və dövlət işindəki mövqeyi göstərilmişdir. Həmin tarixi fərmanın uzun müqəddəməsinin ixtisarla tərcüməsi budur:

«...Bu ölkədə zamanənin nadiri, rəssamların ustası və müzahiblərin rəmzi ustası Kəmaləddin Behzaddır. Onun çöhrə açan firçasından (Maninin ruhu) xəcil olmuş və surət bəzəyən qələmindən «Ətrafa» utandırılmışdır. O, həmişə başlığı qələm kimi lazımı işlərdən ötrü fərman xəttinə boyaraq, itaət etmiş və ayağını nərgah kimi xilafət astanasının xidmət mərkəzində sabit etmişdir. Onu şahın mütilərinə və xaqanın təvəccüvlərinə şamil edib fərman verdik:

Bütün padşah kitabxanasının üzvləri və katibləri, rəssamlar və müzahiblər, cədvəl çəkənlər, bəzəkçilər, zərkuqlar və başqa adları çəkilənlərin işlərinin məmləkət daxilində rəislik məqamı ona bağışlanmış və əlaqədar edilmişdir. Bütün ziyalı əmrlər, misilsiz vəzifələr, padşah dərgahının naibləri, sarayın elçiləri, ümumən, sultanlıq işinin müdirləri, divan işinin məsulları, şah kitabxanasının əhalisi qeyd olunmuş cəmiyyət ustası rəisliyinə tanılıb, kitabxananın işlərinin onun səlahiyyətinə və nəzərinə çatdırınsınlar. O şeyləri ki, lazım bilir, onu yazsın və möhürünü etibarlı düşünməlidir. Onun məsləhət və sözü, şah kitabxanası işlərinin saxlanması və buraxılmasına təcavüz və hörmətsizlik etməməsi və bütün lazımı işlər ona məxsus tanılmışdır. O da gərək əmanət və dəyanət surətini işıqlı qələminin səhifəsinə və xatirə lövhəsində təcəssüm etdirib, düzgün yolu ilə işə başlasın və bu yoldan çıxmasın. Şahın bu fərmanı zati-alilərin imzası şərəfinə yetişdi, imza ilə bəzədildi və etimad etsinlər.

928-ci ildə cəmədiəlvəl ayının 27-də yazıldı".

Bir sıra tədqiqatçılar iddia edirlər ki, bu fərman Kəmaləddin Behzadın Təbriz saray kitabxanasına rəis təyin edilməsi ilə əlaqədar deyil, belə ki, fərmanda Təbriz sarayının adı çəkilmir. Fərmanın tədqiqi, onun dil xüsusiyyətləri, tarixi dövrün təhlili bu fərmanın məhz Təbriz saray kitabxanasına rəis təyin olunması məqsədi ilə verildiyini iddia etməyə əsas verir. Təsədüfi deyildir ki, Kəmaləddin Behzad məktəbinin yetişdirmələri, onların əllərindən çıxmış nadir sənət əsərləri məhz Təbriz saray kitabxanası ilə bağlı olmuşdur.

Bu fərmanın şərtindən görüldüyü kimi, Şah İsmayılın saray kitabxanası çox böyük olmuş, burada müxtəlif sənət sahibləri, əsrin görkəmli şəxsləri işləmişlər, ümumiyyətlə, kitabxananın böyük işçi kollektivi olmuşdur. Kitabxanada kitabxanaçılar, xəttadlar, rəssamlar, müzahiblər, cədvəl çəkənlər, bəzəkçilər, zərkuqlar fəaliyyət göstərirdilər. Deməli, kitabxana təkcə kitabı toplayıb saxlayan müəssisə deyildir. Burada katiblər (xəttadlar) tərəfindən kitabın üçü köçürülür, rəssamlar tərəfindən rəsmlərlə, miniatürlərlə bəzədilir, müzahiblər (qızıl suyu ilə yazan rəssamlar) tərəfindən qızıl suyu işlənilib, diaqramlar, cədvəllər və s. ilə təmin edilir, bədii tərtibat verilir, qiymətli materiallardan istifadə edilərək cildlənir, kitabxanaya təhvil verilir. Görüldüyü kimi, kitabxana həmçinin əlyazma kitabının hazırlanması üçün lazım olan bütün iş prosesini və sənətkarları özündə birləşdirən bir mərkəz olmuşdu.

Kitabxana işinə böyük diqqət yetirən Şah İsmayıl sarayda kitabxana üçün ən yaxşı otaqlar ayırmışdı və kitabxananın yaradılmasına, avadanlıqla təchiz edilməsinə, tərtibatına xeyli vəsait sərf etmişdi. Saray kitabxanasının qiymətli, nəfis, yüksək bədii tərtibata, rəsmlərə, miniatürlərə malik əlyazmalara, nadir kitablara malik olması, xarici tərtibatının gözəlliyi Şah İsmayıla imkan verirdi ki, o, saraya gələn qonaqlara öz kitabxanasını göstərsin.

Kitabxana öz dövrünün ən zəngin kitabxanalarından biri hesab edilirdi. Bu kitabxanada, demək olar ki, Şərqi ən nadir əsərlərinə belə rast gəlmək olardı. Məlum olduğu kimi, o vaxt Təbriz Miniatur məktəbinin və xəttadlığın inkişafı Şərqi görkəmli alimlərinin və şairlərinin məşhur əsərlərinin nəfis əlyazmalarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Məhz bu əlyazmalar - Nizaminin, Firdovsinin, Əfsar Təbrizinin, Sədinin və başqalarının əsərləri məhz saray kitabxanasının rəflərini bəzəyirdi. Bu kitabxana üçün kitabların əldə edilməsi, kitab fondunun yeni qiymətli əlyazmaları ilə zənginləşdirilməsi işi öz qoşun hissələrinə arxalanan bir hökumət nə "Fars hökuməti", nə də "İran dövləti" adlı bəhşəydi. Belə ki, Şah İsmayıl Xətəinin qurduğu hakimiyyət ona qədərki dövrdə formalaşmış milli-etnik zəminə söykənən Azərbaycan dövləti idi və Səfəvilərin mədəni-maarif quruculuğunda həyata keçirdikləri islahatlar Azərbaycanın milli-mədəni inkişafının vacib tərkib hissəsi olmuşdur.

Şah İsmayıl Xətəinin kitaba və kitabxana işinə xüsusi himayəsi nəticəsində bu sahə nəinki sürətlə inkişaf etmiş, eləcə də Azərbaycan tarixində məhz bu dövrdən kitabxanaçılıq işi hörmətli bir sənət sahəsinə çevrilmişdir.

Bir qayda olaraq bu sahəyə görkəmli rəssam, xəttat və başqa sənətkarları təyin edilir və bu barədə xüsusi fərman verilir.

S.M.Onullahi "Nameyi-Nami" əsərindən danışarkən Xandəmir tərəfindən əhalinin yüksək (ali), aristokrat (əşrəf), orta və aşağı təbəqələrə bölündüyünü qeyd edir və göstərir ki, ali təbəqəyə sultanlar, əmirilər, sədrilər, vəzirlər, saraya yaxın olan adamlar, aristokrat təbəqəyə seyidlər, şeyxlər, qazilər, münəccimlər, xəttatlar, həkimlər (60, s. 64) daxil edilirdi. Göründüyü kimi, xəttatlar dövrünün alim və görkəmli din xadimləri ilə bərabər bir nüfuzla malik olmuşdular.

Kəmaləddin Behzaddan başqa Şah İsmayılın, sonralar onun oğlu Şah Təhmasibin sarayında yaşayıb böyük şöhrət tapan rəssam və xəttatlardan Ağa Mirək Nəqqaş, Sultan Məhəmməd, Şah Mahmud Nişaburi, Mir Əli Xəttat, Mir Seyid Əli Müsəvvir kimi sənətkarları da göstərmək olar.

XVI əsr Təbriz rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ağa Mirək haqqında Sam Mirzə yazır: "Onun rəsmləri öz zamanının misilsiz əsərləri olub, hal-hazırda Sahibqranın (Şah Təhmasibin) xidmətçilərindəndir".

Göründüyü kimi, Ağa Mirəkin rəsm əsərləri hələ öz sağlığında böyük şöhrət qazanmışdır. Rəssam Ağa Mirəkin Nizami əsərlərinə Səfəvi dövrü məktəbinin üslubunda çəkdiyi miniatürlərin əslində Britaniya muzeyində mühafizə olunur.

Bu dövrün məşhur xəttatlarından olan Mir Əli Katibin incə - nəstəlik xətt ilə gözəl hüsnü xətt yazmaqda heç kəsin ona tay ola bilməyəcəyini xəbər verən Sam Mirzə, eyni zamanda onun "müamma" növündə seir yaradıcılığını da təqdir etmişdir. Daha sonra Sadiqibəy Əfşar öz təzkirəsində onu "Mövlana Mir Əli" adlandıraraq, "xətt qılmaqda sərəməddür" deyərək inrəli gedən bir ustad olduğunu və "Əli-Əlkatib" və "Fəqir Mir Əli" imzası ilə çox yaxşı qitələr və kitablar yazdığını qeyd edir.

Sam Mirzə, atası Şah İsmayılın saray xəttatı olan Mövlana Şah Mahmud Nişaburinin, nəstəlik xəttinin görkəmli, "xoş növü" bir ustadı kimi qeyd edərək, onun şeirdə də hünər göstərdiyini yazır. Bu maraqlı simanın hərtərəfli inkişafı haqqında daha ətraflı bəhs açan Mirzə Səngilax isə belə deyir:

"Nişaburi İshaq Xacə Mahmud... gözəl xəttat olub, bir çox ustad xəttatların onun şagirdi idi. Mahmud eyni zamanda alim olub hikmət, riyaziyyat, ədəbiyyat və tibbdən xəbərdar idi... Mahmud Nişaburi Əmir Malik Deyləminin müasirlərindən olub, Mir Əli xəttatın şagirdlərindən idi. O, xətti tez və gözəl yazdı. Təqlid edib xətt salmaqda və surət köçürməkdə istedadı son dərəcə yüksək idi. Belə ki, onun xəttini, təqlid etdiyi ustad xəttatların yazılarından seçmək çox çətin olardı".

Şah Mahmud Nişaburi bir müddət Şah İsmayılın və sonra Şah Təhmasibin sarayında yaşayıb, xəttatlıq ilə məşğul olmuş, sonra Herata qayıtmış və orada da vəfat etmişdir.

Şah Mahmud Nişaburi tərəfindən 1535-ci ildə Şah Xətəinin mükəmməl divanının üzü incə-nəstəlik xətt ilə köçürülmüşdür.

1510-cu ildə Orta Asiyanın Herat şəhərinin işğalı zamanı bir çox qənimətlərlə yanaşı Vəzir Nəvəinin məşhur kitab və miniatür kolleksiyası da çox güman ki, elə o dövrdə Azərbaycana gətirilmişdir.

Qriboyedovun qətlindən sonra Ərdəbil şəhərindəki Şeyx Səfi məqbərəsindən aparılan əlyazmaların təhlili əsas verir ki, Nəvəinin kitab kolleksiyasının Heratdan Azərbaycana Ərdəbildən isə Sankt-Peterburqa aparılması fikrini iddia edək.

Məlumdur ki, Şah İsmayıl Xətəi 1524-cü il mayın 23-də vəfat etmiş və Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsində, öz babalarının yanında dəfn edilmişdir.

Tədqiqatla cəlb etdiyimiz məlumatları müqayisə edərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Səlcuqlar dövründən başlayaraq türk xalqlarının məskunlaşdığı coğrafi ərazidə görkəmli sənət adamlarının azad hərəkəti mövcud olmuşdur. Sənətkarlar işləmək və öyrənmək məqsədi ilə böyük elm və ticarət mərkəzlərinə gedir, fəaliyyət göstərir, şöhrət qazanırdılar. Sultan Səlim Çaldıran döyüşündən sonra Təbrizi işğal edərək oradan görkəmli sənətkarları özü ilə aparsa belə, bu, o qədər də təəccüblü deyildi. Bu faktlar Çingizxan, Əmir Teymur yürüşlərində də müşayiət olunmuş, Şah İsmayıl dövründə də öz əksini tapmışdır.

2. Əminliklə iddia etmək olar ki, X-XVI əsrlərdə böyük bir coğrafi ərazidə türk xalqlarına mənsub müştərək mədəni mühit formalaşmışdı ki, kitab və kitabxanalar bu mühitin həm daşıyıcısı, həm də qoruyucusu rolunu oynamaqda idi.

3. Azərbaycanın həm dini təriqətində, həm poeziyasında, kitabçılıq sənətində, xətt nümunələri və miniatür məktəbində milli etnik xüsusiyyətlər formalaşır və kamilləşirdi. Artıq Azərbaycan dünya türk mədəniyyəti daxilində öz dəst-xəttini müəyyənləşdirməkdə idi.

4. Səfəvilərin hakimiyyətindən başlayaraq saraylar yaradılmış, və ya özündən əvvəlki hakimiyyətdən vərsə qalmış saray kitabxanaları dövlət kitabxanası statusu daşımağa başlayır, bu kitabxanaya təyin olunan müdirilər, hətta onların əmək haqqı şah fərmanı ilə müəyyənləşir, tabeliyində olan heyyyət və heyyyətin tərkibi də fərmanda qeyd olunurdu.

5. Şah İsmayılın Səfəvinin hakimiyyəti zamanı Saray kitabxanası bir kitabxana kompleksini təşkil edir və buna "darülsənaye" adı verilir.

6. Araşdırılan tarixi dövrdə kitabxanalarda, xüsusilə də dövlət kitabxanalarında Azərbaycan, Fars və Ərəb dillərində kitab fondları formalaşır və paralel inkişaf edir.

7. Dövlət kitabxanalarına dövrün görkəmli alim və sənətkarları cəlb olunur, kitabxanaçı peşəsi dövrün nüfuzlu peşəsi kimi formalaşmağa başlayır.

8. Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti ilə Azərbaycan kitabxanalarında dil, din, mövzu məhdudiyəti aradan götürülərək, tam dünyəvi kitabxana fondlarını formalaşması işinin əsası qoyulur.

9. Azərbaycanda rəssamlığın və təsviri sənətin inkişafı əsasən kitabxanalarda kitab qrafikası fondunda yaranır və təkamül edirdi.

Şah İsmayılın vəfatından sonra da Şah Təhmasib sarayında yaşamış və şöhrət tapmış sənətkarlar içərisində Kəmaləddin Behzadla yanaşı Ağa Mirək Nəqqaş, Sultan Məhəbbət, Şah Mahmud Nişaburi, Mir Əli Xəttat, Mir Seyid Əli Müsəvvirin də adlarına rast gəlirik.

Sadiqi Şah İsmayıl kitabxanasının bir xidmətçisi haqqında kiçik bir məlumat verir. Ə yazır: "Mir Seyid Əli Müsəvvir Mir Müsəvvir oğludur ki, öz fənnində sərəməd idi və şah cənnətməkanının kitabxanası əshabında idi [135, s.97].

Səfəvilər dövründə Təbriz rəssamlıq məktəbi üslubunda miniatur rəssamlığı yüksək mərhələsinə çatmışdı. Bu məktəbin ən görkəmli nümayəndələrindən Kəmaləddin Behzadla yanaşı Müzəffərəlinin, Qasıməlinin, Sadiq bəy Əfşarın və başqalarının adları orta əsr mənbələrində qeyd olunur.

İsgəndər bəy Münşi dövrün miniaturçü rəssamlarından bəhs edərkən Sultan Məhəmməd haqqında məlumat verir: O yazır: "Ali həzrət Şah Təhmasib, məşhur ustad rəssam Sultan Məhəmmədin şagirdi idi... O, (Şah Təhmasib) öz zəngin kitabxanasına Behzad və Sultan Məhəmməd kimi misli-bərabəri olmayan sənət adamlarını toplamışdı ki, onlar da öz zərif fırçalarının qüdrəti ilə nəcib sənətlərinin zirvələrinə yüksəlib məşhur olmuşlar [123, s. 127].

Mirzə Səngilax belə deyir: "Nişaburi İshaq Xacə Mahmud... gözəl xəttat olub, bir çox ustad xəttatların şagirdi idi. Mahmud eyni zamanda alim olub hikmət, riyaziyyat, ədəbiyyat və tibbdən xəbərdar idi... Nişaburi Mir Əli Xəttatın şagirdlərindən idi. O, xətti tez və gözəl yazdı. Təqlid edib xətt salmaqda və surət köçürməkdə istedadı son dərəcə yüksək idi. Belə ki, onun xəttini təqlid etdiyi ustad xəttatların yazılarından seçmək çox çətin olardı.

Mahmud Nişaburi Şah İsmayıldan sonra bir müddət Şah Təhmasibin sarayında yaşamış, sonra isə Herata qayıdaraq orada vəfat etmişdir.

Hicri 952-ci ildə (1545-1546) "Halati-Hünərvəran" əsərinin müəllifi Dust Məhəmməd Təbrizi saray kitabxanasında işləyən 5 məşhur xəttatın, 7 nəfər nəqqaşın və rəssamın, 2 nəfər müzəhhibin, 1 nəfər cildçinin yaradıcılığı haqqında məlumat verir [142, s.29].

Əlbəttə, Dust Məhəmməd yəqin ki, ən məşhurların adını qeyd etmişdir. Şübhəsiz, XV əsrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin saray kitabxanasında 50 nəfər işçi olduğu halda, Şah İsmayıl və Şah Təhmasibin saray kitabxanasında işçilərin sayı daha çox olardı.

Şah Təhmasib atasının ənənələrini davam etdirmiş, kitabxananın zənginləşdirilməsi sahəsində xeyli işlər görmüşdür. Şah Təhmasib hakimiyyətə on yaşında gəlmişdi. R.H.Fərrux onun haqqında yazır: "O (Şah Təhmasib) nəqqaşlığı Mani Nəqqaş, Müzəffərəli və Heydərelidən, nəsx və süls xətlərini Məhi Şirazi və Nişaburidən öyrəndiyinə görə kitab yazmağa böyük həvəsi var idi. Bu səbəbdən də atasının təşkil etdiyi "darülsənayeni" inkişaf etdirdi". Bu tədqiqat işindən eləcə də məlum olur ki, ayrı-ayrı dövrlərdə görkəmli xəttat Şah Mahmud Nişaburi, xəttat Məhi Şirazi, şair Əmir Nizaməddin Üskuyi saray kitabxanasının kitabdan olmuşlar [125, s.133]. Müəllif bu şəxslərin kitabdar təyin olduqları dövrü göstərmir. Eləcə də digər mənbələrdən məlum olur ki, Şah Təhmasib saray kitabxanasına kitabdar vəzifəsinə başqa şəxsləri də təyin etmişdir.

İsgəndər bəy Münşi yazır: "Ali Həzrət Şah Təhmasib, məşhur ustad rəssam Sultan Məhəmmədin şagirdi idi... O, öz zəngin kitabxanasına Behzad və Sultan Məhəmməd kimi misli bərabəri olmayan sənət adamlarını toplamışdır ki, onlar da öz zərif fırçalarının qüdrətilə nəcib sənətlərinin zirvələrinə yüksəlib, məşhur olmuşlar" [123, s.127].

Təbriz saray kitabxanası 1555-ci ildə paytaxt Təbrizdən Qəzvinə köçdükdən sonra da öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Lakin kitabxana işçilərinin müəyyən bir hissəsi Qəzvinə köçürülmüş, bir hissəsi isə özü çıxıb getməli olmuşdu. Kitabxanadan başqa Təbriz darülsənayesi də Şah Abbas dövrünə qədər Təbrizdə qalmış və kitabxananın fondunu zənginləşdirən kitabların hazırlanması işini davam etdirmişdi.

1567-ci ildə Şah Təhmasib kitabxanaya rəis təyin etmək məqsədi ilə fərman verir. Orada deyilir ki, kitabxananın rəisi vəzifəsinə Məlik Məhəmməd Herovi təyin olunur. Ona xəttatlıqdan aldığı puldan əlavə ildə 50 tümən məvacib təyin edilir.

Şah Təhmasibin saray kitabxanasında fəaliyyət göstərən Əmir Nizaməddin Əhməd haqqında M.Tərbizət "Daneşməndane Azərbaycan" kitabında məlumat verir. O yazır ki, Əmir Nizaməddin Əhməd əvvəllər Sahibqran kitabxanasının işçisi və kiliddən idi.

Hicri 983-cü ilin şaban ayında (1575-ci ilin noyabrı) Şah Təhmasib kitabxanaya rəis təyin etmək məqsədilə fərman verir. Fərmanda deyilir: "...qeyd edilən məzkur camaat dövrünün yeganəsi Mövlana Həsən Müzəhhibi özlərinin rəisi bilib, ona ilaət etməlidirlər. Onun sözündən çıxmamalıdırlar".

XVI əsr Təbriz rəssamlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ağa Mirək haqqında Sam Mirzə yazır: Onun rəsmləri öz zamanının misilsiz əsərləri olub, hal-hazırda Sabiqranın xidmətçilərindəndir".

İsgəndər bəy Münşi yazır ki, Şah Təhmasib ömrünün sonlarında məşhur xəttat mövlana Yusifi saray kitabxanasına rəis təyin etdi. Kitabxana onun təhvilində idi [69, S.174].

II Şah İsmayılın hakimiyyəti çox az olsa da bu dövrdə də saray kitabxanasının fəaliyyəti haqqında qeydlərə rast gəlirik. Sadiq bəy Əfşarın saray kitabxanasındakı fəaliyyəti haqqında M.Tərbiyə məlumat vermişdir [69, s.279-280]. Sadiq bəy Əfşarın yaradıcılığının çiçəkləndiyi dövr Şah Abbasın hakimiyyəti illərinə təsadüf edir.

R.H.Fərrux Şah Məhəmməd Xudabəndinin Qəzvin şəhərindəki böyük bir kitabxanası haqqında məlumat verir. O qeyd edir ki, kitabxananın müdiri Kəmaləddin Behzadın şagirdlərindən biri olan Xacə Əbdül Əziz təyin edilmişdir. Bu kitabxanada Şahqulu, Əbdülsəməd, Mirseyidəli, Müzəffərəli də işləyirdilər. Kitabxananın xidmətində olan nəqqaşlardan ən məşhuru Müzəffərəli idi. Şah Məhəmməd Xudabəndi Müzəffərəlinin işlərini Behzadın işlərindən üstün tuturdu və buna görə də onu şah kitabxanasının nəqqaşbaşısı təyin etdi [125,s.136].

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Şah İsmayıl Xətəidən sonra saray kitabxanasının fondu tez-tez dəyişmişdir. Kitabxanadan Şah Abbas iki dəfə iki böyük kitabxanaya vəqflər vermişdir.

Şah Abbasın da valideynləri kimi maarifə hüsn-rəğbət göstərməsi məlumdur. Şah Təhmasibin və Xudabəndinin vərəsəlikdə Şah Abbasa çatan səltənəti ilə birgə zəngin kitab sərvəti də vardı. R.H.Fərrux qeyd edir ki, Şah Abbas Təbriz darülsənayesini Təbrizdən İsfahana köçürür. Eləcə də başqa yerlərdən Səltənət kitabxanasına görkəmli sənətkarlar toplayır. Özünün nəqqaşlığa böyük həvəsi olduğu üçün sənətkarları başına toplamışdı.

Son dərəcə maraqlı ömür yolu keçmiş Sadiq bəy Əfşar Şah Abbas kitabxanasının işçilərindən olmuşdur. Görkəmli Azərbaycan sənətkarı Kəmaləddin Behzadın bacısı oğlu Müzəffərəlinin şagirdi olan Sadiq bəyin saray kitabxanasında həm kitabdar, həm də nəqqaşbaşı olması haqqında mənbələrdə məlumat verilir.

Şübhə yoxdur ki, saray həyat tərzinin ağırlığı riyakarlıq, düşmənçilik, yaltaqlıq, xəyanət kimi mənfi keyfiyyətlərin hökmranlıq etdiyi yerdə böyük sənətkarlar arasında da ixtilaflar düşə bilirdi. Belə ki, mövqə, üstünlük, daha da çox qayğı arzusu sənətkarları bir-birinə zidd mövqelərə qoyurdu. Bu zaman saray əyanlarının yaratmış olduqları mühit və şahın iradəsi həlledici rol oynayırdı.

Sadiq bəy Əfşardan sonra saray kitabxanasının rəisliyi xəttat Əlirza Abbasi Təbrizinin ixtiyarına verilir.

Əli Rza Təbrizi Mövlanə Əli bəy Təbrizinin şagirdi olmuşdur. Paytaxt Qəzvinə köçürüldükdən sonra o da bu şəhərə gəlmiş və Came məscidində kitab yazmaqla məşğul olmuşdur. Burada ustad sənətkar kimi şöhrət tapdıqdan sonra onu Xorasan və Mazandaran hakimi Fərhad xan öz yanına işə götürmüşdür. Bu dövrdə Fərhad xanın kitabxanasının kitabdarı Soltan Hüseyin Baxzəri idi. Əli Rza iki il bu kitabxanada işlədikdən sonra daha böyük şöhrət tapır. Onun sənətkarlığından xəbər tutan I Şah Abbas İsfahana - saray kitabxanasına gətirilməsi üçün tapşırıq verir. Bu zamana qədər Fərhad xanın kitabxanasında çalışan Əli Rza 1593-cü il şəvval ayının birində İsfahana saray kitabxanasına gəlir.

Mənbələrdə Əli Rza Abbasidən başqa saray kitabxanasında çalışan xəttatlardan Mirzə Sullan Əli Mirmunşi, Əli bəy xəttatlardan Əli bəy Nişaburi, Mir Əli Cami, Əbdi Nişaburi, Malik Deyləmi, Əbülfət Soltan İbrahim Mirzə, Mir İmad, Seyfi Həsəni, Həkim Rokna, Əli Rza İsfahani, Əbu Səid ibn Həsən Əlheyinin adları çəkilir.

M.Tərbiyə "Daneşməndane Azərbaycan" kitabında Sadiq bəy Əfşar haqqında yazır: 1533-cü ildə Təbrizdə anadan olmuş Sadiq Əfşar II Şah İsmayıl zamanında dövlət kitabxanasında işləmiş və Şah Abbas tərəfindən dövlət kitabdarlığı vəzifəsinə çatmışdır [69, s. 170-180].

Əli Rza Təbrizi haqqında verilən məlumatdan məlum olur ki, artıq 60 yaşında Sadiq bəy saray kitabxanasının müdiri vəzifəsində idi. R.H.Fərruxun verdiyi məlumata görə, Əli Rza Təbrizinin saray kitabxanasına müdir təyin olunmasından sonra Sadiq bəy nəqqaşbaşı təyin edilir [125, s.137].

Sarayın məşhur rəssam və müsəvvirlərindən Ağa Rza Abbasi, Rza Kaşi, Mir Mənsur Bədəxşani, Rza Abbasinin şagirdi Moin Müsəvvər, Ağa Seyid Mahmud, Məhəmməd Şəfi Abbasi, Ağa İnaşət, Həbibullah Səvacı, Siyavuş bəy, Şeyx Məhəmməd Səbzvari, Mir Yəhya Təbrizi, Mövlanə Kəpk Herati, Xəlifə Soltan, Mir İbrahim Dərzi, Məhəmməd Möhsin, Məhəmməd Yusifi qeyd etmək olar.

R.H.Fərrux məlumat verir ki, Şah Səfi saray kitabxanasını daha da zənginləşdirdi. Bu dövrdə kitabxana fonduna daxil olan kitablara Şah Səfi möhürü vurulurdu ki, bu kitablardan biri də Hicri 1036-cı ildə tərtib olunan Şapur Tehraninin divan kitabıdır [125, s.141].

II Şah Abbas Sani dövründə səltənət (dövlət) kitabxanası Səfəvilər ənənəsinə sadiq qalaraq zənginləşdirilmişdir. Bu zaman Mir İmadın şagirdlərindən olan Məhəmməd Əmin Məşhədi bu kitabxananın rəisi idi.

M.Tərbiyə Sultan Hüseyin kitabxanası haqqında aşağıdakı məlumatı verir:

"Sultan Hüseyin kitabxanasının müdiri "gülikəşti" mənzuməsinin müəllifi Mir Nəcat olmuşdur. O, 1709-cu ildə vəfat etmişdir" [69, s. 335].

R.H.Fərrux Azərbaycanın daha bir zəngin kitabxanası haqqında məlumat verir. Bu Şah Süleymanın saray kitabxanasıdır ki, kitab fondunda Azərbaycan (türk), fars və ərəb dillərində 15 min nüsxə qiymətli əlyazma kitabı olmuşdur. O, Şardenin səyahətnaməsinə əsaslanaraq məlumat verir ki, bu kitabxanada Avropa dillərində də 2 sandıq kitab saxlanılırdı. Sandıqlardan birində 76 kitab var idi. İkinci sandıqdakı kitablar Hörmuz adası Şah Abbas ordusu tərəfindən tutulduğu zaman oradakı kilsədən qənimət kimi gətirilmişdir. Alman, fransız və holland dillərində olan bu kitablar təxminən 500 nüsxə təşkil edirdi [125, s.141]. Sarayda kitabxana üçün böyük otaqların ayrılması da qeyd olunur.

Göründüyü kimi, Səfəvilər dövründə kitabxanalar saray həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş və tədricən formalaşaraq ənənəvi şəkil almışdır. Bu kitabxanaların quruluşu, idarə edilməsi və məzmunu da şübhəsiz əsrlər keçdikcə dəyişmiş, təkmilləşmişdir. Bu barədə ayrıca qeyd olunmalıdır.

2.3. MƏSCİD KİTABXANALARI

Ən qədim dövrlərdən başlayaraq dini müəssisələrin nəzdində kitabxanaların mövcud olması faktına bütün xalqların tarixində təsadüf edilir.

Kilsələrin, monastırların, məqbərələrin və xanəqahların, məscidlərin və mədrəsələrin nəzdində təşkil olunan kitabxanaların tarixi hər bir milli mədəniyyətin inkişafını, maarifin səviyyəsini təyin etmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətli dir.

Böyük yaşayış məntəqələrinin, şəhərlərin yaranması, inkişafı insanların mənəvi həyatında da özünəməxsus rol oynayırdı.

Hələ, məktəblərin geniş yayılması atəşpərəstlik dövründən Azərbaycan ərazisində olduğu bilinir.

Məlum olduğu kimi, ərəblərin İslam dinini yaymasında məscidlərin mühüm rolu olmuşdur. Məscidlər ərəb əlifbasını tədris edib öyrədən, İslamın müqəddəs kitabı olan «Qurani-Kərim»i təbliğ edən mərkəzlər idi. Məscidlər İslam dünyasında müqəddəs yer, allahın evi, dini ayinlərin icra mərkəzi hesab edilirdi. Məscidlərə getmək orada dini ayinləri icra etmək, onlara hörmət və ehtiram hər bir müsəlmanın vəzifəsi hesab edilirdi.

Məscidlər islam aləmində təkcə ibadət yeri kimi deyil, eyni zamanda ictimai əhəmiyyət kəsb edən mühüm ictimai məsələlərin həllinə kömək edən bir müəssisə kimi xarakterizə olunur. Məscidlərin savadın yayılmasında, dini xadimlərin yetişdirilməsində, kitabın toplanıb saxlanılmasında mühüm rolu olmuşdur. Mədrəsələr yaranana qədər məscidlər həmçinin dini məktəblər yaradan tədris prosesini təşkil edən ilk müəssisələr kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Beləliklə erkən orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhərlərində, böyük yaşayış mərkəzlərində məscidlərin yaradılması kütləvi hal almağa başlamışdır. Hər yerdə olduğu kimi Azərbaycan məscidləri də ərəb əliibasının öyrənilməsində, təhsilin yayılmasında mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bir qayda olaraq yaranan bütün məscidlərdə ilk dövrlərdə dini kitablar toplanırdı. İlk məscid kitabxanalarının kiçik fondunun əsas hissəsini "Qurani Kərim" və şərhinə dair kitablar, islamı təbliğ edən kitablar toplanırdı. Məscidlərdə kitabları saxlamaq üçün kiçik hücrələrin olması, sonrakı əsrlərdə isə məscidlərə kitabdar vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan məscid kitabxanalarının çox qədimliyi haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Azərbaycanda ərəblərin istilasının uzanması və Azərbaycan əhalisinin kütləvi surətdə islam dininin qəbul etməsindən sonra məscidlər şəbəkəsi surətlə genişlənməyə başladı. Beləliklə də ilk dəfə olaraq Azərbaycanda yeni kitabxana tipi dini kitabxanalar - "məscid kitabxanaları" meydana gəldi. Bu kitabxana tipi uzun müddət tariximizin lap qədim zamanlarından, VII əsrdən başlayaraq zəmanəmizə qədər öz varlığını qoruyub saxlamış, xalqımıza və dinimizə xidmət etmişdir.

Məscid kitabxanalarında kitablar ilk dövrlərdə sandıqlarda saxlanılırdı. Zaman keçdikcə, kitablar üçün hazırlanmış rəflərdə saxlanmağa başlandı (26, s.121). Tədricən məscid kitabxanalarında kitab saxlamağın, onun oxucuya, din xadimlərinə və dindarlara verməyin öxünə məxsus sadə üsulları formalaşmışdı. Bəzi məscid kitabxanalarında kitabların siyahısı tərtib olunurdu. Bu siyahılar müasir kitabxana katoloqlarınının əcdadları hesab edilə bilər. Məscid-kitabxana, məscid-kitab və məscid-tədris anlayışlarının monoqrafiyaya əlavə edilən orta əsr qravürü daha qabarıq ifadə edir.

Məscid müqəddəs yer sayıldığından onların əmlakı və kitabxanaları toxunulmaz qaldı. Müharibələr zamanı heç kəs bu müqəddəs yerə toxunmadığından xalqımızın ən qiymətli elmi, ədəbi-bədi, tarixi yadigarları olan nadir kitablar məscid kitabxanalarının sayəsində zəmanəmizə gəlib çıxmışdır. Biz bu böyük mədəni misyasına görə məscid kitabxanalarından çox borcluyuq. Məscid kitabxanalarının olduqca böyük mədəni xidmətlərindən biri də onların təhsilin yayılmasında kitab mədəniyyətinin inkişafında olan ximətləridir. Məscidlərin yanında zaman keçdikcə kitabxanalarla yanaşı, dini məktəblər də açılmağa başladı. Belə dini məktəblərə savad öyrədilir, din təbliğ olunur kitablar toplanırdı. Dini məktəblər məscid kitabxanalarından təhsil prosesində geniş istifadə olunduğundan kitabxanaların inkişafı, onların fondlarının zənginləşdirilməsi üçün çox iş görürdülər. Sonralar məktəblər kitabların üzünü köçürüb, onların sayını artırmaq üçün xeyirxah iş görməyə başladılar. Məktəblərdə kitab üzü köçürən

mirzələr çalışırdılar. Ancaq kitabın üzünü köçürmək də məktəblərin bacarıqlı şagirdlərdəndə istifadə edilirdi. Burada kitab üzünü köçürməyin, onun nüsxələrinin artırılmasında, kütləviləşməsinə böyük kömək edirdi.

Beləliklə, məscid kitabxanaları və məscidlərin yanında təşkil edilən dini məktəblərin ölkədə kitabxanaçılıq işinin inkişafına, kitabxanaların yaradılmasına, kitabxana fondlarının komplekləşdirilməsinə, kitabın qorunub saxlanılmasına, onun gələcək nəsillərə çatdırılmasına kömək edən ilk və uzunmüddət yeganə müəssisələr idi.

Mollaxanalarda kitabxana fondunun zənginləşdirilməsi məqsədi ilə aparılan kütləvi kitab üzünü köçürülməsi işi zəngin kitabçılıq ənənələrini əsrlər keçdikcə artıq qoruya bilmirdi. Kitaba olan böyük tələb, xüsusilə də dini tədris vəsaitlərinə olan ehtiyac artıq XVII-XVIII əsrlərdə daha çox duyulurdu. Belə ki, mollaxanalarda dərslərin üzünü kütləvi şəkildə köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq kitabxanalarda çox sayda keyfiyyətsiz, səliqəsiz, bəzən isə çoxlu imla və digər səhvlərlə hazırlanmış kitablar toplanırdı. Belə kitablar adətən uzunömürlü olmur və tezliklə tələf olub sıradan çıxırdı.

Bu fikri inkişaf etdirərək A.B.Xalidov da qeyd edir ki, XVI əsrdən etibarən müsəlman ölkələrinə böyüklü-kiçikli vəqf kitabxanaları şəbəkəsi yayılmışdır [114, s.185].

Azərbaycan alimlərinin əsərlərində XIII-XII əsrlərdə böyük mədəniyyət mərkəzləri kimi adı çəkilən şəhərlərdə Ərdəbildə, Təbrizdə, Marağada, Urmiyada, Xoyda, Sərabda, Bərdədə, Gəncədə, Beyləqanda, Qəbələdə, Dərbənddə, Şamaxıda, Şəmkirdə, Naxçıvanda, məscidlərin olması haqqında da məlumatlar vardır. Bərdə şəhəri o dövrün ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, şərq ölkələri ilə geniş əlaqələr saxlayan bu şəhərdə böyük mədəni mühiti formalaşmışdı. Burada fəaliyyət göstərən Bərdə Came məscidində zəngin bir kitabxana olması haqqında tarixi qaynaqlarda məlumatlar vardır. Burada xeyli əlyazma kitabları toplanmışdır. XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanın böyük şəhərlərində məscid tikintiləri genişlənmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanın hakimi təyin edilmiş Əl-Əşas İbn Qeys Ərdəbil şəhərində böyük bir məscid tikdirmişdir. Artıq X əsrdə Azərbaycanın demək olar ki, bütün böyük şəhərlərində Came məscidləri fəaliyyət göstərirdi.

«Dərbəndnamə»nin məlumatına görə 733-734-cü illərdə ərəb sərkərdəsi, Məsləmə İbn Əbdülməlik Dərbənddə olan Came məscidlərindən başqa yeddi məhələ məscidlərinin tikilməsi haqqında məlumat vermişdi. Azərbaycan tarixi kitabında görkəmli tarixçi alim Nailə Vəlixanlı yazır: «Artıq X əsrdə Azərbaycanın demək olar ki, bütün şəhərlərində Came məscidləri vardır».

Mənbələrdən məlum olur ki, Azərbaycan şəhərlərində ümumi ticarət mərkəzi ilə yanaşı hər məhəllənin məscid, hamam və dükanlardan ibarət yerli mərkəzləri də var idi. Hər məhəllənin öz mollaxanası da şübhəsiz məscid yanında fəaliyyət göstərirdi. Hətta bir sıra tədqiqatçıların fikrincə böyük şəhərlərdə hər küçənin öz mollaxanası olmuşdur.

Hər bir tarixi dövrün öz xüsusiyyətləri olduğu kimi, bu xüsusiyyətlər dövlətin mədəni, iqtisadi həyatına nüfuz etdiyi kimi, eyni zamanda xalqın etik, estetik baxışlarına, onun tədrisinə, dünyagörüşünə də nüfuz etmişdir.

Bu baxımdan islamdan sonrakı tədris sistemi ümumi cəhətlərinə görə bütün islam ölkələrində eyni olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlər bu və ya digər elm sahəsində yüksək inkişaf etmiş, yetirdiyi alim və mütəxəssislərlə fərqlənmişdir. Şübhəsiz, bu, konkret dövrün və dövlətin ictimai-iqtisadi təsirindən ayrı olmamışdır.

Məktəblərin təşkili isə bir qədər asan başa gəlirdi. Adam Olearinin verdiyi məlumat bu baxımdan maraqlıdır. O yazır: "... Çox nadir hallarda bir kəs tapılar ki, hansı təbəqəyə aid olmasından asılı olmayaraq yazıb-oxumağı bilməsin. Onların (azərbaycanlıların) uşaqları çox kiçik vaxtlarından məktəbə göndərilir. Onların məscidləri eyni zamanda onların məktəbləridir. Bu məktəblər də şəhərin dalanları qədərdir. Çünki hər dalanın özünün məscidi var [144, s.432].

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, XVI-XVII əsrlər Azərbaycanda tədrisin geniş inkişaf etdiyi bir dövrdür. Azərbaycan şəhərlərində məktəb və mədrəsələrin sayı bu dövrdə sürətlə artır. Məlumdur ki, 1647-ci ildə Təbriz şəhərində 47 mədrəsə, 600 məhəllə məktəbi; Şamaxı şəhərində isə 7 mədrəsə və 40 məhəllə məktəbi var idi. Məhəllə məktəbləri məscidlərin yanında və xüsusi evlərdə yaradılırdı ki, bunlar mollaxana adlanırdı. Şübhə doğurmur ki, Azərbaycanın Təbriz və Şamaxıdan başqa digər iri şəhərlərində - Gəncə, Ərdəbil, Bakı, Marağa və s. şəhərlərdə də məktəb və mədrəsələrin sayı xeyli olmuşdur.

Şərq tədqiqatçıları ibtidai təhsilin funksiyası və təkamülü haqqında gözəl məlumatlar verirlər. Əlifbanın və Allah kəlamının öyrənilməsi üçün məscid məktəbi təşkil olunmuşdu. Lakin sonralar məktəblər yalnız məscidlərdə deyil, eləcə də evlərdə, dükanlarda da təşkil olunurdu. Uşaqları 5-6 yaşından məktəbə qoyardılar və məktəbə gedən uşaqdan müəyyən dini ayinləri yerinə yetirməyi bacarmaq tələb olunurdu. Oxumaq dövrü müəyyənləşdirilmirdi. Lakin bu məktəblərdə 15 yaşına kimi oxumaq olardı. Əmir, əşrəf və əyanların uşaqları məktəbə getməzdilər. Onların təhsili fərdi şəkildə öz saraylarında təşkil olunardı.

Adam Olearinin Niyazabada az qalmış bir kənddə ruhani evində gördüyü kitabxana (144, 100-101), əlbəttə, şəxsi kitabxanadır. Lakin funksiya etibarilə məktəb kitabxanasını daha çox xatırladır. Belə ki, evlərdə məktəblər əsasən ruhanilər tərəfindən təşkil olunurdu və dini ədəbiyyatdan ibarət kitab kolleksiyası uşaqların və ruhanilərin istifadəsinə verilirdi.

Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə - XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Ərdəbil şəhərində dünya şöhrəti tapmış bir kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Bu,

Şeyx Səfi məqbərəsinin məşhur kitabxanası idi. Bu kitabxananın xanəgahın tikilməsi ilə eyni vaxtda təşkil edildiyi haqda M.Müsəddiq yazır: "Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, orta əsr Azərbaycan kitabxanaları içərisində ən çox yaşayarı və məşhur olanı Ərdəbildəki Səfəvilər kitabxanası olmuşdur. Bu kitabxananın bünövrəsi ehtimal ki, Şeyx Səfinin (1251-1334) Ərdəbildə Sufi xanəgahı təşkil edilməsi ilə qoyulmuşdur" [51, s. 52].

Bu kitabxananın ömrü 500 ilə yaxın olmuşdur. Onun tarixi XIII əsrdən başlayır. Səfəvilər sülaləsinin başlanğıcını qoyan Şeyx Səfiəddin (1252-1334) Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. Şeyx Zahid Gilaninin 25 il mürsədi olmuş Səfiəddin Şeyxinin ölümündən sonra təriqət başçısı olmuş və öz ömrünün son günlərində oğlu Səfiəddini özünün yerinə təyin etmişdir. Həmdulla Qəzvininin "Nüsxət əl-kütub" əsərinin verdiyi məlumata görə, sufi təriqətinin əsasını məhz Şeyx Səfiəddinin oğlu Sədrəddin qoymuşdur.

Məlum olduğu kimi, IX əsrdən etibarən Azərbaycanda Sufi təriqətinin yayılması orta əsr tarixçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Əsrlər keçdikcə sufi təriqəti şaxələnirdi və Petruşevskinin qeyd etdiyi kimi vahid sufilik artıq yox idi. Sufizm dedikdə islam dininin müxtəlif mistik təriqətlərinin cərəyanları başa düşülürdü. Belə bir şəraitdə, xüsusilə də IX-XIII əsrlərdə təriqət başçılarından yaratmış olduqları xanəgahlar bütün islam dini ölkələrində yayılmağa başlayır. Sufiliyin qədim ocaqlarından biri olan Ərdəbil şəhərində də böyük bir xanəgah təşkil edilir. Həmdullah Qəzvinin Ərdəbil haqqında məlumat verərkən yazırdı ki, şəhər əhalisinin böyük əksəriyyəti Şeyx Səfi əd-Dinin şafii cərəyanının ardıcılıarı olmuşdur [121, s.44].

Şeyx Səfi məqbərəsi haqqında M.Müsəddiq yazır: "1301-ci ildə Şeyx Səfi Ərdəbildə xanəgah təşkil edərək sufilərə rəhbərlik etməyə başlayır... Xanəgahların yanında sufilərə təhsil və təlim vermək üçün məktəb və kitabxananın əlması zəruri idi. Bununla əlaqədar olaraq Ərdəbildəki Səfəvi kitabxanasının bünövrəsi qoyulur. Bu kitabxananın ömrü 500 ilə yaxın olmuşdur" [51, s.52].

Ərdəbilin tarixi abidələrini tədqiq edən mütəxəssislər iddia edirlər ki, Şeyx Səfi kompleksi hissə-hissə tikilmişdir və XIII əsrin sonlarında bu tikililərdən yalnız Cənnətsərə adlanan xanəgah-məscid olmuşdur. Kompleksin tikilməsi haqqında M.Tərbiyət yazır: "Səfiəddin atasından sonra 59 il mürsədlik etmiş, müqəddəs Səfəvi məqbərəsi abidələri ondan yadigar qalmış əsərlərindəndir. Şeyx Səfiəddin bu binanı on il ərzində tikmişdir. Bina tikilən zaman onun bütün təşkilatı və quruluş məsələləri ilə, eləcə də qulluqçuların və gözətçilərin yeni, məşəl və şam yerləri, əl yumaq yeri, xəlvətxana yerləri və sairə məsələlərlə Şeyx Səfiəddin özü məşğul olmuşdur" [69, s. 314].

Bu məlumat çox güman ki, məhz xanəgah - məscid binasının tikintisi haqqında deyilir. XVI-XVII əsrin səyyahlarının verdiyi məlumata görə, məhz kompleksin bu hissəsində - Cənnətsərəda kitabxana yerləşdirilmişdir.

Adam Oleari öz xatirələrində yazır: "Buraynan (Şeyx Səfi məqbərəsi ilə) bir qədər sonra, bizi sağ tərəfdə yerləşən keçidlə günbəzli və qızılı haşiyələrlə bəzənmiş, görünüşü ilə kilsədən fərqlənməyən böyük bir zala gətirildilər. Bizi təəccübləndirən birinci şey otağın ortasında yerləşmiş çox geniş günbəzin sütünsüz necə tikilməsi idi. Kitabxana yerləşdirilmiş bu zal Cənnətsərə adlanırdı" [144, s.301].

Adam Olearinin xatirəsindən aydın olur ki, kitabxana Cənnətsərə adlanan yerdə yerləşmişdi və şübhəsiz, kompleksin tikilməsi ilə bərabər kitabxana da təşkil edilmişdi. Belə ki, xanəgahlarda yaradılmış kitabxanalar sufi təriqətini təbliğ etməyin vacib komponentlərindən biri olduğu üçün böyüklüyündən və kiçikliyindən asılı olmayaraq hər xanəgahda təşkil edilir və müəyyən oxucu qrupunda istifadəsinə verilirdi. Odur ki, xanəgahların yaranması ilə müəyyən kitab fonduna malik kitabxanaların da onun nəzdində təşkil olunması vacib şərt hesab edilirdi. Bu fikrimizə əsaslanaraq demək lazımdır ki, XV əsrin I yarısında Bakıda məscid, mədrəsə və xanəgah təşkil edən [144, s. 179] Seyid Yəhya Xəlvətinin də zəngin kitabxana fondu olmuşdur. Təəssüf ki, bu barədə əldə heç bir məlumat yoxdur.

Orta əsrlərdə şəhərlərdə, böyük yaşayış məntəqələrində təşkil olunan bu xanəgahları dini tədqiqat mərkəzlərinə də oxşatmaq olar. Bu tədqiqatların islam dininin xeyrinə və ya ziyanına olmasından asılı olmayaraq müəyyən miqdar ədəbiyyatın toplanması zəruriyyəti mövcud olmuşdur ki, bu zəruriyyət xanəgah kitabxanalarının yaradılmasını tələb edirdi.

Xanəgahlarda xəlvətxana adlanan yerlərin funksiyasını təhlil edərək onu özünə məxsus oxu zalına da oxşatmaq olar.

Özünü "guşənişin" edən mürid və mürsədlər belə xəlvətxanalara çəkilib uzunmüddətli mütaliələr edir, dini fəlsəfi ədəbiyyatın, hikmət, məntiq elmlərinin tədqiqi ilə məşğul olurdular.

Ərdəbil şəhəri Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsindən hələ çox-çox qabaq Səfəvi şeyxlərinin tam təsiri altında olmuşdur. Dövlət siyasətində mərkəzi hakimiyyət Ərdəbil şeyxləri ilə hesablaşmalı olurdu. Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Ərdəbil dövlətin dini mərkəzinə çevrilir. Şeyx Səfi məqbərəsinə verilən külli miqdarda vəqflər hesabına onun kitabxana fondu da zənginləşir.

Tədqiqatçı Şahin Fərzəliyev hələ XV əsrin II yarısında Azərbaycanda olan ən böyük vəqflərdən Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsini, Təbrizdəki Həsən şah məscidini, Cahanshah tərəfindən vəqf edilən Cahanshahiyyə vəqfləri və Qazan xanın məzarını göstərir. Bu vəqflər həmin abidələrin saxlanması üçün maliyyə təminatı demək idi.

Vəqf əmlakı satıla və bağışlana bilməzdi, lakin onun mənimsənilməsi halları baş verirdi. Belə hallar üzə çıxdıqda onu mənimsəyən şəxslər ciddi cəzalandırılırdılar.

Ş. Fərzəliyev vəqf anlayışını izah edərək belə ümumiləşdirir: "İslam dini müəssisələrinin çox gəlirli torpaq mülkiyyəti vəqf adlanırdı. Bu torpaqlarda yaşayan rəiyyət ruhanilərdən asılı idi. Vəqfdən götürülən gəlirin bir hissəsi məscid, mədrəsə və başqa dini idarələrin tikilməsinə xərclənir".

Şeyx Səfi məqbərəsinin zəngin kitabxanası vəqflər hesabına zənginləşsə də heç bir orta əsr tarixçisi kitab fondunun həcmi barədə məlumat vermir. Orta əsr müəllifləri öz əsərlərində Şeyx Səfi məqbərəsində "böyük bir kitabxana" olmasını və orada "çoxlu qiymətli" əlyazma kitablarının saxlanılmasını qeyd etməklə kifayətlənmişlər. Lakin onu qeyd edək ki, XVI əsrdən başlayaraq kitabxananın fondu sabit qalmırdı. Külli miqdarda verilən hədiyyələrin hesabına kitabxana sürətlə böyüyürdü.

Araşdırmalar artıq 1510-1511-ci illərdə Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsi kitabxanasının ən böyük kitabxanalarından biri olması haqqında fikir yürütməyə əsas verir.

Tarixi mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, Şeyx Sədən məqbərəsinin kitabxanası Şərqi ən zəngin və nadir kitab fonduna malik kitabxanalarından biri olmuş, Şeyx Sədən məqbərəsi müqəddəs yer hesab edildiyindən bu kitabxana həmişə toxunulmaz qalmış, müntəzəm olaraq vəqf kitabları hesabına zənginləşmişdi.

XIX əsrin əvvəllərində rus şərqşünasları bu kitabxanada olduğca qiymətli, nadir kitablar saxlanması haqqında ətraflı məlumatları var idi. Onlar bu qiymətli xəzinənin əldə edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu barədə İ. K. Yenikolopovuk "Qribayedovun həyatı" adlı əsərində geniş məlumat verilir. Orada qeyd edilirdi ki, 1827-ci ildə şərqşünas Senkovski baş qərargahın rəisi Qraf Dibicə "İran kitabxanalarında saxlanılan nadir Şərq əlyazmalarının olması haqqında bir layihə təqdim edir. Qraf Dibicə Senkovskinin layihəsini Qafqaz canişini Paskeviçə göndərərək xahiş etmişdi ki, bu məsələni nəzərdən qaçırmayın və göstərilən əlyazmaları axtarıb tapmağa və ümumiyyətlə, qiymətli əsərlərin yerini öyrənməyi Qribayedova tapşırıb.

Bu problemin detallarına qədər araşdırmış prof. A.A. Xələfov yazır: 1828-ci il yanvarın 25-də genral suxtelin Ərdəbilə daxil olur və Şeyx Sədən məqbərəsinə başçılıq edən ruhaniləri öz yanına çağıraraq Paskeviçin arzularını onlara bildirir [26, s.231]. Fevralın əvvəllərində əlyazmalar iki piyada rotanın mühavizəsi altında, firqonlarda Tiflisə göndərilir. Peterburq kitabxanasına göndərilməzdən əvvəl Tiflisdə əlyazmaların siyahısı tərtib edilmişdir. Şeyx Sədən məqbərəsinin Tiflisə gətirilmiş kitabların siyahısı tərtib edildikdən sonra Peterburqa göndərilmişdir. Bu kitablar o dövrdə Peterburq imperator kitabxanasına (indiki Saltikov-Şedrin adına Rusiya Milli Kitabxanasına) verilmişdir [26, s.232].

Tiflisdə tərtib olunmuş siyahı tapılmaması və Peterburq kitabxanasında katoloqlaşma və ya uçota alınma zamanı bu kitabların xüsusi qeydiyyatla alınmaması üzündən Şeyx Sədən Kitabxanasından aparılan kitab məhsulunun nə ümumi sayı nə mövzu əhatəsi, hətta rus məmurlarının dediyinə görə bu kitablar üçün verilmiş məbləğin qədərini bel müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır.

2.4. MƏDRƏSƏ KİTABXANALARI

İslam dininin Azərbaycanda yayılması ilə xalqın maarif ənənələri, tədris sistemi sözün əsl mənasında, bütünlüklə dağıldı və islam dini adət-ənənələri üzərində yenidən qurulmalı oldu. İslam dini ilk dövrlərdə elmi fənlərin, incəsənətin, musiqinin inkişafını ləngitsə də, ümumi tədrisin inkişafına şərait yaradır, hətta ona təkan verirdi. Yazmaq, oxumaq dedikdə əsasən Quranın yazılması və oxunması nəzərdə tutulur, bu iş isə islam dinində təşviq edilirdi. Şəhərlərdə mollaxanaların, mədrəsələrin açılması işi sürətlə gedirdi.

Hər bir tarixi dövrün öz xüsusiyyətləri olduğu kimi, bu xüsusiyyətlər dövlətin mədəni, iqtisadi həyatına nüfuz etdiyi kimi, eyni zamanda xalqın etik, estetik baxışlarına, onun tədrisinə, dünyagörüşünə də nüfuz etmişdir.

Bu baxımdan islamdan sonrakı tədris sistemi ümumi cəhətlərinə görə bütün islam ölkələrində eyni olmaqla yanaşı, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlər bu və ya digər elm sahəsində yüksək inkişaf etmiş, yetirdiyi alim və mütəxəssislərlə fərqlənmişdir. Şübhəsiz, bu, konkret dövrün və dövlətin ictimai-iqtisadi təsirindən ayrı olmamışdır.

Proffesor A.A.Xələfov yazır: "Azərbaycanda ilk mədrəsələr Ərdəbildə, Təbrizdə, Bərdədə, Gəncədə və s. böyük şəhərlərdə meydana gəlmişdir. Mədrəsələrin yaranması ölkənin mədəni həyatına böyük təsir göstərirdi. Mədrəsələrdə çalışan müəllimlər özləri kitab yazır, xarici dillərdə tərcümələr edir, milli kitabın inkişafına kömək edir, kitabxanalar yaradırdılar" [26, S.125].

Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin təşkili və şəbəkənin genişlənməsi hakimiyyətə gələn hakimlərin öz şəxsi təhsilindən və ya baxışlarından, hökmdara yaxın adamların mövqeyindən və ya saray əyanlarının fəaliyyətinə yaradılmış imkandan asılı olmuşdur. Vaxtaşırı baş verən müharibələr, hakimlər, xanlar və sultanlar arasında baş verən ixtilaf, qarətlər, talanlar xalqın maarifinə də öz təsirini göstərirdi. Bununla belə xalqın mədəni-maarif inkişafında təbii bir dialektika öz işini görməkdə idi. Bu dialektika həm məktəb-mədrəsə quruculuğunda, həm onun kitab fondunun zənginləşməsində, mövzu dairəsinin genişlənməsində, yeni-yeni elmi kitabların yazılmasında, bununla da tədris elmi tərəkürünün inkişafında duyulurdu. Təşkil olunan mədrəsələrin kitabxana fondu ya onu təşkil edən adamın şəxsi kolleksiyası hesabına, ya da bunun üçün ayrılmış xüsusi vəsait hesabına təşkil olunurdu. Güman etmək olar ki, ilk mərhələdə xeyli kiçik fondu olan bu növ kitabxanalar əsasən sonrakı mərhələdə vəqf olunmuş kitablar hesabına, eləcə də şagirdlərin şəxsi səyi nəticəsində zənginləşirdi. Tədrisən məşhurlaşan mədrəsələrə dövrün görkəmli şəxsiyyətləri, hakimlər kitablar vəqf edir, kitab üzünü köçürmək savab olduğundan şagirdlər bu işi xüsusi həvəslə yerinə yetirirdilər.

Röknəddin Humayun Fərrux mədrəsələrin təşkili üçün dörd şərt göstərir (III. 26, s.65): Bunun üçün binanın ayrılması, müəllimlərin təyin olunması, kitabxananın təşkili və tədrisin aparılması üçün maliyyə vəsaitinin ayrılması.

Göründüyü kimi, həqiqətən yalnız bu dörd komponentin mövcudluğu şəraitində tədris prosesini müvəffəqiyyətlə təşkil etmək olar. Bu işdə kitabxananın təşkili əsas şərtlərdən biri hesab edilirdi. Mədrəsələrdə təhsil alanlara "Tolləb" deyilirdi. "Tolləb" ərəb dilində tələbə deməkdir. Bura 15 yaşından aşağı olmamaq şərti ilə ibtidai təhsil alanları qəbul edirdilər. Mənbələrdə mədrəsə kitabxanaları haqqında maraqlı məlumat verilir: "Təhsilin ən böyük vəsaiti kitab idi ki, hər bir mədrəsənin kitabxanası var idi. O, bağlı yerdə yerləşdirilirdi və ora giriş qadağan idi.

Müəllim və tələbələrə kitabı asanlıqla əmanət verirdilər. Bəzi kitabxanalar böyük, mühüm və nəfis kitabları olan fonda malik idilər".

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, XVI-XVII əsrlər Azərbaycanda tədrisin geniş inkişaf etdiyi bir dövrdür. Azərbaycan şəhərlərində məktəb və mədrəsələrin sayı bu dövrdə sürətlə artır. Məlumdur ki, 1647-ci ildə Təbriz şəhərində 47 mədrəsə, 600 məhəllə məktəbi; Şamaxı şəhərində isə 7 mədrəsə və 40 məhəllə məktəbi var idi [26, s. 121]. Məhəllə məktəbləri məscidlərin yanında və xüsusi evlərdə yaradılırdı ki, bunlar mollaxana adlanırdı. Şübhə doğurmur ki, Azərbaycanın Təbriz və Şamaxıdan başqa digər iri şəhərlərində Gəncə, Ərdəbil, Bakı, Marağa və s. şəhərlərdə də məktəb və mədrəsələrin sayı xeyli olmuşdur.

Mədrəsələrdə dini fənlərlə yanaşı dünyəvi elmlərin də tədris olunması mənbələrdə qeyd olunur. "Tarixə Fərhəngi İrənin" verdiyi məlumata görə hicri tarixinin III əsrindən sonra elm və ədəbiyyat sahəsində də mədrəsələr, yəni orta və ali dərəcəli tədris ocaqları açılmağa başlayır [130, s. 381]. Bu baxımdan şübhəsiz kitabxanalarda müvafiq kitablar da saxlanılırdı. Fikrimizi orta əsr səyyahlarının fikri də sübut edir. Təbrizdən Naxçıvana qədər Şah Abbas qoşunları ilə hərəkət edən alman səfirinin katibi Tektander Azərbaycanın rayonları ilə əlaqədar olaraq göstərir ki, bu yerlərin əhalisi "maarif sahəsində çox illər bundan əvvəl olduqları səviyyədə idilər, onların mətbələri yoxdur, bütün kitabları əlyazması halındadır. Lakin tarix sahəsində çox məlumatlıdırlar və onlara öz babaları haqqında elə bir şey danışmaq olmaz ki, bunu onlar bilməmiş olsunlar".

Şamaxıda yerləşən bir mədrəsədən məlumat verən səyyahlar qeyd edir ki, mədrəsədə Quranla yanaşı Evklidin ərəb dilində olan kitabından da dərs keçilməsi, orada Xəlil Münəccim adlı bir müderrisin astronomiyadan dərs deməsi haqqında məlumatı və onunla "Üstürləb" haqqında apardığı söhbətlər mədrəsələrdə, dünyəvi elmlərin tədris olunması fikrini iddia etməyə əsas verir [144, s.81].

Adam Oleari Şamaxıda gördüyü mədrəsə haqqında belə yazır: "1637-ci il fevralın 5-də mən bizim adamlardan bəziləri ilə birlikdə çox qəşəng tikilmiş və bazarın yanında yerləşən fəlsəfə kollecinə oxşayan bir binanın həyətinə girdim. Bu binanın çoxlu girişləri və otaqları vardı. Bir neçə yerdə böyüklərin və uşaqların əllərində kitabla gəzişdiklərini və oturduqlarını görəndə biz buranın nə olduğunu soruşduq. Cavabında öyrəndik ki, bura mədrəsədir. Yəni gimnaziya və ya akademiya ilə eyni bir şeydir ki, bunlardan Səfəvilər dövlətinin ayrı-ayrı yerlərində bir neçəsi var..." (144, s.80).

Verilən məlumatları təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mədrəsələrdə tədris dini təbliğatla kifayətlənmir, qarşıya qoyulmuş konkret funksiyaları yerinə yetirirdi. Mədrəsələrdə ixtisaslı mütəxəssislər və müəllimlər çalışırdı. Belə ki, orta əsrin filosof, şair, alim, həkim, astronom və riyaziyyatçıları bu mədrəsələrdə hazırlanırdı.

Göründüyü kimi xarici səyyahlar da tədrisin səviyyəsini fərqləndirərək məktəb və mollaxanaları mədrəsədən ayırmış və onların funksiyasını dəqiq göstərmişdilər. Bu fərq onların kitabxanalarında da müşayiət olunurdu.

Adam Oleari yazır: "Hərçənd ki, azad elmləri oxuyanların sayı bizdəki kimi çox olmasa da bu elmlərə və bu elm sahiblərinə böyük hörmət göstərilir. Belə adamları filosof adlandırırlar. Bu elmləri öyrənmək üçün bir neçə gimnaziya və akademiya vardı ki, bunları mədrəsə və oradakı müəllimləri isə müdərriş adlandırırlar"

Adam Oleari Səfəvilər dövlətində tədris olunan elmlər içərisində riyaziyyat, həndəsə, natiqlik, şairlik (poeziya), fizika, etika, astrologiya, hüquq və tibb elmlərinin misal göstərir [144, s.435].

Eləcə də səyyah Azərbaycan məktəb və mədrəsələrində tədris olunan ədəbiyyat kimi Aristotel fəlsəfəsinin ərəb dilinə tərcüməsindən, Sədinin "Gülüstən" əsərindən və bir sıra digər tarixi kitablardan geniş istifadə olunduğunu qeyd edir.

Ümumiyyətlə, səyyah humanitar elmlərin tədrisində istifadə olunan ədəbiyyata diqqəti cəlb edən bir təhlil vermişdir. O, qeyd edir ki, şairlik və natiqlik ixtisaslarında poetik formada yazılmış bir sıra tarixi kitablardan istifadə olunurdu. Xüsusilə Əlinin həyatından və ölümündən, onun oğlu Hüseynin həyatından bəhs edən kitablar həm poetik, həm də natiqlik baxımından tədris olunurdu.

Adam Oleari eləcə də bu kitabların tarixi düzgünlüyünə şübhə ilə yanaşaraq yazır: "Olmuş hadisələrə görkəm və vəhşət vermək üçün onu bir çox əlavələrlə bəzəyirlər və bu vaxt şair sərbəstliyindən geniş istifadə edirlər" [144, s.436].

Beləliklə, mədrəsə kitabxanalarının fondu tədrisin xarakterindən asılı olaraq müəyyənləşə bilər. Mədrəsələrin kitabxanaları həm də vəqf olunmuş kitablar hesabına genişləndirirdi. Bəzən böyük mədrəsələrə dərs demək üçün İrandan, Bağdaddan, Hindistandan dəvət olunmuş alimlərin şəxsi kitabxanaları da mədrəsə kitabxanalarının kitab fonduna daxil olurdu.

Mədrəsə kitabxanalarının faydaları barədə prof. A.A.Xələfov yazır. "Mədrəsə kitabxanaları tədris kitabxanası hesab edildiyindən bir qayda olaraq kitabxanalar mədrəsədə tədris edilən fənlərə müvafiq komplektləşdirilir, universal elmi kitabxana xarakteri daşıyırdılar. Mədrəsə kitabxanalarında dünyəvi ədəbiyyatın, ən qiymətli elmi ədəbiyyatın toplanması onun oxucu kontingentinin geniş olmasına gətirib çıxarırdı" [26, s.126].

Müsəlman dünyasında maarif işinin xüsusiyyətləri uzun əsrlər Şərqi ölkələrində islam dini ənənələrinə uyğunlaşdırılmışdır. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

1) Dini müəssisələr, onların nəzdində olan kitabxana və onların tədris müəssisəsi kitabxanaları əsas etibarilə vəqflər hesabına təşkil olunur və saxlanılırdı;

2) Bu müəssisələrin kitabxanalarında əsasən dini kitablar yazılır, üzə köçürülür, çoxaldılır və təbliğ edilirdi;

3) Tədris müəssisələrində və onların kitabxanalarında dünyəvi elmlər də islam dini çərçivəsində təbliğ olunurdu;

4) Tələbə-müəllim, tələbə-kitab, tələbə-kitabdar münasibətləri islam dini doğmalarına əsaslanır və dini etik normalara riayət olunurdu.

Bu cəhətlər oxucu-kitab münasibətlərini son dərəcə yekcins, birtərəfli çərçivəyə salır, onun inkişafını ləngidirdi.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə nəinki Azərbaycanda, hətta onların hakim olduqları bütün ərazilərdə mədəni-maarif quruculuğu tərəqqi edirdi. Səfəvi şahzadələri, Qızılbaş tayfalarının görkəmli şəxsləri və yerlərdə təyin olunmuş hakimlər məktəblər, mədrəsələr təşkil edir, məscidlərin tikilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər.

Mənbələr məlumat verir ki, hələ Şah Təhmasibin dövründə - hicri tarixlə 950-ci ildə Şeyx Məhəmməd Səfi İsfahanda Zülfüqari mədrəsəsi təşkil etmişdi. Bu, İsfahanın ən qədim mədrəsələrindən biri hesab edilir. Həmin mədrəsənin zəngin kitabxanası haqqında Röknəddin Humayun Fərrux məlumat vermişdir [125, s.136].

Eləcə də Təbriz mədrəsələri Q.Onullahi yazır: "XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 350 məscid, 47 mədrəsə, 300 karvansaray, 15 min dükan var idi" [62, s. 200].

Məscid və məktəblərdən fərqli olaraq mədrəsələr müharibələr zamanı qarətlərə, yanğınlara və dağıdılmaya məruz qalan müəssisələr idi. Ümumiyyətlə mədrəsələrin yaradılması böyük vəsait hesabına başa gəlirdi. Hüsusi binalar, dəvət olunmuş yerli nüfuzlu alimlər, forlaşdırılmış zəngin kitabxana fondu, müharibələr zamanı qarət predmeti olduğunda belə mədrəsələr tez-tez baş verən müharibələr üzündən uzun müddətli fəaliyyət göstərə

bilmişdilər. Tədqiqatçı Q.Onullahi bu barədə yazır: "1514-cü ildə Osmanlı sultanı I Səlim Çapturan vuruşmasında qələbə çalıb Təbrizə gəldikdə geri çəkilməyə Təbriz şəhərindən 1700 sənətkar ailəsini İstanbula köçürmüşdür" [62, s.200].

2.5. ŞƏXSİ KİTABXANALAR

Görkəmli alim L.N.Qumilyov yazır: "Mədəniyyət tarixi, daha dəqiq desək, fikir tarixi etnik tarix ilə sıx bağlıdır". Mədəniyyətimizin, fikir tariximizin çox mühüm hissəsini Azərbaycanın görkəmli alim və ziyalıların həyatı və yaradıcılığı təşkil edir.

Azərbaycan ərazisi yeni fəlsəfi cərəyanların, yeni kəşflərin, dünyanı valeh edən sənət əsərlərinin yarandığı məkan kimi məşhurdursa, Azərbaycan alimləri və ziyalıları da tarix boyu bütün dünyada elmi-mədəni nailiyyətləri ilə şöhrət tapmışlar.

Bütün xalqların milli kitabxana mədəniyyətində olduğu kimi Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında da kitab kolleksiyalarının böyük rolu olmuşdur. Belə ki, xalqın maarifpərvər, ziyalı təbəqələrinin kitaba və kitabxanaya olan münasibəti çox vaxt şəxsi kitabxanalar bazası üzərində ictimai kitabxanaların təşkil olunması ilə nəticələnmiş, beləliklə, kitabın kütləvi oxunuşuna şərait yaradılmışdır.

Azərbaycanın kitabxana tarixində indiyə qədər məlum olan ən qədim kitabxana şəxsi kitabxana olmuşdur. Bu, bir daha şəxsi kolleksiyaların Azərbaycanda geniş yayılmasını sübut edir. Ümumiyyətlə, bütün islam Şərqiində şəxsi kitab kolleksiyalarına olan böyük maraq səciyyəvidir.

İctimai, iqtisadi və siyasi vəziyyətlə əlaqədar olaraq şəxsi kolleksiyaların sayı da ya çoxalmış, ya da azalmışdır. Bu tendensiya Azərbaycanın sosial-ictimai tarixində daha tez-tez müşahidə olunur. Müharibələr, basqınlar, üsyanlar zamanı ən çox qarətə məruz qalan məhz şəxsi kitabxanalar olmuşdur. Şübhəsiz, dövlət kitabxanaları, saraylardakı kolleksiyalar müharibələrdən böyük ziyan çəkmişdilər. Fəqət şəxsi kolleksiyalar bəzən rəqabətə səbəb olur, hansısa şəxsi kolleksiyanın ələ keçirilməsi məqsədilə xırda toqquşmalar, qəsdlər və cinayətlər törədilirdi.

Səfəvilər dövründə şəxsi kitabxanaların yaradılması artıq Azərbaycanın inkişaf etməkdə olan ictimai-siyasi və iqtisadi inkişafının bir aynası idi. Bu dövrün xarakterini ifadə etmək məqsədi ilə elə həmin tarixi dövrdə Avropada baş verən bir sıra hadisələrlə müqayisə etmək yerinə düşər. 1527-ci ildə Almaniyanın Leypsik şəhərində qadağan olunmuş kitabı çap etdiyinə görə kitab nəşiri Hans Herqotun boynu vurulur.

1524-cü ildə Almaniya imperatoru V Karl, ondan iki il sonra İngiltərə kralı VIII Henrix və digər Avropa dövlətlərinin hökmdarları senzura tətbiq edərək qadağan olunmuş kitabların siyahılarını dərc etdirirdilər.

1529-cu ildə Hollandiyada kitabı dərc etmək üçün xüsusi icazə alınması və əgər icazəsiz kitab dərc olunarsa, (gözün ovulması, əlin kəsilməsi və ya edam olunması kimi cəzaların verilməsi haqqında qanun çıxdı.

Belə bir dövrdə Azərbaycan ərazisində nəinki senzura və qadağalar mövcud deyildi, əksinə, kitab yaradıcılığı təşviq olunurdu. Hətta Şah İsmayılın bir sıra ərəb ölkələrində təqib olunan azad düşüncəli şair və alimlərə himayə göstənməsi faktları da məlumdur.

Məlumdur ki, Azərbaycan kitabxana işi tarixində mühüm yerlərdən birini də şəxsi kitabxanalar tutur. Məhz orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanın görkəmli alimləri və şairləri çox zəngin, nadir kitab fonduna malik şəxsi kitabxanalar təşkil edirdilər. XVI əsrdə görkəmli Azərbaycan alimlərinin və şairlərinin, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yaratdığı belə kitabxanalar nəinki ölkəmizdə, həmçinin qonşu ölkələrdə belə çox məşhur olmuşdur.

Doğrudur, kitabxana tarixçi tədqiqatçıları kitabxana tarixini öyrənərkən əsasən dövlət və ictimai kitabxanaların tarixinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, şəxsi kitabxanalar haqqında ancaq epizodik məlumat verməklə kifayətlənmişlər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, şəxsi kitabxanaların tarixi kitabxananın yarandığı dövrün kitab mədəniyyətinin tarixidir. Şəxsi kitabxanaların fondu milli kitab fondumuzun, kitab mədəniyyətimizin göstəricisidir, milli sərvətdir.

Şəxsi kitabxana yarandığı, formalaşdığı dövrün elmi-mədəni səviyyəsini, dövrün kitab sərvətini əks etdirən qiymətli elmi və mədəni xəzinədir. Həmçinin şəxsi kitabxanalarda xalqın tarixi keçmişinə, elminə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə dair kitablar toplandığından böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsi kitabxanalarda təkcə milli kitablar yox, bütün dünya elminə, mədəniyyətinə dair kitablar toplanıb saxlandığından böyük beynəlmiləl və bəşəri əhəmiyyət kəsb edirlər.

Şəxsi kitabxana, onun yaranması, həmişə kitabxananı təşkil edən şəxsin fəaliyyəti və dünyagörüşü ilə əlaqədar olur. Məhz buna görədir ki, şəxsi kitabxana həmişə onu yaradan ayrı-ayrı böyük şəxsiyyətlərin, alimlərin, yazıçıların, şairlərin, görkəmli mədəniyyət və dövlət xadimlərinin dünyagörüşünün, fəlsəfəsinin, ideya istiqamətinin ictimai siyasi baxışlarının müəyyənləşməsində mühüm əhəmiyyət hesab edilə bilər. Şəxsi kitabxanası olmayan heç bir alim və yazıçı təsəvvür etmək olmaz. Şəxsi kitabxana həmin kitabxananı təşkil edən şəxsin

inkışafı, dünya görüşünün formalaşması, ümumi elmi, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq formalaşır və təkmilləşir.

Deməli, şəxsi kitabxana böyük zəhmətin, elmi axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxır və görkəmli alimlər tərəfindən ən dərin məzmunlu elmi-tədqiqat əsərlərinin meydana gəlməsində ilk mənbə rolunu oynayır. Böyük şəxsiyyətlərin şəxsi kitabxanası sadəcə kitab toplusu və yaxud zinət kolleksiyası olmayıb, elmi, bədii, tarixi və s. ədəbiyyatın dərin düşünlü müş xəzinəsidir.

Şəxsi kitabxana üçün kitab seçilməsinə böyük əhəmiyyət verən rus tənqitçisi V.Q.Belinski dostu A.Q.İvanova yazırdı: «Öz kitabxanayı ancaq çoxlu kitab sahibi olmaq üçün yox, əqlini maarifləndirmək, ürəyini gözəlləşdirmək, ruhunu böyük dahilərin yaradıcı əsərləri ilə yüksəltmək üçün çoxaltmalısın».

Bu baxımdan həmçinin şəxsi kitabxanalarda saxlanılan kitabların haşiyələrində kitabxana sahibinin ayrı-ayrı elmi, tənqidi və s. qeydlərinə rast gəlirik ki, bu qeydlər də görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinə, şəxsiyyətlərinə münasibətlərini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəxsi kitabxanaların fondu öz dövrünün ən görkəmli insanları tərəfindən yaradıldığından onların tərkibinin öyrənilməsi dövrün kitab mədəniyyətinin araşdırılmasına şərait yaradır.

Lap qədim zamanlardan zəmanəmizə qədər kitabxana işinin tarixinin öyrənilməsi nəticəsində belə bir həqiqət aşkara çıxır ki, xalqımızın görkəmli alimlərinin, dövlət xadimlərinin, yazıçıların, şairlərinin, incəsənət xadimlərinin, din xadimlərinin və ümumiyyətlə, ziyalıların qiymətli şəxsi kitabxanaları olmuşdur. Etiraf etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq belə kitabxanalarda kitab sərəvətinin ən qiymətli, nadir nüsxələri toplanmışdır. Məhz buna görə ki, müasir şəraitdə şəxsi kitabxanaların tarixinin öyrənilməsi mühüm elmi, tarixi və mədəni əhəmiyyət kəsb edir.

Buna görə də bütün dövrlərdə mövcud olmuş şəxsi kitabxanaları saray kitabxanaları ilə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, adətən şəxsi kolleksiya sahibləri adətən hakimlər, valilər, varislər, xanlar, alimlər və böyük mövqə sahibləri olurdular. Onların da hər birinin yaşayış yeri adətən saray hesab edilirdi. Odur ki, kitabxanaların funksiyasına görə dövlət kitabxanası ilə bəzi şəxsi kitabxanaları bir-birindən fərqləndirmək çətinlik törədir. Bəzən funksiya etibarlı ilə saray kitabxanalarından tamam fərqlənməyən belə şəxsi kolleksiyaçıların dövlət kitabxanalarından fərqi məhz onların fərdiliyindən ibarət olmuşdur. Belə ki, Səltənət kitabxanaları dövlətin diqqət mərkəzində olmuş, ölkənin hər yerindən buraya hədiyyələr şəklində kitablar toplanmış və bu kitabxanalarda geniş kitabçılıq işi həyata keçirilmişdir.

Bizcə, belə kitabxanaların yerləşdiyi sarayın tutduğu ictimai-siyasi mövqeyinə görə onu ya şəxsi, ya da dövlət kitabxanası adlandırmaq olar.

Belə ki, Səfəvilər dövlətində, xüsusilə Şah İsmayılın hakimiyyəti Təbriz saray kitabxanasını dövrün dövlət kitabxanası hesab etmək, Sam Mirzənin, Əlqas Mirzənin, Bəhrəm Mirzənin kitabxanalarını isə şəxsi kitabxanalar sırasına salmaq düzgün olar. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu tip şəxsi kitabxanaların kitab fondlarından tez-tez vəqflər formasında ayrı-ayrı sarayların kitabxanalarına böyük dini müəssisələrə - məscidlərə, xanəqahlara, mədrəsələrə hədiyyələr verilir ki, bu da fondun böyüməsinin qarşısını alırdı. Doğrudur, dövlət kitabxanalarından da böyük dini müəssisələrə vəqflər verilməsi faktı məlumdur. Lakin bu çox vaxt nümunə göstərmək məqsədi daşmış və kütləvi formada olmamışdır.

Göründüyü kimi, Şah İsmayılın hakimiyyəti dövründən başlayaraq Səfəvilər dövlətinin sərhədləri, eləcə də təsir dairəsinin genişlənməsi ölkə daxilində şəxsi kitab kolleksiyaçıların artmasına səbəb olurdu. Bu, eləcə də dövlətin iqtisadi və mədəni inkışafı ilə sıx bağlı idi. Qızılbaşların bütün dövlət sərhədləri daxilində adlı-sanlı sərkərdələrin, maarifpərvər xadimlərin şəxsi saraylar tikdirmək və özlərinə dəbdəbəli şərait yaratmaq imkanları genişlənməmişdi. Zəngin kitabxanaların təşkili ziyalı, kübar təbəqəsi içərisində bir dəb olaraq inkışaf edirdi.

Səfəvi şahzadələrinin zəngin şəxsi kitabxanalarının olması haqqında tədqiqatçı M.Müsəddiq də geniş məlumat verir. O yazır: "Səfəvilər dövründə yaranan kitabxanalardan Təbrizdə Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, İbrahim Mirzə, Sam Mirzə kitabxanalarını göstərmək olar. Bu kitabxanalardan başqa Səfəvi şahzadələrin özlərinə məxsus kitabxanaları da var idi. Məsələn, Xodabəndə Məhəmməd, Əbülfət Mirzə, Şah Səfi, Şah Süleyman, Rüstəmxan və başqalarının kitabxanalarını göstərmək olar" [51, s.54].

Bu məlumatı R.H.Fərrux da özünün tədqiqat işində təsdiq etmişdir.

Şəxsi kitabxanalara tarixi xronologiya ilə nəzərət etdikdə belə bir nəticəyə gəlib çıxmaq olar ki, nəticə etibarlı ilə bu kolleksiyalar böyük saray kitabxanalarının və ya mədrəsə, məqbərə kitabxanalarının fonduna qarışmış, müxtəlif səbəblər üzündən müstəqilliyini qoruyub saxlamamışdır. Doğrudur, bir sıra şəxsi kitabxanalar müxtəlif yollarla bu günə qədər gəlib çatmışdır və onlar əsasən XVIII-XIX əsrə aid olan kolleksiyalardır. Həmin kitabxanalar bu gün tarixi abidə kimi dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir və qorunur. Bir çox şəxsi kolleksiyaların qarət olunması, yandırılması, satılması, xaricə aparılması və itməsi barədə də məlumatlar vardır ki, bu da şəxsi kolleksiyaların qısa ömürlü olmasını iddia etməyə əsas verir. Tədqiqat göstərir ki, Səfəvilər dövrünün şəxsi kolleksiyalarından heç biri tam qorunub saxlanılmamışdır.

Kitabxanalar orta əsrlərin məlumat mərkəzi xarakterini özündə əks etdirərək informativ və psixoloji təsir gücünə malik olmuşdur. Avropa tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, türklərin Balkanları işğal etməsi, Macarıstana və

Avstriyaya hücumu zamanı Avropa ölkələrini birləşdirmək və türklərə müqavimət göstərmək üçün yüzlərlə kitab və kitabçalar çap olunur və təbliğat işi aparılırdı.

Azərbaycan tarixindən məlum olan şəxsi kitabxanalar qismən də olsa kitabxana kimi özlərinin ictimai funksiyalarını yerinə yetirirdilər. Əgər nəzərə alsaq ki, şəxsi kitabxana kolleksiyaçıları arasında da dövrünün görkəmli şair, alim, filosof və digər görkəmli şəxsiyyətləri də var idi və onların təşkil etdiyi kitabxanalar müəyyən oxucu kütləsinin istifadəsində idi, onda bunun kolleksiya deyil, məhz kitabxana olmasını cəsarətlə iddia etmək olar.

Səfəvilər sülaləsinə mənsub bir sıra maarifpərvər şəxslər yaşadıkları yerlərdə böyük, zəngin kitabxanalar təşkil etmişdilər.

Görkəmli sənət adamlarını öz ətraflarında toplayan bu maarifpərvər şəxslərdən biri də Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə olmuşdur. Şaqi Yəzdi, Lisani, Xacə Şahabəddin, Abdulla Məravərid, Qazi Əhməd Qəhvəri kimi görkəmli sənət və elm adamları Sam Mirzə kitabxanasında işləyirdilər.

Xəttatlığa böyük həvəs göstərən Sam Mirzə Abdulla Məravəriddən dərs almışdır. Adları çəkilən sənətkarlar kitabxananın xidmətində olmaqla yanaşı, şəxsi yaradıcılıqla da məşğul olurdular. Məsələn, onlardan Qazi Əhməd Qəhvəri "Tarixi cahan-ara" kitabının müəllifi kimi də tanınır.

Sam Mirzə ömrünün axırlarında öz övladları ilə birgə Qəhqəhə qalasında nəzarət altında yaşamışdır. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, onun kitabxanası da bu qalada yerləşdirilmiş, yaradıcılıqla məşğul olması üçün ona hər cür şərait yaradılmışdır. Hicri 975-ci ildə Sam Mirzə Əlqas Mirzənin oğulları Sultan Əhməd və Sultan Fərruxla birlikdə söhbət etdikləri zaman baş verən zəlzələ nəticəsində qala uçmuş və onlar qala divarları altında qalmışlar [125, s.135].

Əlqas Mirzə böyük qardaşı Şah Təhmasib tərəfindən 1525-ci ildə Şirvan əyalətinə hakim təyin edilmişdir. Şirvanda onun saray kitabxanasının olması ehtimal edilə bilər. Belə ki, Şirvanda hakimlərin saray kitabxanaları yaratması bir ənənə olmuşdur.

Şah İsmayılın başqa bir oğlu Bəhram Mirzə də maarifə xüsusi rəğbət göstərmiş, zəngin şəxsi kitabxanaya malik olmuş və Bəhramı təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. Bəhram Mirzə 1529-cu ildə Herat hakimi təyin edilmiş və burada Heratın şöhrət tapmış miniatür məktəbi, zəngin kitabxanaları ilə tanış olmuşdur.

Hicri 943-cü ildə (1536-1537) Bəhram Mirzə I Şah Təhmasib tərəfindən Gilana hakim təyin edilmişdir.

Ə.Minai və Ə.Rəhimov öz tədqiqatlarında Dust Məhəmmədin "Halati-Hünərvaran" adlı əsərinə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, Bəhram Mirzənin və onun oğlu İbrahim Mirzənin Məşhəd şəhərində məşhur və zəngin kitabxanası olmuşdur [48, s.20]. Həmin əsərlərdən məlum olur ki, onlar kitabxanaya və kitaba son dərəcə böyük maraq göstərmişdir. Dust Məhəmməd bu kitabxanaya uzun müddət müdirlik etmişdir. Bəhram Mirzə nəstəliq xəttini yazmaqda usta idi. Bəhram Mirzə bir müddət Herat hakimi olmuş və diqqəti cəlb edən bir kitabxana təşkil etmişdir. Əgər Herat miniatür məktəbinin və kitabçılıq sənətinin yüksək inkişaf yolu keçdiyini nəzərə alsaq şübhə doğurmaz ki, Bəhram Mirzənin kitabxanası dövrün ən zəngin və qiymətli fonda malik kitabxanalarından olmuşdur.

Dust Məhəmməd yazır: "Bəhram Mirzə özünün ən xoş saatlarını məmləkətin və xalqın işini sahmana salmağa, hekayə və tarixləri mütaliyəyə sərf etdikdən sonra misilsiz şəxsiyyətlərin nəfis risalələrinə və ustaların yaxşı xəttinə diqqət yetirirdi. Sənətkarların hamısına mərhəmət göstərər və mehriban nəzərlə baxardı. O, keçmiş və müasir ustaların pərişan vəziqlərini dağılmaqdan qorumaq üçün onların toplanmasına meyl göstərirdi. Bu barədə bizə göstəriş verdi. Biz də əsərlərin toplanmasına və tərtibinə başladım" [142, s.8].

Qazi Əhməd göstərir ki, İbrahim Mirzənin kitabxanasında üç minə yaxın qiymətli əlyazma olmuşdur.

XVI əsrin görkəmli şəxslərindən olan Seydi Əli Rəisinin "Miratül-məmalək" əsərində İbrahim Mirzənin kitabxanası haqqında çox maraqlı bir qeyd verilir. O yazır: "Biz paytaxt Qəzvin şəhərinə gəldik. Bu barədə Şah Təhmasibə xəbər verdilər. Şah baş vəzir Məsum bəyə göstəriş verdi ki, bizə böyük ziyafət versinlər. Bu məclisdə şahın bəzi əmirləri: "İbrahim Mirzənin Məşhəddə kitabları var. Bu haqda şaha ərz qıl, şah onu dərhal gətirtir", - dedilər. Mən o kitabların xeyrindən əl çəkib, söhbəti dəyişdim" [118, s.124].

Fəqət bu kitabxananın təsviri haqqında heç bir məlumat verilmir. Yalnız qeyd olunur ki, hicri 956-cı ildə ölmüş Bəhram Mirzədən sonra oğlu Bədrəlzaman Mirzə onun yerini tutur. O da atası kimi maarifpərvər bir şəxs olur [125, s.135].

Bədrəlzaman Mirzə atasının zəngin kitabxanasına sahib olur. II Şah İsmayılın fərmanı ilə toy axşamı öldürülən Bədrəlzaman Mirzədən sonra həmin kitabxananın taleyi haqqında heç bir məlumat verilmir. Ehtimal etmək olar ki, kitabxana talan edilmişdir.

Başqa bir mənbədə qeyd olunur ki, onun ölümündən sonra ruhi xəstəliyə tutulmuş arvadı tərəfindən tələf edilmiş və həmin kitabların çox az bir hissəsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Səfəvilər sülaləsindən olan Zəhirəddin Bəhram Mirzənin oğlu, Şah Təhmasibin kürəkəni İbrahim Mirzə Əbülfət də şəxsi kitab kolleksiyalarına malik olmuşdur. Şah Təhmasib tərəfindən Xorasan hakimi təyin olunan İbrahim Mirzə Əbülfət haqqında M.Tərbiyət "Daneşməndane Azərbaycan" kitabında məlumat verir. O yazır: "II Şah İsmayıl taxta çıxdıqdan sonra Şamxal Sultan hicri-qəməri 984-cü il zilhicce ayının 5-də şənbə günü (24 fevral 1576-cı il) onun əmri ilə bu gənc alimi (İbrahim Mirzə Əbülfəti) öldürmüş, onun həyat çırağını söndürmüşdür. II Şah İsmayılın bacısı olan İbrahim Mirzənin arvadı ərinin haqqında ölüm fərmanı yazılmazdan əvvəl onun

öldürülməsindən xəbər tutmuş, ərinin bütün kitablarını və albomlarını suya atmış, daş-qaşlarını sındırıb, yandırmışdır" [69, s. 163].

Tədqiqatçı Röknəddin Humayun Fərrux həmin əhvalatı daha geniş tədqiq edərək yazır: "İbrahim Mirzə sənətsevər bir Səfəvi şahzadəsi idi, Xorasan valisi idi və onun sarayı alim və sənətkarların topladığı yer olmuşdu. O özünə bir dəbdəbəli kitabxana düzəltdirmiş və bura görkəmli sənətkarlardan Şeyx Məhəmməd Səbzvari, Əli Əsgər Kaşi, Abdulla Şirazi kimi məşhur xətlətləri cəlb etmişdi" [125, s.134].

R.H.Fərrux İbrahim Mirzənin kitabxanasını təhlil edərək qeyd edir ki, onun qiyməti məmləkətin bir illik xəracı qədərdir. Tədqiqatçı İbrahim Mirzənin öldürülməsi səhnəsini belə təsvir edir: "Bu alim II Şah İsmayıl zamanında Qəzvinə gəlir və bir müddət səltənət möhrdarı olur. Hicri 984-cü il zilhiccə ayının 5-də şənbə günü onun kitabxanasına və bir sıra nəfis əlyazma kitablarına göz dikənlər Çamxal xanın əli ilə onu öldürtdürürlər. Onun arvadı ərinin zəngin kitabxanası üçün öldürüldüyünü başa düşüb misilsiz kitab və albomları gərgin əsəbi halda evin həyətinə yığıb onlara od vurur ki, ərinin qatillərinin əlinə keçməsin və özü də bu əhvalatdan bir neçə gün sonra vəfat edir [125, s.135].

Həmin hadisəni bir qədər başqa formada Məhəmmədəli Tərbiyət özünün "Daneşmondane Azərbaycan" kitabında da təsvir edir. Deməli, 1576-cı ildə Azərbaycanın Qəzvin şəhərində böyük və zəngin fonda malik kitabxana haqqında geniş məlumat əldə olunur. Bu kitabxanada İbrahim Mirzənin görkəmli xəttatları öz ətrafına toplaması, yeni kitabların üzünü köçürdürməsi, kitab mübadiləsi etməsi kimi işlər gördüyü məlumdur. Həm Röknəddin Humayun Fərrux və həm də Məhəmmədəli Tərbiyət öz kitablarında Eysi Təbrizinin İbrahim Mirzənin kitabxanasının xidmətində durmasını qeyd edirlər. R.H.Fərrux onu İbrahim Mirzə kitabxanasının kitabdarı [125, s.135], M.Tərbiyət isə kitabxananın xəttatı kimi [69, s. 86] qeyd edir. Eysi Təbrizi "Xoşnəvis" təxəllüslü Mir Əlinin oğlu idi [69, s. 86] və çox güman ki, ilk illər İbrahim Mirzənin kitabxanasında xəttatlıq etmiş, sonra isə kitabdar təyin olunmuşdu.

Çox təəssüf ki, belə bir qiymətli kitabxana bu günümüzə qədər gəlib çıxmamış və paxıllıq və cinayətin qurbanı olmuşdur. M.Tərbiyət bu kitabxananın fondu haqqında belə yazır: "Mir Munşi oğlu Hacı Əhməd Qumlunun qeyd etdiyinə görə, bu şahzadənin (İbrahim Mirzə) qiymətli kitabxanasında bir çox dəyərli kitablar və az tapılan albomlar vardır. Bu albomların birində görkəmli xəttatların yazısı, ustad Behzad və digər rəssamların əsərləri toplanmışdır. Bu albomun qiyməti bir ölkənin bir illik dövlət büdcəsinə bərabərdir" [69, s.163].

Azərbaycanda mövcud olan çoxsaylı şəxsi kitab kolleksiyalarından biri də A.Adam Olearinin xatirələrində qeyd olunur: "Dərbənd yolunun üstündə, Niyazabada lap az qalmış kənddə gecələdik. Qonaq qaldığımız ruhaninin evində biz əlyazması halında çoxlu ola kitablar tapdıq" [144, s.100].

Göründüyü kimi, 1638-ci ildə Azərbaycanın şimalında, ucqar kənd yerlərində belə şəxsi kitab kolleksiyaları olmuşdur. Bu kolleksiyaları cəsarətlə kitabxana adlandırmaq olar. Şübhə doğurmur ki, bu kitabxana həmin kəndin bütün savadlı adamlarının istifadəsinə verilibdi.

Şəxsi kitab kolleksiyaçıları haqqında tarixi mənbələrdə qırıq-qırıq natamam məlumatların verilməsi müəyyən çətinliklər yaradaraq konkret fikir yürütməyə çətinlik törətsə də, bu məlumatlar orta əsrlərdə şəxsi kolleksiyaların (əlbəttə, onları yalnız şərti olaraq belə adlandırmaq olar), ümumi vəziyyətini, fəaliyyəti və sosial mövqeyi haqqında ümumiləşdirilmiş fikirlər söyləməyə zəngin material verir.

Məsələn, C.Qəhrəmanov və N.Ağayeva öz tədqiqatlarında İbrahim Əl-Qəzvinini haqqında belə məlumat verirlər: "Əl-Qəzvinini İbrahim bin Məsum əslən Təbrizli olub Qəzvinə vəfat etmişdir. Onun kitabxanasında 1500 kitab qorunub saxlanılıbdır. Onların çoxunun haşiyəsində Əl-Qəzvinin əli ilə yazılmış qeydlər vardır. O, özünün və başqa müəlliflərin əsərlərinin 70-ə qədər əlyazmasının üzünü köçürmüşdü [38, s. 24].

Başqa bir qısa məlumat görkəmli Azərbaycan kitabdarı haqqındadır. M.Tərbiyət bu haqda yazır: "Mirzə Abdulla Əfəndi Təbrizin məşhur alimi olmuş Məclisinin şagirdi və onun kitabdarı idi" [69, s.18].

III FƏSİL

3.1. KİTABXANA FONDLARININ TƏRKİBİ VƏ İDARƏ OLUNMASI

Mənəvi həyatımızın tarixi ən qədim dövrlərdən başlayaraq kitabla sıx bağlı olmuş və məhz onun ehtiyacları müqabilində kitab tarixən yeni-yeni formalara düşərək təkmilləşmiş, formalaşmışdır.

Daş kitabələr, gil lövhələr, papiruslar, perqamentlər, yəni müasir kitabların qədim əcdadları antik dünya mədəniyyətinin mənəvi sərvəti hesab edilir. Ayrı-ayrı dövrlərdə və ayrı-ayrı xalqlarda bu mənəvi sərvət özünəməxsus şəkildə mövcud olmuş və inkişaf etmişdir. Yunanlar kitabı "bipos", latınlar isə "liber" adlandırmışlar ki, hər iki söz "ağacın qabığı" mənasını daşıyır. Bir sıra ərazilərdə papirus, digərlərində isə perqament, gil lövhələr yazı materialı kimi daha çox istifadə olunurdu ki, bütün bunlar insan cəmiyyətinin ümumi nailiyyəti olan ideal yazı materialının kəşfinə doğru aparılan axtarış kimi qiymətləndirilməlidir.

Cəmiyyətin ən qədim dövrlərindən mədəni inkişafa doğru aparılan uzunmüddətli axtarışlar və kəşflər, şübhəsiz, bütün bəşəriyyətin mədəni irsinə çevrilmiş, müasir dünyanın müvəffəqiyyətlərinin əsasını qoymuşdur. Bu baxımdan bəşəri kəşflərin milli varisliyini axtarmaq və müəyyənləşdirmək məqsədini qarşıya qoymamışıq. Lakin milli-mədəni dəyərlərin bir sıra araşdırıcılar tərəfindən məqsədli şəkildə manipulyasiya olunmasını yolverilməz hesab edirik.

Öz zəkasının bəhrəsini yazı vasitəsilə kitablarda əks etdirən insanlar kitabların yaradıcısı oldu. Kitablının sayının artması isə kitabxanalar yaradılması zərurətini meydana gətirdi. Beləliklə, ən qədim dövrlərdən kitab və kitabxana anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədə inkişaf etdi və formalaşdı.

Cəmiyyətin ümumi inkişafı, həmçinin ucuz başa gələn və ideal yazı materialı olan kağız istehsalına başlanılması ilə əlaqədar sonrakı dövrlərdə bütün dünya mədəniyyətində olduğu kimi Azərbaycanda da müəyyən mədəni yüksəlişə səbəb oldu.

Əlyazma kitablarımızın görkəmli tədqiqatçısı olan professor C.Qəhrəmanov qeyd edir ki, "Azərbaycanda perqament üzərində yaranmış kitabın tarixi 1400 ildən artıqdır" [36, s.8]. Müasir tədqiqatlar bu tarixi daha qədimə aparır.

Bizim günlərdə gəlib çatmış məlum Azərbaycan əlyazma kitablarının ən qədimləri XIII əsrə aiddir. Şübhəsiz, tarixin amansız illərində ən qədim kitablarımız yandırılmış, tələf edilmiş, satılıb talan olunmuş, oğurlanmış və başqa dağıntılara məruz qalaraq bu günümüzdə gəlib çatmayıb. Fəqət onların mövcud olması barədə tarixi mənbələrdə məlumat verilir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, dövrümüzdə qədər qorunub saxlanması faktı tədqiqatlarda həlledici amil olmamalıdır. Maddi və mənəvi sərvətimizin bir çox qədim nümunələri müxtəlif səbəblərdən qorunub saxlanılmaya bilərdi. Əvvəla, Azərbaycan ərazisi dünya sivilizasiyasının təkamül coğrafiyasında çox mühüm və mərkəzi yeri tuturdu. Bütün böyük müharibələrin yolu üstündə yerləşən Azərbaycanın maddi-mədəni abidələrinin dağılması, qarəti, yandırılması və ya alt-üst olması çox real idi. Hesab edirik ki, məhz bu səbəblər üzündən Azərbaycan kitabının ən qədim əlyazma nüsxələri Vatikan, London və Nyu York muzeylərində qorunub saxlanılır. İkinci xüsusiyyət isə ondan ibarətdir ki, haqqında danışdığımız kitab ya perqament, ya kağız materialından olmalı idi ki, bu materialların da tarixi deformasiyaya müqaviməti məhduddur. Fiziki olaraq onların qorunub saxlanması mümkün deyil. Mesopotomiya ərazisindən tapılmış gil lövhələr belə o qədər məhdud sayda qalmışdır ki, Şumer və digər antik dillərin tam mənzərəsini ifadə edə bilməmişdir. Odur ki, qədim kitablarımızın xarakteri və kütləsi haqqında danışarkən, onların müasir dövrümüzdə qədər qorunub saxlanıldığı kütlədən çıxış etməyib, öz dövrün ictimai fikrinin formalaşmasına təsiri gücündən çıxış etməyi daha düzgün sayırıq. Bu fikrimizi daha da möhkəmləndirmək məqsədilə Nizami Gəncəvinin tədqiqatçısı L.Dodxudoevanın bir elmi məqaləsinə əsaslanırıq. O yazır: "Dünyagörünüşünün genişliyi, erudisiyası, dilləri yüksək səviyyədə bilməsi onu islam dünyasının yüksək, savadlı insanı şöhrətinə çatdırmışdı" [98].

Bu, həmin tarixi dövrdür ki, Xətib Təbrizi daha zəngin elmi biliklər əldə etmək üçün Bağdada Nizamiyyə mədrəsəsində oxumağa gedir. Lakin Gəncədən kənara çıxmayan Nizami hələ öz sağlığında dünya şöhrəti qazanır.

Sovet dövrü nəşrlərində Azərbaycan əlyazma kitabları sərvətinin tədqiqatçıları əsasən şərqşünaslıq məktəbinin nüfuzlu nümayəndələri O.F.Akimuşkin, A.N.Baldirev, İ.S.Braqinski və başqaları 80-ci illərdə şərq xalqlarının əlyazma mədəniyyəti araşdırmalarını bir yerə toplayaraq bir müəyyənləşdirmiş və bir metodikaya çevrilmişdir. Belə bir yanaşmanı yanlış hesab edərək yeri gəldikcə bunu sübut etməyə çalışırıq.

A.Monzəvi ən qədim dövrlərdə XIX əsrə qədər 30447 adda əlyazma kitabını toplayaraq onların mövzu xarakteristikasını hazırlamışdır. Orta əsrlərdə kitabxana fondlarını tərkibini müəyyənləşdirmək baxımından təqdim edirik. 24 rubrikadan ibarət olan elm sahələri üzrə kitablar aşağıdakı kimi bölünür:

1. Divan ədəbiyyatı - 6192 ədəd
2. Sufilik - 5758 ədəd
3. Əxlaq və siyasət - 2483 ədəd
4. Nücum - 2385 ədəd
5. Fəlsəfə - 1887 ədəd

6. Tibb - 1768 ədəd
7. Əbədi sahələr - 1794 ədəd
8. Leksikoqrafiya - 1563 ədəd
9. Quran mövzuları - 1504 ədəd
10. İlahiyyat - 1347 ədəd
11. Riyaziyyat - 728 ədəd
12. Təbiətin öyrənilməsi - 726 ədəd
13. Külliyyatlar – 704 ədəd
14. Ensiklopediyalar - 637 ədəd
15. Məktubat - 375 ədəd
16. Kimya - 344 ədəd
17. Qramatika - 355 ədəd
18. Natiqlik - 355 ədəd
19. Əruz və vəznələr haqda - 304 ədəd
20. Loqoqriflər - 296 ədəd
21. Məntiq - 298 ədəd
22. Babilər və bəhayilər haqda - 236 ədəd
23. Bədi xəttatlıq - 150 ədəd
24. Təriqətlər - 113 ədəd.

Konkret sahələr üzrə ədəbiyyatın sayı əgər subyektiv hesab edilsə belə kitabxana fondlarında mövzuların ədəbiyyat çekisi təxmini olaraq belə ifadə oluna bilərdi. Böyük bir tarixi proses nəticəsində formalaşan xalqımızın kitabçılıq mədəniyyəti artıq XIV-XVI əsrlərdə kamil bir məzmun daşımağa başlayır.

Kitabxanalar elmi tədqiqat işinin mərkəzi idi. Təzkirələr, müntəxabatlar, ensiklopedik nəşrlər, lüğətlər əsasən kitabxanalarda hazırlanırdı. Bütün ədəbiyyatın zəngin kitabxana fondu olmadan yazılması mümkün deyildi. Belə ki, təzkirənin və geniş məlumat tutumlu ensiklopedik ədəbiyyatın ərsəyə gəlməsi üçün zəngin kitabxana fondunun tədqiqatçının istifadəsində olması vacib idi.

Azərbaycanda kitabxanalarında antik dünya dillərində ədəbiyyatın mövcud olması haqqında bir çox ehtimallar mövcuddur. Bəhs etdiyimiz tarixi dövrün uzaqlığı və kitab məhsulunun hazırlanması materialın xarakterindən asılı olaraq ömrünün məhdud olması, eləcə də Azərbaycanın yerləşdiyi geosiyasi məkanın tarix boyu gərgin bir ərazi olması səbəbindən antik kitab nümunələrin qorunub saxlanmamışdır. Buna görə də arxeoloqların araşdırmaların müraciət etməli olur. Görkəmli türkoloq alim L.N.Qumilevun dediyi kimi "O zaman ki, tarix susur, arxeologiya danışmağa başlayır". Bu baxımdan F.Osmanovun və S.Qaşqayın tədqiqatları mühüm yer tutur. Bu mənbələrdə sübut olunur ki, arxeoloji qazıntılar qədim Azərbaycanda saxsı və daş üzərində yazılmış çoxsaylı əbidələr üzə çıxarmışdır və bu əbidələrin üzərində finikiya yazılan, Roma və yunan yazı nümunələri aşkar olunmuşdur.

XIII əsrdə Nəsirəddin Tusinin Marağa Rəsədxanasında və Rəbi-Rəşidi universitetində kitabçılıq sahəsində böyük təcrübə əldə etmiş Azərbaycan xalqı bu sahədəki məharəti ilə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində şöhrət tapmışdır.

Bu cür irihəcmli elmi, tədris və s. müəssisələrin kitabxanalarında nəinki kitabların toplanılması, saxlanması və oxunuşu təşkil olunur, eləcə də yeni-yeni kitabların üzü köçürülür, kitablar hazırlanır, cildlənir, əsərlər tərcümə olunur, nüsxələri çoxaldılır, başqa kitabxanalarla kitab mübadiləsi təşkil olunur və s. bu kimi işlər görülürdü.

Əlyazma kitablarının tərtibi dörd sənət növünü - xəttatlıq, rəssamlıq, dekorativ bəzək və cildləmə sənətlərini özündə birləşdirirdi. Azərbaycan kitabxanaçılarından bəhs edərkən S.Onullahi qeyd edir ki, "1412-ci ildə Teymur qoşunu Təbrizi işğal edərkən Baysunqur Mirzə bu şəhərdən bir sıra sənət adamlarını, o cümlədən rəssam Seyid Əhmədi, Xacə Əli Müsəvviri, cildçi Qəvaməddin Təbrizi və xəttat Cəfər Təbrizini Herata aparır. M.Tərbiyət isə Mövlana Cəfərin sonralar Baysunqur Mirzənin kitabxanasının müdiri olmasını qeyd edir.

Orta əsr əlyazma kitabxanalarının mövcud olan ümumi kütləsi uzun müddətdir ki, tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. X.Ritter hesab edir, yalnız Türkiyə 200 minə qədər orta əsr əlyazma kitabları qorunub saxlanılmışdır.

Əfşar 59 100 nüsxədən artıq orta əsr əlyazma kitabxanaların Azərbaycanda qorunub saxlanması göstərir ki, orta əsrlərdə kitabçılıq yüksək inkişaf yolu keçmişdir. Rus Sovet tədqiqatçılarından xəttat, münşi, nəqqaş, kitab və bir sıra digər terminlərə izahat vermək, cəhdləri də həmişə uğurlu olmuşdur. Ərab-fars tərkibli terminlərin daşdığı mənə müxtəlif dövrlərdə müxtəlif formada dəyişə bilmişdir.

Bir sıra Rus sovet tədqiqatçıları orta əsr islam mədəniyyəti dövrü əlyazma kitablarını aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

1. Ərəb yazılı türk əlyazma kitabları. Bu öz daxilində areallara bölünür (Şərqi Türküstan, Orta Asiya, Zaqafqaziya, yeni Azərbaycan, Volqa ətrafı və Ural arelləri)

2. Ərəb yazılı fars dilli əlyazma kitabları. Heç bir hissələrə bölünmür. Baxmayaraq İran-fars, Tacik və Əfqan-dari qruplarına bölünərək mənsubiyyəti daha düzgün ifadə edə bilərdi. Eləcə də qeyri fars dilli müəlliflərin əsərlərin bir kateqoriya ilə göstərilə bilərdi.

3. Ərəb yazılı, ərəb dilli əlyazma kitabları. Bu kateqoriya da daxili hissələrə bölünmür. Baxmayaraq çox saylı qeyri ərəb alimləri əsərləri ərəb dillində yazılmışdır.

Belə qruplaşma dövrün tarixi mənzərəsini düzgün ifadə etmir. Əgər yuxarıda ifadə olunan qruplaşmanın məntiqini qəbul etmiş belə olsa q ərəb əlifbalı, ərəb dilli, fars mənşəli, Azərbaycan mənşəli, fars dilli əlyazma kökündən səhvdir. Hesab edirik ki, orta əsr islam dövrü əlyazma xəzinəsi ərəb, türk və farsdilli xalqların müştərək mənəvi və mədəni abidəsidir.

Böyük bir tarixi proses nəticəsində formalaşan xalqımızın kitabçılıq mədəniyyəti artıq XIV-XVI əsrlərdə kamil bir məzmun daşımağa başlayır.

XIII əsrdə Nəsirəddin Tusinin Marağa Rəsədxanasında və Rəbi-Rəşidi universitetində kitabçılıq sahəsində böyük təcrübə əldə etmiş Azərbaycan xalqı bu sahədəki məharəti ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində şöhrət tapmışdır.

Bu cür irihəcmli elmi, tədris və s. müəssisələrin kitabxanalarında nəinki kitabların toplanılması, saxlanması və oxunuşu təşkil olunur, eləcə də yeni-yeni kitabların üzü köçürülür, kitablar hazırlanır, cildlənir, əsərlər tərcümə olunur, nüsxələri çoxaldılır, başqa kitabxanalarla kitab mübadiləsi təşkil olunur və s. bu kimi işlər görülürdü.

Əlyazma kitablarının tərtibi dövrünün sənət növlərini-xəttatlıq, rəssamlıq, dekorativ bəzək və cildləmə sənətlərini özündə birləşdirirdi. Azərbaycan kitabxanaçılarından bəhs edərkən S.Onullahi qeyd edir ki, "1412-ci ildə Teymur qoşunu Təbrizi işğal edərkən Baysunqur Mirzə bu şəhərdən bir sıra sənət adamlarını, o cümlədən rəssam Seyid Əhmədi, Xacə Əli Müsəvviri, cildçi Qəvaməddin Təbrizi və xəttat Cəfər Təbrizini Herata aparır." M.Tərbiyət isə Mövlana Cəfərin sonralar Baysunqur Mirzənin kitabxanasının müdiri olmasını qeyd edir.

Kitabların hazırlanmasında başlıca rol həmişə xəttatlara məxsus olub. Onlar xüsusi sifarişlə lazımı kitabların üzünü köçürmüş, onun tərtibi ilə məşğul olmuş, nüsxələrini çoxaltmış və kitabın əsas icraçısı olmuşlar. Fəqət miniaturçular, zərkuqlar, cildçilər də öz məharətləri ilə nüfuz qazanmış, kitab hazırlanması işində onların sənətkarlığı yüksək qiymətləndirilmişdir.

1. Xəttat (katib, kargüzar, mirzə). Xəttat mətni gözəl və savadlı köçürməkdən başqa kompozisiyanı qurmağı, başlıqlara ayırmağı, mühüm yerləri şriftlərin fərqlə nəzərə çarpdırmağı, üzqabığı və başlıqlarda kalliqramların yazılışını bilməli idi.

2. Rəssam (müsəvvir). Rəssam-müsəvvir dövrünün maddi mədəniyyətinə hərtərəfli bələd olmalı, illüstrasiya çəkəcəyi əsəri dərinləndirərək oxuyaraq məzmun və formasına nüfuz etməli idi. Təsvir etdiyi səhnəni elə yaratmalı idi ki, tamaşa edənlər kolluqda gizlənərək barmağını dodağına aparıb çimən qız Şirinə baxan gəncin Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərinin qəhrəmanı Xosrov olduğunu anlayaydı.

Məhəmməd Moinin lüğətində "müsəvvər" 1. Verilmiş surət (şəkil); 2. Nəqş olunmuş, rəsm olunmuş; 3. Surəti olan (şəkli olan), şəkil; 4. (Sovər) təsvir olunmuş kimi, "müsəvvər" sözü isə "surət verən (rəsm edən), surətqar rəssam", yəni surət çəkən rəssam kimi izah olunur.

Müsəvvir adlanan rəssam peşəsi rəsm çəkmək, təsvir etmək mənasını verən "səvvər" sözündən əmələ gəlmişdir və yalnız miniatur çəkən rəssamı ifadə edir.

3. Ləvvah. XV əsrdən etibarən bədii şəkildə işlənmiş əlyazmaların tərtibatı ilə mətni və miniatürləri bir yerə yığan, kitabı ornamentlə süsləyən xüsusi tərtibatçı ləvvah məşğul olurdu. O, mətnin ornamental xətlərini və çərçivələrini işləyir, səhifələrin kənarlarını qızıl suyuna tutur, yaxud rənglə haşiyələyir, üz qabığını və miniatürləri yapışdırırdı. Yəni səhifələri tamamilə tərtib etdikdən sonra onları bir yerə tikirdi.

4. Kitabdar. Bu şəxs bir qayda olaraq kitabxananın müdiri hesab edilirdi. M.Moinin lüğətində "kitabdar" sözü 1. Kitabdar (kitabdarənde) - kitabxanada kitabları qayda və nizama salıb saxlayan, 2. Mötəssədie kitabxana (kitabxana müdiri) kimi izah edilir. Təsədüfi deyil ki, məhz bu prosesləri icra edən şəxs kitabxana müdiri hesab olunurdu. Bu barədə ayrıca qeyd olunacaq.

5. Rəssam-nəqqaş. Əlyazmaların səhifələrinin kənarlarının ornamental motivlər və süjetli səhnələrdə bəzədilməsi də XV əsrdən başlayır. Bu işlə ornamentalist rəssam-nəqqaş məşğul olurdu. Nəqqaş və ləvvah birgə işləyirdilər. Bəzən hər iki peşənin öhdəsindən eyni adam gəlirdi. Nəqqaşdan müxtəlif ornament növlərini bilmək, onları əlyazmaların xarakterindən asılı olaraq işləmək bacarığından savayı dəqiq kompozisiya duyumu, qələmin bir hərəkəti ilə illüstrasiya üçün saxlanmış çərçivənin içində, yaxud ətraflı mətnlə əhatə olunmuş sahədə ornament bəzədilməsi çəkmə bilən möhkəm əl tələb olunurdu.

6. Müzəhhib. Ornamentlə bəzədilmiş sahədə, bəzən illüstrasiyanın özündə qızıl rəng tələb olunan yerlər qızıl tozundan hazırlanmış "zərab" (zərli su) adlanan rənglə örtülürdü. Bu işi "müzəhhib" adlanan xüsusi usta

görürdü. Əslində müəhhib əlyazmanın tərtibini başa vururdu. "Mozəhheb" sözü "qızıl ilə işlənmiş" deməkdir. Bu peşə sahiblərinə "zərkub" və ya "zərkubəndə" də deyirdilər.

7. Səhhaf. Səhifələri çinləyib dəftər kimi tikən səhhafın əlindən çıxan kitab cildçiyə ötürülürdü. Bir sıra lüğətlərdə və ədəbiyyatda səhhafla cildçinin funksiyaları qarışıq salınır. Hüseyn Əmid və Məhəmməd Moinin lüğətlərində bir-birinə yaxın izahlar verilir və səhhafın işi cildçi işi ilə təqribən eyni hesab edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sənət sahələri arasında olan əsas fərqlərdən biri məhz səhhafın kağız və səhifələrlə, cildçinin isə dəri materialları ilə işləməsindən ibarət olmuşdur.

8. Mücəllid adlanan cildçi də əlyazmasının dəyərindən asılı olaraq ona ya aşılınmış adi göndən və başqa dəridən cild hazırlayırdı. Əgər "mücəllid" sözünü "cild" sözünün cəm forması olan "mücəllat" kimi qəbul etsək, bu sənət sahibinin yalnız cildlənmə prosesi ilə məşğul olduğu aydın olar.

Cildlənmiş hazır kitab nəhayət sifarişçinin əlinə çatırdı.

Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz sənət sahibləri orta əsr Azərbaycan kitabxanalarının işçi heyətini təşkil edirdi. Bu mütəxəssislər kitabxanalarda yaranırdı və kitabxanalarda da öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

İstər dünyəvi, istərsə də dini məzmunlu kitabların mətnləri XIV əsrə qədər "nəsx" və süls", XIV əsrdə isə "təliq" xətti ilə köçürülürdü. Görkəmli Azərbaycan xəttatı Mirəli Təbrizinin dövrün mədəni-estetik tələblərini daha yaxşı ödəyən "nəstəliq" xəttini XIV əsrin sonunda icad etməsi ilə bədii və elmi əsərlərin əlyazmaları daha çox bu xətlə yazılmağa başlanır. Quranın əlyazmaları "nəstəliq" in yaranmasından sonra da "nəsx" xətti ilə köçürülürdü. Onun başqa xətlə köçürülməsi günah sayılırdı. XVII əsrin sonlarından isə yazı prosesini daha da sürətləndirmək məqsədilə "şikəstə" xəttindən də istifadə edilməyə başlanmışdır.

Xəttatların şəxsi üslubundan irəli gələrək yazı xətləri içərisində təliq, nəsx, nəstəliq, şikəstə, şikəstə-nəstəliq, rüqə-nəsx, süls və s. xətlər geniş istifadə olunurdu. Şübhəsiz, eyni xətt növü ilə yazan iki xəttatın dəsti-xətti, üslubu bir-birindən fərqlənir, müəllif üslubu, müəllif şivəsi aydın hiss olunurdu.

Kitabçılığın inkişafında mühüm rolunu oynayan Azərbaycan miniatürçü rəssamlar haqqında tədqiqatlarda keyli məlumat verilir. Jan-Pol Ru qeyd edir ki, ilk miniatür məktəbi Təbrizdə monqollar dövründə (1330-1340-cı illərdə) yaradılır. Monqolların süqutundan sonra, Cəlairilər dövründə Marağada, Şirazda və Bağdadda yenidən dirçəlir və bu Teymurilər dövrünə qədər uzanır [90].

Təbriz miniatür məktəbinin davamı olaraq Heratda şöhrət tapan kitab miniatürçülüüyü Şah İsmayıl zamanında yenidən Təbriz şəhərinə qayıdır. Deməli, Azərbaycan miniatür məktəbi nəinki dünyanı heyran qoyan sənət əsərlərinin mərkəzi oldu, eləcə də müxtəlif miniatür məktəblərinin əsasını qoydu.

İslam aləmində yazı və kitab müqəddəs hesab edildiyindən təkcə kitabın xəttinin gözəlliyinə deyil, bütün bədii tərtibatına da fikir verilmirdi. Kitabın məzmununa uyğun olaraq onun vərəqləri, titullar səhifəsi və cildi bədii cəhətdən çox səliqə və yüksək zövqlə bəzədilirdi. Kitablarda xüsusi mürokkəblə ayrı-ayrı və bir qayda olaraq əla hazırlanmış vərəqlərdə yazılır, sonra onlar xırda doftərlər halına salınaraq bir cildə toplanırdı. Qabaqcadan nəzərdə tutulmuş səhifələr boş saxlanılır və sonradan mahir rəssamlar tərəfindən çəkilmiş miniatürlərlə bəzədilirdi. Xüsusi sifarişlə hazırlanan təmtoraqlı bəzədilən əlyazmaların ilk iki səhifəsi ornamentlə zینətləndirilirdi. Əsasən nəbatatdan - müxtəlif ağac və gül şəkillərindən, fiqurlardan ibarət olan belə ornamentlər göy, qırmızı, yaşıl, qızıl və s. rənglərlə nəfis şəkildə hazırlanırdı.

Ən geniş yayılmış ornament növü mətnin bilavasitə başlanğıcında, həmçinin ayrı-ayrı bölmələrinin əvvəlində yerləşən təqribən vərəqin üçdə bir hissəsini, yaxud yarısını tutan, günbəz, yarımdayrə və ya düzbucaq şəklində hazırlanan ünvanlar təşkil edirdi. Əlvan boyalarla çəkilmiş həmin ünvanların ortasında çox vaxt qızıl suyu fonunda əsərin ağ rənglə adını yazırdılar. Mətnin ilk səhifələrində sətirlər arasındakı boşluq isə qızıl suyu ilə doldurulurdu. Bəzən vərəqlərin haşiyələri nəbatat və heyvanat ceyran, cüyür, pələng və s. şəkillərlə bəzədilirdi. Kitabın mətni müxtəlif rəngli xətlərlə çərçivəyə alınırdu. Mətnin ayrı-ayrı fəsilləri, hissələri, başlıqları böyük hərflərlə, rəngli mürokkəb və ya qızıl suyu ilə yazılırdı. Poetik əsərlərdə şeirlər arasındakı məsafələr xüsusi naxışlarla bəzədilirdi. Sətirlər çox dəqiq və simmetrik, poetik mətnlərdə isə iki, üç və ya dörd sütundan ibarət verilir, abzas, durğu içərilərindən yerli-yerində istifadə olunurdu. Bəzən mətnin ayrı-ayrı hissələrini bir-birindən ayırmaq üçün ulduz şəkilləri, nöqtələr qoyulurdu. Vərəqlər ardıcıl olsun deyər hər bir səhifədəki mətnin ilk sözü özündən qabaqkı səhifənin haşiyənin aşağı tərəfində ayrıca yazılırdı. Mətnə sonradan edilən əlavə və izahlar da bir qayda olaraq haşiyələrdə verilmirdi. Bütün bunlar çox səliqə ilə icra edildiyindən gözəl xətlə yazılmış sətirləri, başqa ornamentlər arasındakı ahəngi və mütənəsibliyi pozmurdu. Mətnin sonunda isə kitabın adı, əlyazmanın tamamlandığı il, hazırlandığı yer - kənd, şəhər, ölkə və s. haqqında məlumat verilmirdi.

Göründüyü kimi, geniş sənətkarlar dairəsinin məhsulu kimi ortaya çıxan xalqımızın əlyazma kitablarının şöhrəti o dərəcədə böyük olmuşdur ki, bəzən çap kitabına hansı dövr və şəraitdə keçilməsi məsələsi ümumiyyətlə kölgədə qalmış, ona ötrə baxılmış və təzadlı fikirlər söylənilmişdir.

XV əsrin ortalarında kəşf olunmuş çap maşını çox keçmədən bütün Avropa ölkələrinə yayılsa da, Azərbaycanda yalnız XIX əsrdə geniş tətbiq olunmağa başlanır. Görkəmli Şərşünas alim V.Bartold yazır: "...müsəlmanlar heç bir tərəddüd göstərmədən avropalılardan atəş silahı borc aldılar, lakin kafirlərin digər ixtirasını,

yəni çapı qəbul etmək üçün nüfuzlu fəqihlərin icazəsi lazım gəldi. Ona görə ki, çap olunmuş kitablardan istifadə etmək dinlə yaxın əlaqəsi olan mədrəsə həyatında tam çevriliş edərdi".

Bu fikri birmənalı qarşılamasaq da, çap texnikasının Azərbaycana daha sonralar gətirilməsi faktı ilə razılaşmamaq olmaz. Şərq ölkələrində, xüsusilə isə Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitaba olan böyük ehtiram və tələbə baxmayaraq kitabın maşınla çap olunmasının ləngiməsi, bircə, bir sıra digər səbəblərlə də sıx bağlı olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, kitabın yazılma prosesinin məhz sürətləndirilməsi üçün XVII əsrin sonlarında estetik görünüşünə görə heç də o birilərindən geri qalmayan "şikəstə" xəttindən istifadəyə başlanılması kitaba olan tələbatın getdikcə artmasına əyani sübutdur.

Çap dəzgahının Azərbaycana gətirilməsi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar Azərbaycana ilk çap dəzgahının gətirilməsini XIX əsrin əvvəllərinə aid edir. Azərbaycanda kitab çapının tarixi barədə görkəmli kitabşünas alimlərdən H.Həsənov [18, s.46], B.Allahverdiyev [28, s.4] maraqlı və geniş axtarışlar aparmışlar.

Orta əsr tarixçi və səyyahlarının verdiyi məlumatları diqqətlə təhlil etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XVII əsrin ortalarında kitab çapı Azərbaycanda nəinki məlum olmuşdur, hətta buraya çap dəzgahı da gətirilmişdir.

Fransız səyyahı Şarden yazır ki, mətbəenin faydasını bilən Səfəvilər dövləti onun İrana gətirilməsinin tərəfdarı idilər. Fəqət onların buna imkanları yox idi. Şarden yazır ki, mən hicri-qəməri 1087-ci ildə (miladi tarixlə 1671-ci ildə) İranda olarkən şahın yaxın adamları məndən xahiş etdilər ki, Fransadan mətbəə işini bilən fəhlələr gətirilməsinə və bu sənətin onlara öyrədilməsinə kömək edim. Bu məsələ haqqında şahla məsləhət edib icazə aldılar. Ancaq elə ki, pul söhbəti meydana gəldi, bütün işlər alt-üst oldu [138, s.406].

Alman şərqşünası Yan Ripka kitab çapını Azərbaycanda Abbas Mirzənin dövrü ilə bağlamaqla onu XIX əsrin əvvəllərinə aid etsə də, XVII əsrin birinci yarısında Səfəvilər dövlətində kitab çapına cəhd olunduğunu da göstərir [145, s.323].

Fransız cavahirat taciri Şəvaliyer Yan Xardin (1643-1717) 1735-ci ildə Amsterdamda nəşr edilən kitabında yazır ki, şah sarayında olarkən ona Avropadan çapçı ustalar dəvət etmək təklif olunur. Şəvaliyerin fikrincə, Avropa ilə yaxın ünsiyyətdə olan II Şah Abbas bəlkə də bu işi həyata keçirərdi, lakin onun ölümü hər şeyi alt-üst etdi. II Şah Abbasın varisi Süleyman elmə və mədəniyyətə tam laqeyd qalaraq bu işə fikir vermədi.

Fransız Jan-Batisti Tovernier (1675-1689) özünün səfər hekayətləri kitabında göstərir ki, II Şah Abbasın dövründə Culfalı bir zərgər tərəfindən Səfəvilər dövlətinin paytaxtı İsfahan şəhərinə fars (ərəb əlifbası əsasında) şriftləri gətirilir. Bu şriftlər Avropada yönülüb hazırlanmış və İsfahana gətirildikdən sonra laqeydlik və baxımsızlıq ucbatından sıradan çıxıb tələf olmuşdu [137, s.659].

Alman tədqiqatçısı Frans Babinqerin 1919-cu ildə nəşr olunmuş "XVIII əsrdə İstanbulda kitab çapı" kitabında Azərbaycanda kitab çapı məsələsinə də toxunmuşdur. O, iddia edir ki, XVII əsrdə Səfəvilər dövlətində kitab çapı məlum idi və şriftlə kitab çap etməyə cəhd göstərilmişdi.

Qərbi Almaniyada fars dilində nəşr olunan "Tələş" jurnalının verdiyi məlumata görə 1640-cı ildə İsfahana çap dəzgahı gətirilir və ilk məhsul belə əldə olunur. Lakin bu cəhd uğursuz olur və çap kitabı xalqın zövqünə və tələbinə cavab vermədiyinə görə maşınla kitab nəşri dayandırılır [139, s.51].

"Keyhanə havayı" qəzetinin 1988-ci il 24 fevral 766-cı nömrəsində verilən məlumata görə İranın milli kitabxanasında İbn Sinanın 1593-cü ildə çap edilmiş "Qanun" kitabı saxlanılır.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən etibarən ayrı-ayrı ölkələrdə Şərq əlyazma kitablarının çapına artıq tez-tez rast gəlirik. Bu kitablar əsasən elmi və tədqiqat xarakterli əsərlərdən ibarətdir. Ədəbi əsərlər, poetik nümunələr, dini əsərlər özünün klassik "kamil" formasını saxlamaqda idi.

Deyilənləri həmin dövrün Avropa reallıqları ilə müqayisə etsək, görürük ki, çap texnologiyasının kəşfi XV əsrdən başlayaraq protestantlığın katolizmə qarşı mübarizəsində kömək oldu və çap məhsullarının informasiya müharibəsində müstəsna rolundan istifadə olunmağa başlandı. Roma kilsəsi və Avropa dövlətlərinin hakimləri qadağalar, məhdudiyətlər tətbiq etdikləri bir zamanda Azərbaycana bu avadanlığın gətirilməsi və istifadəsi dövlət tərəfindən araşdırılır və təşviq olunurdu. Azərbaycanda dini araşdırmalar Xilafətin monopoliyasından çıxmışdı. Artıq təriqətlər və fəlsəfi problemlər barədə dialoqlar keçirilir, məclislərdə müxtəlif mövqelər bildirilir, kitabxana fondlarında müxtəlif xarakterli ədəbiyyat saxlanılırdı.

XIX əsrdə texniki elmlərdə sıçrayış və ümumiyyətlə elmin inkişafı poliqrafiya sənayesinə də öz təsirini göstərdi. Poliqrafiyanın inkişafı elmi məlumatı geniş yayaraq elmi-texniki tərəqqinin daha da sürətləndirilməsinə şərait yaradırdı.

1822-ci ildə mühərrikli çap maşınının kəşfi, 1846-cı ildə retotiv maşınlarının tətbiqi, 1885-ci ildə pantograf maşınları, 1886-cı ildən etibarən isə linotip maşınlarının tətbiqi göstərir ki, XIX əsr poliqrafiya sənayesində böyük təkamül dövrü olmuşdur. Məhz belə bir dövrdə Azərbaycanda kitabın çap üsulu ilə hazırlanmasına başlanılır.

Bizə məlum olan ilk mətbəə 1817-ci ildə Təbriz şəhərində Ağa Zeynalabdin adlı bir təbrizlinin təşkil etdiyi kiçik daş basmaxanasıdır. Bu mətbəə haqda görkəmli kitabşünas alim H.Həsənov özünün "Azərbaycanda kitabçılıq işi" əsərində geniş məlumat verir. Eləcə də bu tədqiqatdan şriftlə işləyən ilk mətbəə haqqında məlumat əldə edirik [18, s.46].

Deyilənləri təhlil edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, XVII əsrin ortalarında Səfəvilər dövləti ölkəyə çap dəzğahının gətirilməsini istəyir və bunun lazımlı iş olduğunu başa düşürdü. Əgər belə olmasaydı, dövrün demək olar ki, bütün səyyahlarının xatirələrində bu məsələ öz əksini tapmazdı. Şübhəsiz, o zaman Səfəvilər dövlətinin paytaxtı İsfahan şəhərinə Culfa zərgərinin mətbəə dəzğahı gətirməsi də bir həqiqətdir. Çox güman ki, ilk kitab da nəşr olunmuş və ona bəslənən ümidi doğrultmamışdır. Çünki o dövrdə şrift (hüruf) ilə yığılaraq çap olunan kitab tarixən inkişaf edib formalaşmış, bədii zövqlə və məharətlə hazırlanan əlyazma kitablarının yerini verə bilməzdi. XVII-XVIII əsr hələ çap texnologiyasının ibtidai halda olduğu şəraitdə ərəb əlifbasının mürəkkəb qrafik quruluşunu mətbəə şrifləri halına salınması çətinliyi mövcud idi. Eləcə də əlifbada olan nöqtə və işarələrin çap zamanı meydana gətirdiyi çətinliklər özünü keyfiyyətdə də göstərməyə bilməzdi. Belə bir kitab yüksək zövq və gözəl tərtibatla verilmiş əlyazma kitabları ilə rəqabətə girə bilməzdi və məhz buna görə də müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. Şriflyığıma üsulu ilə kitab çapı poliqrafiyanın sonrakı dövrlərində, artıq texnologiyanın müəyyən səviyyədə inkişafından sonra Azərbaycanda tətbiq olunmağa başlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, şriflyığıma üsulu ilə (əli ilə və ya maşınla) çap olunan kitabların hətta hazırda da belə ərəb əlifbasına xas xüsusiyyətləri mövcuddur, belə ki, ərəb əlifbasının estetik zövqü oxşamasını təmin etmək üçün bir sıra texniki imkanlardan istifadə edilir.

Təsadüfi deyildir ki, kitab çapının Azərbaycanda sonrakı əsrlərdə yayılması litoqrafiyanın kəşfi ilə sıx bağlı olmuşdur. Daşbasma üsulu hər şeydən əvvəl sadə üsul idi və ərəb əlifbasının nəşr xüsusiyyətlərinə bir qədər cavab verirdi. Bu üsulun köməkliyi ilə qismən də olsa kitabı əlyazmasında olduğu kimi yaraşlıq, illüstrasiyalı, qeyri-məhdud imkanlarda hazırlamaq mümkün idi. Əlifbanın mürəkkəb qrafik quruluşu daş üzərində yonulma zamanı çətinliyə səbəb olmur, əksinə ərəb əlifbasına xas olan xətt xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa imkan verirdi. Əgər nəzərə alsaq ki, əlyazma kitablarının ən gözəl xüsusiyyətləri - onun səhifələrinin, sərlövhələrinin gözəl tərtibatı və kitabın xarakterindən asılı olaraq müvafiq xətt növü ilə yazılması olmuşdur və bu xüsusiyyətlərin hamısı daşbasma üsulu vasitəsilə qorunub saxlanıla bilirdi, onda bu üsulun Azərbaycanda sürətlə yayılmasının səbəbini daha aydın təsəvvürə gətirə bilərik. Təsadüfi deyildir ki, 1858-ci ildə Təbriz şəhərində çap olunan "Əxbare darülsəltənəyi Azərbaycan" adlı qəzetin daşbasma üsulu ilə çap olunması – ümumiyyətlə, onun qorunub saxlanmış yeganə nömrəsinin tərtibatı da xalqımızın çap üsuluna verdiyi xüsusi tələbə gözəl sübutdur.

Belə olduğu halda orta əsrlərdə Azərbaycanda kitaba tələbatın aşağı olması və məhz buna görə də kitab çapının şöhrət tapmamasını iddia etmək, bircə, düzgün olmaz. Xalqımız tarixən kitaba böyük maraq göstərmiş və ona dərin ehtiram bəsləmişdir.

XVII əsrdə xüsusilə ehtiyac duyulan kitab məhsulunun çoxaldılması problemi artıq XV-XVI əsrlərdə də duyulmaqda idi. Böyük kitabxanalarda, mədrəsə və mollaxanalarda saray kitabxanalarının böyük təcrübəsi tətbiq olunurdu. Doğrudur, kitab hazırlandığı yerdən, hazırlayan şəxsdən və sifarişçidən asılı olaraq keyfiyyət, forma və tərtibat cəhətdən ciddi fərqlənirdi. Tələbi qismən də olsa ödəyən kitab məhsulu özünün estetik zövqü oxşaması nöqtəyi-nəzərinə mövqeyi əldən vermirdi.

Azərbaycanda kitabçılıq işinin vəziyyəti haqqında orta əsr səyyahları son dərəcə qiymətli məlumatlar verir. Alman səyyahı Adam Oleari yazır: ... "kağızı necə ki, biz cır-cındırdan hazırlayırıq, onlar da pambıqdan hazırlayırlar. Xüsusilə zərif kağızlar ipəkdən hazırlanır. Kağızı hamar daşla və ya balıqqulağı ilə hamarlayırlar.

Mürəkkəbi onlar nar qabığından hazırlayırlar. Çünki onların yazısı üçün mürəkkəb bir qədər bərk olmalıdır. Düyünü qovurur və ya yandırır ovurlar, onu nar qabığı ilə palçıq kimi qarışdırırlar.

Onların qələmləri bizdəki kimi qaz lələyindən deyil, çubuqdan və yaxud qamışdan hazırlanır. Gövdəsi bizim qaz lələyindən qalın və şabalıdı rəngdə olur [144, S.433].

Adam Oleari Azərbaycanda kitabın çox baha olduğunu da öz xatirələrində qeyd edir. O yazır ki, Səfəvi qoşunu əsgərinin ildə 200-300 reyxstaler (pul vahidi) muzzdlu olduğu halda, bir əlyazma kitabının qiyməti on beş, iyirmi və daha artıq reyxstalərə bərabər idi.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabçılığın kütləvi peşəyə çevrilməsi kitaba tələbi qismən ödəyirdi. Yəqin ki, Adam Oleari nəfis kitabları, xüsusi emalatxanalarda hazırlanan dəbdəbəli nüsxələri nəzərdə tutmuşdur. Təhsil alan hər bir gəncin ictimai kitabxanalardan və tədris müəssisəsinin kitabxanasından istifadə etmə imkanı olmuşdur.

Orta əsr mənbələrinin tədqiqi göstərir ki, xəttatlıq sənətində kamil usta olmaq üçün bir çox xətt növlərini bilmək lazım gəlmişdir. Lakin hər hansı təhsil görmüş bir ziyalı da bir neçə xətt növündə yazmağı bacarmalı idi. "Daneşməndane Azərbaycan" kitabında mühəqqəq, reyhani, nəsx, ruqə, tövqi, qubar, süls, şikəstə müsənnə, nəstəliq və s. kimi xətt növləri göstərilir. M.Tərbiyə xüsusilə Səfəvilər dövrünün elm, mədəniyyət xadimlərinin, eləcə də sərkərdələrin adlarını çəkərkən onların müxtəlif xətt növündə gözəl əsərlər yazdıqlarını və ya nəqqaşılıqla da məşğul olduqlarını göstərir.

Saray kitabxanalarından danışarkən bir daha aydın olur ki, kitabçı sənətkarlar əsasən saraylarda toplaşmış və ən gözəl kitablar məhz saray kitabxanalarında hazırlanmışdır, Kitabxanaların təşkili, idarə edilməsi və kitab fondunun məzmunu təhlil olunarsa, kitabçılıq işinin vəziyyəti daha dolğun şəkildə meydana çıxar.

3.2.KİTABXANALARIN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bütün orta əsr islam Şərqi məxsus prinsiplərə əsasən yaranmış və uzun müddət bu prinsiplərdən kənara çıxmamış Azərbaycan kitabxana mədəniyyəti qədim tarixə malikdir.

Hələ islamdan əvvəl kamillik səviyyəsinə çatan kitab, kitabxana məfhumları islam dininin qəbul olunması ilə yeni ictimai baza üzərində qurulmalı və inkişaf etməli oldu. İslam dininin qəbulundan sonra ilk yüzilliklərdə kitabxanalar əsas etibarilə dini müəssisələrdə və bu müəssisələrin vəsaiti ilə tədris ocaqlarında yaradılırdı. Bu bir tərəfdən islam dini ayinlərinin "kitab təbliğinə geniş imkan verilməsinin təzahürü, digər tərəfdən din xadimlərinin kitabın məhz Quran baxımından təbliğini təmin etmək cəhdlərinin nəticəsi kimi baş verirdi.

İnkişafın nəticəsi kimi ictimai fikrin diferensiyası istər-istəməz islam doqmatizmini təriqətlərə, cərayanlara baxışlara ayırır və bu parçalanma kitab sərəvətinin aynasında öz əksini tapırdı. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisində IX-XI əsrlərdə şəxsi kitabxanalar, xanəgah kitabxanaları yaradılır, sufi şeyxlərinin, sənətkar birliklərinin gizli təşkilatları və bu təşkilatların dini-fəlsəfi, mistik dünya görüşlərini əks etdirən əsərlərinin kiçik kolleksiyaları meydana çıxırdı.

Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına VII-XI əsrlərdə çiçəklənmə dövrü keçirən «Müsəlman mədəniyyəti» müsbət təsir göstərirdi. Bu əsrlərdə işğal edilmiş ölkələrdən ən görkəmli alimlər, yazıçılar, şairlər xilafət sarayına toplanır, sarayda yaranmış elmi məclislərdə elmi araşdırmalar aparılır, xarici dillərdən ərəb dilinə əsərlər tərcümə olunur, yunan fəlsəfəsi öyrənilir, tibb, riyaziyyat, kimya nücum elmlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Belə məclislərdə ciddi elmi əsərlər yaradılırdı ki, bu da Ərəb elminin və mədəniyyətinin nailiyyəti kimi meydana çıxırdı. VII-XII əsr islam mədəniyyətini, ərəb elminin yaranmasında xilafətin tərkibinə daxil olan ölkələrin alimləri yazıçıları, şairləri kimi Azərbaycan alimləri, mütəffəkiri və şairləri də yaxından iştirak edirdilər, elm aləmində ərəb alimləri kimi daxil edilmiş, ərəb dilində yazıb-yaratmış bu görkəmli ziyalılar öz dövrünün görkəmli alimləri kimi məşhurlaşmaqla, öz millətlərinə məxsusluğunda itirməmişdirlər. Bir çox tarixi qaynaqlarda bu dövrdə yetişib, fəaliyyət göstərən Azərbaycan alimləri haqqında məlumat verilmişdir.

Xilafətə tabe olan başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da VII-X əsrlərdə ümumislam mədəniyyəti kimi ümumislam ideologiyası da formalaşmışdır. Azərbaycanda hüquqi, dini, dini-fəlsəfi və fəlsəfi məsələlər bütün islam aləmində olduğu kimi idi, başqalarından o qədər də fərqlənmirdi. Bununla belə Azərbaycanda formalaşan ideologiyanın məzmununda xalqımıza məxsus azad fikirlilik həmçinin ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət sahəsində də fərqli cəhətlər özünü göstərməkdə idi. Məhz buna görədir ki, VII-X əsrlərdə Azərbaycanda yaranmış ideoloji təlimlərin çoxu sonrakı əsrlərdə də davam etmiş ideoloji cərayanların əsası olmuşdur.

Ərəb istilası dövründə böyük çətinliklə olsa da tədricən Azərbaycan kitabı inkişaf etməyə, bütün xilafətdə əks səda doğurmağa başlamışdı. Xilafətin ərazisində yayılan, Azərbaycan kitabı özünə böyük şöhrət qazandırmışdı. O dövrün Ərəb tarixçilərinin, görkəmli Ərəb tədqiqatçılarının, Ərəb alimlərinin əsərlərində Azərbaycan kitabının, Azərbaycanlı kitab müəlliflərinin əsərlərinin adlarının hörmətlə çəkilməsi, onlara yüksək qiymət verilməsi Azərbaycan kitabının böyük uğurları idi.

Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi VII-XI əsrlərdə Azərbaycandan yüzlərlə, alim, yazıçı və şair Azərbaycan ziyalıları köçüb İraqda məskunlaşmışdır. Onlardan bir çoxu öz əsərlərini ərəb dilində yazırdısa, bir hissəsi öz əsərlərini doğma Azərbaycan dilində yaradırdı. Azərbaycan dilində kitablar geniş yayıla bilməsədə onların bir hissəsi ərəb dilinə tərcümə olunur, bir hissəsi çətinliklə olsa da vətənə gəlib çıxırdı. Onlardan bir çoxu indi də şərq ölkələrinin böyük kitabxanalarında saxlanmaqdadır.

XII-XIII əsrlərdə şahların hakimlərin və digər feodalların maarifə rəğbətinin artması ilə saray kitabxanalarının yaradılması və inkişafı müşayiət edilir. Belə ki, XII əsrin sonlarına doğru saraylarda kitabxanaların təşkili artıq şahların savad və tərbiyəsindən asılı olmayıb ümumi bir əhəmiyyətə çevrilməyə başlayır.

XII-XIII əsrlərdə şahların hakimləri və digər feodalların maarifə rəğbətinin artması ilə saray kitabxanalarının yaradılması və inkişafı müşayiət edilir. Belə ki, XII əsrin sonlarına doğru saraylarda kitabxanalarının təşkili artıq şahların savad və tərbiyəsindən asılı olmayıb ümumi bir əhəmiyyətə çevrilməyə başlayır.

Göründüyü kimi həm kitabxanaların məhdudiyyəti, həm də kitab məhsulunun mövzu məhdudiyyəti İslam dünyasına, xüsusilə Azərbaycan ərazisinə xarakterik deyil. Azərbaycanda yaradılan kitabxanalar daha artıq ictimai xarakter daşıyan və kitab fondları mövzu məhdudiyyətinə malik deyildi.

1259-cu ildə Hülakü xanın Bağdadı işğal etməsi ilə Yaxın Şərq ölkələrinin Bağdad xəlifəsindən asılılığı bütünlüklə aradan qalxdı. Bu, digər yerlərdə olduğu kimi Azərbaycanda da tədris sistemində ciddi təsir göstərdi. Doğrudur, tədris əsas etibarilə dini fənlərin təbliğinə yönəldilir və bu baxımdan xüsusi dəyişikliklər baş vermir, lakin dinin tədrisi ilə yanaşı dünyəvi elmlərə - astronomiya, tibb, riyaziyyat, həndəsə dilçilik, mədəniyyətşünaslıq, coğrafiya və digər sahələrə də diqqət artır və bu mövzularda yazılı mənbələrin sayı çoxalır.

Kitabxanalarda həyata keçirilən ədəbi tərcümə işi inkişaf etməyə başlayır. Türk dili areallarda tərcümə ədəbiyyatını araşdıran T.V.Dmitrieva qeyd edir ki, tərcümə işinin türk dilli areallarda yüksək inkişaf etməsinə baxmayaraq Azərbaycanda bu iş orta əsrlərdə Özbəkistan, Şərqi Türkiстан və Volqa ətrafı regionlara nisbətən daha yaxın coğrafi ərazidə yaşadığına görə bu dilləri daha böyük əhali kütləsinin bilməsi ilə izah edir.

"Tarixə Fərhangə İrən"da göstərilir ki, İslam dininin hakimiyyətdə olduğu dövrlərdə müsəlman ölkələrində təlim-tərbiyə ocağı kimi əsas yeri məscidlər tuturdu [130, s.375]. Bu asılılıq Xilafətin sonlarına doğru zəifləyir və sonrakı dövrlərdə aradan qaldırılır. Artıq XIII əsrin sonlarına doğru ali dünyəvi elmləri tədris edən mədrəsələrin sayı çoxalır. Bu müəssisələrin kitabxanalarında dini ədəbiyyatın sayı kitab fondunun əksəriyyətini təşkil etsə də, burada dünyəvi elmlərə aid mövcud əsərlər də toplanılırdı. Ona görə də bu elmlərin tədrisinə, onlara dair ədəbiyyatın öyrənilməsinə geniş şərait yaranırdı.

Orta əsr Azərbaycan kitabxanalarının tarixini, onların fondunda toplanan kitab məhsulunun mövzə əhatəsini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ən qədim dövrlərdən Azərbaycan kitabxanalarında kitabların mövzə məhdudluğu nəinki olmamışdır, hətta xristian dininin qadağan etdiyi və ya məhdudlaşdırdığı bir sıra elm sahələri belə azad şəkildə kitab fondlarında toplanmışdır. X əsrdə fəaliyyət göstərmiş "Saflıq qardaşları" cəmiyyətinin "Əhatəli müraciət" adlı ensiklopedik kitabı bu dövrdə nə qədər geniş elm sahələrinin əhatə olunduğunu sübuta yetirir. Uyğun olaraq bu sahələrdə elmi əsərlər yazılır, kitabxanalarda toplanılır, tədris prosesində müəllim üçün təqdim olunurdu. Burada təbii olaraq belə bir sual qarşıya çıxır: Kitabxana fondları hansı təsnifat əsasında sistemləşdirilir və məlumat axtarışı necə aparılırdı. Bu suala cavab axtarmaq üçün Əbu Nəsr əl-Fərabi ət-Türkünün "İhsaul-ülüm" ("Elmlər təsnifatı") və "Saflıq qardaşları" cəmiyyətinin "Əhatəli müraciət" ensiklopediyasının verdiyi müfəssəl məlumatları araşdıraraq elmlər sistemi haqqında dövrün ən mükəmməl mənzərəsini üzə çıxarmış olarıq.

Müasir inkişafın səviyyəsinə baxmayaraq XX əsrdə dünya kitabxanaşünaslıq elmində vahid təsnifat sisteminə keçmək mümkün olmamışdır. Bunun obyektiv və subyektiv səbəblərdən baş verməsi, vahid bir mövqeyin və fikrin olmaması orta əsr İslam dünyasında, eləcə də Azərbaycan elmində xarakterikdir.

Fərabə elmləri beş əsas yerə bölünür:

Birinci - Dilçilik elmi və onun bölmələri;

İkinci – Məntiq və onun bölmələri;

Üçüncü - Təlim (tədris) elmləri (riyaziyyat elmləri). (Buraya hesab, həndəsə, optika, astronomiya, musiqi elmi, ağırlıq elmi, mexanika və onlardan hər birinin bölmələri daxildir);

Dördüncü - Təbiət elmi və onun bölmələri; İlahiyyat elmi və onun bölmələri;

Beşinci - mədəni (mülki) elm və onun bölmələri; Fiqh (İslam hüququ) və kəlam elmidir.

Fərabə bu fəsilərdən daxili strukturunu da müəyyənləşdirir. Belə ki, dilçiliyi iki hissəyə bölərək, hər hansı bir dildə olan sözləri və onların mənasını dilçiliyin bir hissəsinə, dilin qramatik qaydalarını öyrənən sahələri isə ikinci hissəsinə daxil edir.

Dördüncü hissədə təbiət elmləri ilə yanaşı ilahi elmləri metafizika kimi qruplaşdıran müəllif onu üç daxili hissəyə bölür.

"Saflıq qardaşlar" cəmiyyətinin ensiklopedik əsərində təbiət haqqında elmlər 7 qrupa bölünür:

I. Təbiətin mənbələri haqqında - materiya, forma, zaman, məkan və hərəkət kimi beş şeyin və bunların bir-biri ilə birləşməsindən almanlar haqqında olan elmlər;

II. Səma və kainat haqqında, fəza və ulduzların subetansiyalarının mahiyyəti, sayı və s. haqqında elmlər;

III. Yaranma və məhv olma haqqında - od, hava, su və torpaq kimi dörd substansiyanın mahiyyətinin dərk edilməsi haqqında elmlər;

IV. Atmosfer hadisələri haqqında elmlər;

V. Minerallar haqqında elmlər;

VI. Bitkilər haqqında olan elmlər;

VII. Canlılar haqqında elmlər.

Təbiət elmləri ilə yanaşı ilahi elmlər də fərqli olaraq dörd yerə bölünür:

Birinci - Ulu yaradanın dərk edilməsi haqqında elm;

İkinci - Ruhi başlanğıclar haqqında elm;

Üçüncü - Mənəvi başlanğıclar haqqındakı elm;

Dördüncü - İdarəetmə haqqında elm.

Göründüyü kimi, hər iki təsnifat sisteminə bir sıra fərdi xüsusiyyətlər varsa da, xüsusən də tamamilə uzaq, elmi əsaslara söykənən bir əsaslandırma mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçıların İslam mədəniyyəti ölkələrində hüququn İslam hüququ, fəlsəfənin "İslam fəlsəfəsi", əxlaqın "İslam əxlaqı" kimi göstərilməsini nöqsan kimi qeyd etmək, zənnimizcə, yanlış yanaşmadır. İslam bir dünyagörüşü olmaq etibarilə həyatın bütün sahələrində bu və ya digər formada iştirak edir, elmin-maarifin inkişafına stimül rolunu oynayır. Dövrünün qabaqcıl dünyagörüşü olduğundan qeyri-İslam alimlərinin elmini öyrənmək, təhlil etmək İslamda qadağan edilmir.

XIII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ərazisində elmi-tədqiqat müəssisələri və bu müəssisələr nəzdində böyük, fundamental kitabxanaların yaradılması müşahidə olunur. Marağadakı Nəsirəddin Tusi Rəsədxanasının kitabxanasında 400 min, Təbrizin Rəşidiyyə məhəlləsində Rəbi-Rəşidi Universiteti kitabxanasında 60 min əlyazma kitabın toplanması bir daha sübut edir ki, Azərbaycan orta əsr Şərqi ən çox kitab toplanmış məntəqələrindən biri olmuşdur. Əlbəttə, bundan başqa saray kitabxanaları, xanəqah və məqbərə kitabxanalarında külli miqdarda

toplanmış əlyazma kitablarını nəzərə alsaq, dövrün kitab sərəvəti haqqında tam təsəvvür yaratmaq olar. Şübhə doğurmur ki, bu, kitaba tələbatın artması ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

Azərbaycanda Ağqoyunlu və Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə saray kitabxanaları başqa kitabxanalara nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Bu dövrdə dəbdəbəli kitabxanaların təşkili artıq ənənədən başqa dəb olmuşdur və şahlar, hakimlər nadir nüsxələrin, xüsusi hazırlanmış nəfis kitabların toplanmasına xüsusi diqqət yetirməyə başlamışlar.

Şah İsmayıl Səfəvinin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanda mədəni-maarif işi xüsusi vüsət alır. O, özünə qədərki kitab sərəvəti və kitabxana mədəniyyətini daha da inkişaf etdirir. Artıq bu dövrdən başlayaraq saray kitabxanaları dövlət kitabxanası funksiyasını icra etməyə başlayır.

Kitab geniş ictimai istifadəyə verilir. Kitab mübadiləsi genişlənir, kitab hazırlanması işi sürətlənir və kitab sərəvəti çoxalır. Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili olması ilə əlaqədar bu dildə kitabların sayı artır. Kitab tədris sistemində yaxından iştirak edir.

Kitabçılıq sənəti özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Dünyanın kitabçılıq nöqtəyi-nəzəri ilə ən nəfis, ən gözəl kitablar məhz bu dövrdə yazılır, tərtib olunur.

Azərbaycanın məşhur kitabxanalarına Şərqi ən görkəmli kitabçı sənətkarları cəlb edilir. Kitabdarlar rəsmi şah fərmanı ilə təyin olunurlar. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə - orta əsrlərdə Azərbaycanda bütün növ kitabxanalar təşkil olunur və inkişaf edir.

XVI əsrin ortalarında paytaxtın Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi, sonra isə İsfahanın paytaxt elan edilməsi Azərbaycanda kitabçılıq sənətinə və kitabxana quruculuğuna mənfi təsir göstərmədi. Səfəvilərin hakimiyyətinin axırına qədər saray kitabxanaları əsas etibarilə azərbaycanlı kitabdarlar tərəfindən idarə edilmiş və bu işə görkəmli kitabçı sənətkarlar dəvət olunmuşlar.

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda kitabxana quruculuğu da zəifləyir. Bu dövrdə kitab sərəvəti əsasən şəxsi kolleksiyalarda cəmləşir ki, bu növ kitabxanalar düşmənçilik, müharibə, basqınlar nəticəsində qarət olunur, yandırılır, tələf olunur. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın zəngin əlyazma kitablarına xarici ölkələrdə marağın artması ilə əlaqədar olaraq kitab sərəvətinin külli miqdarda xarici axını müşayiət olunur.

Tədqiqatçı O.F.Akimuşkin XI-XIX əsrlərdə kitab məhsulunun dinamik inkişafını qeyd edərək göstərir ki, yalnız bir neçə tarixi, dövrdə bu inkişaf dayanmışdır. Əfqan hücumları zamanı, Nadir şahın dağıdıcı yürüyüsləri zamanı və Zəndlilərlə Qacarların müharibələri zamanı. Ümumiyyətlə qəbul etmək lazımdır ki, müharibələr kitabxana quruculuğu və kitabxanaçılığın inkişafı üçün münasib dövr deyil. Əksinə mövcud strukturların da dağılmasına səbəb olan amillərdəndir. Tədqiqata əlavə olunan xəritələr və bu xəritələrdə göstərilən mübarizələr zamanı Azərbaycan ərazilərinin işğal zonaları və bu zonalarda qalmış olan Azərbaycan mədəni maarif mərkəzləri ciddi kənar təzyiqlərə məruz qalmışdır. Burada qarətlər, yanğınlar və texniki aşınmalar da daxildir.

Lakin müharibələr bitdikdə mədəni həyat az bir müddətdə öz yerini tutur və mənəvi ehtiyatları ödəməyə başlayır .

Müsəlman ölkələrində kitabxanaçılığın inkişafını xristian ölkələri ilə tutuşduran O. F. Akimuşkin saray və dövlət kitabxanalarında hakimlərin sifarişləri ilə kitabların yazılmasını irəli sürür və qeyd edir ki, hakimlərin dünyəvi elmlərə xüsusi marağı olduğundan əsasən dünya ədəbiyyatının yazılması və üzünün köçürülməsi sifariş olunurdu. Tədqiqatçı məscid və mədrəsələrdə Avropanın kilsə və monastirlərində olduğu kimi kitab hazırlanması faktlarını görmədiyini qeyd edir. Lakin Xənəqah kitabxanasında belə şöbələrin olduğunu qəbul edir. O iddia edir ki, Xənəqah kitabxanalarında nəinki yeni kitablar yazılır hətta üzü köçürülən kitablar redaktə belə olunurdular.

Tədqiqatçının yalnız məscid və mədrəsə kitabxanalarında fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Fikrimizi sübut etməyə çalışsaq. Mədrəsələrdə oxumağa başlayan hər bir kəs Quran oxumaqdan əvvəl əlifba və hüsnüxətt dərslərini keçirdi. Ərəb əlifbasını xüsusiyyət tələb edir ki, uzun müddət yazı verdişlərinə yiyələnəsən. Təhsilində fərqlənən tələbələr tədricən yazı xətlərini kamilləşdirir və mədrəsələrdə bir qrup tələbə xəttatlıq qabiliyyəti ilə fərqlənməyə başlayırdı ki, bu gələcəkdə bu gəncin kitab üzü köçürmək yoluyla həm savab qazanmaq həm də ailəsinin gəlir mənbəyini təmin etməyə imkan verirdi. Görkəmli xəttatlar haqqında rəvayət yaranır və bəzən də bu rəvayətlər fantastik olurdu. Belə rəvayətlərdən birində deyilirdi ki, birinci Şah Abbas görkəmli xəttat Mir İmada 70 tuman pul göndərir və onun Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin üzünü köçürməyi sifariş edir. Bir il keçəndən sonra şah nümayəndəsinin sifariş almaq üçün Mir İmadın Firdovsinin "Şahnaməsini" başlanğıc 70 sətirlik yazını şahın nümayəndəsinə verir və deyir ki, bu pula bu qədər yazmaq olardı. Bu kimi çox saylı rəvayətlər orta əsrlərdə yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış əlyazma kitablarının nə qədər dəyərliliyini göstərir.

Müstəqil fəaliyyət göstərən rəssam və xəttatların taleyi haqqında müxtəlif ziddiyətli məlumatlar verilir. Ən möhtəbər məlumatlar saray kitabxanalarında çalışan sənətkar haqqında qorunub saxlanmışdır. Məsələn XVI əsrdə Osmanlı saray kitabxanasında çalışan şöhrətli sənətkar Şakça, orta səviyyəli sənətkar 10 akça usta şagirdi 2.5 akça məvacib alırdı. O.F.Akimuşkin iddia edirdi ki, I Şah İsmayılın kitabxanasında çalışan sənətkarlar da məhz belə məvacib alırdılar. I Sultan Səlimin Təbriz yürüyüşündən sonra burada apardığı yüzlərlə sənətkarlardan biri Şah-Qasım Təbrizi (1541-ci ildə vəfat etmişdir) Sultan sarayda gündəlik əmək haqqı 50 sikkə olmuşdur. Xəttat Əbdülrəzzak Qəzvin Şah Abbasın sarayında 300 tuman əmək haqqı almışdır.

Bu faktlar saraylarda sığınacaq tapmış sənətkarların təminatını göstərməklə yanaşı kitabxanaların cəmiyyətdəki yüksək mövqeyini də ifadə edir.

Xanəqahlar nəznində fəaliyyət göstərən kitabxanalarda əsasən elmi, dini, fəlsəfi və əsərlərə üstünlük veridiyinə görə yüksək bədii tərtibat xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verilmir və burada çalışan sənətkarların yüksək məvacib alması haqqında heç bir məlumat qorunub saxlanmamışdır.

Göründüyü kimi, orta əsr Azərbaycan kitabxanalarının təşkili həm formaca, həm də məzmunca çox mürəkkəb təkamül prosesi keçmişdir.

3.3. KİTABXANALARIN NÖVLƏRİ VƏ QURULUŞU

Azərbaycanın islam dininin qəbulundan sonrakı inkişafı dövründə kitabçılıq və kitabxanaçılıq sənətində müəyyən ümimilik müşahidə olunur. VIII-X əsrlərdə Azərbaycan ərazisində yaradılmış kiçik kitabxanalar əsasən məscid və mollaxanaların, məktəb və mədrəsələrin nəzdində təşkil edilmiş, onların quruluşu son dərəcə sadə olmuşdur.

Artıq X-XI əsrlərdən başlayaraq islam Şərqində böyük emalatxanaları olan, geniş kitab fondunu özündə toplayan zəngin kitabxanalar mövcud idi.

XII-XIII əsrlərdən Azərbaycanda böyük kitabxanalar yaradılmağa başlayır. Bu tip kitabxanaların quruluşu da bir qədər mürəkkəb idi:

1-ci şöbə kitabların yazılması, səhifələrin tərtibatı, miniatürlərin çəkilməsi işi ilə məşğul olurdu;

2-ci şöbə kitabların səhhaflığını, cildlənməsini təmin edir və onu kitab halına salırdı;

3-cü şöbədə kitablar saxlanılır və kitab xidməti təşkil olunurdu.

Həmin emalatxanalarda nəqqaş və müzəhhiblərə nəqqaşbaşı, xəttatlara baş xəttat, səhhaflara isə baş səhhaflar rəhbərlik edirdi. Bu vəzifələr əsasən hakimlər tərəfindən təyin olunurdu. Kitab fondu kitabxananın kiliddarının ixtiyarında idi və bütün bu kitabxana təsərrüfatına "kitabdar" deyilən kitabxana müdiri rəhbərlik edirdi. Bu vəzifələr də hakimlər tərəfindən fərmanla təyin olunurdu. Əsasən şöhrət tapmış sənətkarlar bu vəzifələrə təyin edilirdilər. Onlara adətən saray həyatına xas olan təxəllüslərlə yanaşı "xoşnəvis", "xoşxətt", "zudnəvis" və s. kimi təxəllüslər də qoyulurdu.

XVI əsrin əvvəllərinə qədər böyük kitabxanaların belə quruluşu qorunub saxlanılmışdır. Daha sonra kitabxanaların daxilindəki bu emalatxanalar böyüyüb genişləndirilmiş və kitabxanadan ayrılaraq "darülsənaye" adı ilə müstəqil fəaliyyət göstərmişdir. Şah İsmayılın dövründə fəaliyyət göstərən Təbriz "Darülsənayesi" Şah Abbas zamanı İsfahana köçürülmüş və buna oxşar digər "darülsənayələrin" təşkili kitabxanaların, kitab fondunu zənginləşdirmək məqsədi daşmışdır. Burada hazırlanmış kitablar satılmır, yalnız vəqf olunurdu.

Mənbələrdə "darülsənaye" adlanan kitab sənaye ocağının quruluşu və funksiyasını təhlil edərək demək olar ki, hələ Ağqoyunlular zamanı saray kitabxanalarında da belə bir kitab sənaye ocağı olmuşdur. Lakin Şah İsmayıl dövründə bu iş daha qabarıq nəzərə çarpdığına görə mənbələrdə tez-tez xatırlanır. Şah Abbasın hakimiyyəti dövrünə qədər əsasən kitabxanaların nəzdində olan bu kitab sənaye ocağının adı mənbələrdə fars əyalətinin hakimi İmamqulu xanın Şirazda darülsənaye yaratmasından sonra müstəqil çəkilir.

Bu hadisəni mənbələr belə işıqlandırır. Ölkənin Şərqiindən əfqanların basqınları nəticəsində Məshədin müqəddəs "Astanaye Qods" məqbərəsinin kitabxanası qarət olunur. Yəqin ki, bu məqsədlə də İmamquluxan Şirazda darülsənaye yaradır və kitablar Şah Abbasın kitabxanasına daxil olur. Yəqin ki, Şah Abbas bu kitabları sonra özü ayrı-ayrı kitabxanalar arasında bölüşdürür. Məlumdur ki, Şah Abbasın çağırışından sonra bir çox Səfəvi şahzadələri "Astanaye Qods" məqbərəsi kitabxanasına kitablar vəqf edir.

Tədqiqatçı R.H.Fərrux da Şah Abbas sarayının alimlərindən biri olan böyük şəxsi kitabxanaya malik Məhəmməd İbn Əli İbn Xatunun adını külli miqdarda kitab vəqf edənlərin sırasında göstərmişdir. O qeyd edir ki, İbn Xatunun vəqf etdiyi kitablardan 5740 nüsxəsi hazırda "Astanaye Qods" kitabxanasında saxlanılır [125, s.138].

Bu kitabxananın kitab fondunun bərpasına Şah Abbasın göstərdiyi qayğı haqqında R.H.Fərrux daha bir fakt göstərir. O yazır: "...O vaxt ki, əfqanlar Məshəd şəhərini qarət etdilər və "Astanaye Qods" kitabxanasını oğurlayıb apardılar, Şah Abbas onlara qalib gəldikdən sonra kitabxananı bərpa etmək fikrinə düşdü. O, Şeyx Bəhaini bu işə məsul etdi və bu kitabların tapılması və alınması üçün bir miqdar da ayrıldı" [125, s.138]. Şeyx Bəhainin özünün də zəngin kitabxanası olmuşdur. Əldə olan məlumatlara görə Şah Abbasın tapşırığı ilə o, 2 il müddətində "Astanaye Qods" kitabxanasının kitab fondunu bərpa etmişdir [125, s.138].

Bu dövrdən başlayaraq kitabxanalarda yazılan və ya üzü köçürülən kitabların sənaye həcmində olması haqqında heç bir məlumat verilmir. Lakin onu da qeyd edək ki, belə kitab sənaye ocaqları da ümumi tələbi ödəyə bilmirdi və yalnız saraylarda xidmət edirdi. Kitab hazırlanması işində kitabxanalar hələ də öz mövqelərini əldən verməmişdi.

Dövlət əhəmiyyəti olmayan kitabxanaların quruluşu sadə olsa da onun təşkili üçün üç şərtin təmin olunması vacib idi:

1. Kitabxana üçün binanın və ya yerin ayrılması;

2. Kitab fondunun ayrılması;
3. Kitabxanaya məsul olan şəxsin təyin edilməsi.

Hökmən ayrılmış bu kitab fondunu müasir terminologiya ilə desək, ilkin komplektləşdirmə adlandırılmalıyıq. Belə ki, kitabxananın formalaşması bununla bitmirdi. Vəqflər hesabına kitabxananın carı və digər növ komplektləşdirilməsi həyata keçirilirdi.

Orta əsr Azərbaycan kitabxanalarında toplanmış zəngin kitab sərəvəti dil və mövzu cəhətdən rəngarəng olmuşdur. Kitablarda dil xüsusiyyətinə, mövzə xüsusiyyətinə və kitabın növünə görə ayrılmışdır. Ərəb, fars, türk, Azərbaycan dillərində kitablarda fondun əksəriyyətini təşkil etmişdir. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan kitabxanalarında antik mədəniyyət nümunələrindən pəhləvi, yəhudi, yunan dillərində də kitablarda olması məlumdur. Kitablarda mövzusa görə də rəngarəng idi. Fondun əsas hissəsini Quran, Qurana yazılmış təfsirlər, hədislər, şərhlər və dini dərsliklər təşkil etsə də, riyaziyyata, astronomiyaya, coğrafiyaya, tibbə, həndəsəyə aid kitablarda, bədii ədəbiyyat nümunələri də kitabxanalarda saxlanılırdı. Kitab külliyatları, divanlar, cümlələr, təskirələr, xəritələr, albomlar kimi növlərə ayrılırdı. Kitabxanaların daxili quruluşu haqqında A.Adam Oleari xatirələrində qiymətli məlumat verir. O, Şeyx Səfi məqbərəsi nəzdindəki kitabxanaya təsvir edərək yazır: "...kitablarda müxtəlif şkaflarda qaydayla düzülənmiş, bir-birinin üstünə yığılmışdır. Əksəriyyəti ərəb, bir hissəsi isə fars və türk (Azərbaycan) dillərində, çox səliqə ilə perqament və kağız üzərinə yazılmışdır. Tarixi kitablarda rəsmlər əlavə olunmuş, cildlərin safiyandan çəkilmiş və qızıl gül yarpaq səhnələri ilə bəzənmişdir" [144, s.301].

Şübhəsiz, Adam Oleari kitabxanada kitablarda saxlanılma prinsipini başa düşmədiyinə görə "qaydayla düzülməyib" deyər qiymətləndirir. Əslində kitablarda yan-yanada deyil, üst-üstə düzülüşü Şərq kitabxanalarında qəbul olunmuş qaydadır və əlyazma kitablarda uzun müddətə qorunması məqsədi daşımışdır.

Şəxsi kitabxanalara, mədrəsə, xanəqah və digər bu xarakterli kitabxanalara ya onu təsis edən, ya da təsis edənin vəqfnaməsinə əsasən təyin olunmuş adam başçılıq edərdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxanaların növ və xarakterindən asılı olaraq meydana gəlməsi və yayılması onların özünəməxsus cəhətləri ilə səciyyələnir. Bəzə məlum olan kitabxanaları əsas etibarilə üç yerə bölmək olar ki, məhz bu bölgü kitabxanaları bir-birindən fərqləndirir. Saraylarda təşkil olunmuş kitabxanalar, şəxsi kitabxanalar, mədrəsə kitabxanaları, elmi-tədqiqat müəssisələri kitabxanaları, məqbərə və xanəqah kitabxanaları, məscid və mollaxana kitabxanaları formalarında mövcud olmuş orta əsr Azərbaycan kitabxana mədəniyyətini əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Saray kitabxanaları;
2. Məscid və mədrəsə kitabxanaları;
3. Şəxsi kitabxanalar.

Saray kitabxanalarının təşkili əsasən ənənəvi xarakter daşımışdır. Sarayların nəzdində fəaliyyət göstərən kitabxanalar hər şeydən əvvəl şahların şəxsi təşəbbüsü ilə meydana gəlmiş, onun hansı həcmdə olması, xarakteri, funksiyası şah və hakimlərin şəxsiyyətindən çox asılı olmuşdur.

Azərbaycan tarixindən məlum olan ilk saray kitabxanası Mənuçöhrün Gəncədə təşkil etdiyi kitabxana [5, s.8] hesab edilə bilər. Şübhəsiz, bundan da əvvəl saraylarda kitabxanalar olmuşdur. Belə ki, şahlara kitablarda hədiyyə etmək, onların adlarına əsərlər ithaf etmək daha qədimdən təcrübə olunmuş və bu bir ənənəyə çevrilmişdir. Fəqət Mənuçöhrün şəxsiyyəti haqqında məlumat onun sarayında toplanmış şairlər, alimlər, xəttat və rəssamlar nəinki kitabxananın fondunu zənginləşdirməklə məşğul olmuş, eləcə də orada istifadə etməsi, faydalanması haqqında fikir yürütməyə əsas verir. Şübhəsiz, sarayda fəaliyyət göstərən şairlər məclisi də kitabxanadan istifadə etmişdir.

Artıq XV-XVII əsrlərdə saray kitabxanası məfhumu şahların şəxsiyyəti çərçivəsindən çıxaraq bilavasitə ənənə halına düşmüş, sülalələrin bir-birini əvəz etməsinə, paytaxtların dəyişməsinə baxmayaraq kitabxanalar toxunulmaz qalmış, yeni tikilən saraylarda kitabxanalar təşkil olunmuşdur.

Saray kitabxanaları tədricən quruluş etibarilə də formalaşır, genişlənirdi. Saraylara cəlb olunmuş, rəssam, xəttat, cildçilər əsasən kitabxana ətrafında birləşirdi. Kitabxana əsasən üç hissədən ibarət idi, daha doğrusu, işini üç şöbə vasitəsilə təşkil edirdi. Şərq ölkələrində kitabxanaların, xüsusilə saray kitabxanaları müdiriyyətinin görülən işlər haqqında vaxtaşırı məlumat verməsi barədə mənbələrdə məlumatlara rast gəlirik.

Ona görə də cəsarətlə deyə bilərik ki, Azərbaycanda mövcud olan saray kitabxanalarında da bu metoddan istifadə edilmişdi. Kitabxananın iş prosesi o dərəcədə mürəkkəb olmuşdur ki, Nəsirəddin Tusi Marağa Rəsədxanası kitabxanasına, Rəşidəddin Fəzlullah Rəbi-Rəşidi Universiteti kitabxanasına şəxsən rəhbərlik etmişlər. Şahlar və hakimlər isə bu məqsədlə görkəmli alim, xəttat və rəssamları bu işə cəlb etmişlər. Kitabxananın daxili quruluşu əsasən üç şöbədə ibarət olmuşdur.

1. Kitab hazırlayan şöbə;
2. Kitab cildlənmə şöbə;
3. Kitab saxlanılan şöbələr.
4. Xidmət şöbəsi.

Bu istiqamətlərdə iş müvafiq sənətkarların cəlb olunması ilə həyata keçirilirdi. Şübhəsiz, onlar əməyinə görə məvacib də alırdılar.

Saraylarda hazırlanan kitablar ümumi kitab istehsalının böyük bir hissəsini təşkil edirdi. Saray kitabxanalarının açıq kitab bazarı, vəqflərlə yanaşı kitabxana emalatxanasında istehsal olunan kitablarla komplektləşdirilməsi də geniş yer tuturdu. Tədqiqatçı E.Salmanov da bu fikri təsdiq edərək yazır: "Saray kitabxanalarında kitab istehsalı müntəzəm şəkildə aparılır və bu işə kitabdar adlanan kitabxana müdiri başçılıq edirdi" [64, s. 31]. Ümumiyyətlə, saray kitabxanasında fondun komplektləşdirilməsi işi bütün istiqamətlərdə aparılır və nəticədə böyük, nadir kitab fondu formalaşır.

Özündə bir neçə kitab saxlayıcını birləşdirməklə, eləcə də xidmət funksiyasını daşıyan kitabxanaya rəsmi dövlət fərmanı ilə vahid müdiriyyət təyin olunurdu. Bu kitabxanalar kitabın hazırlanması, yəni üzünün köçürülməsi, tərtibat verilməsi, cildlənməsi, saxlanması, mübadilə edilməsi, oxunuşunun təşkili, mühafizəsi və hətta bəzən tərcümə işlərinin də həyata keçirilməsi ilə məşğul olmuşdur. Kitabxanaya rəhbərlik edən kitabxananın müdiri - usta, alim və ya sənətkar sarayın hörmətli şəxslərindən hesab edilirdi.

Saraylarda olan kitabxanaların xidmət işi, təsnifat sistemləri, fondun kataloq və kartotekaları barədə məlumatın son dərəcə az olmasına baxmayaraq müəyyən nəticələr çıxarmaq mümkündür. Kitabxanalarda kitab fonduna rəhbərlik edən kitabdarlar geniş mütaliyəyə və gözəl hafizəyə malik şəxsiyyətlər olmuşlar. Fəqət bu da çoxsaylı kitab fondunu yadda saxlamağa, lazım olan vaxt istənilən ədəbiyyatı fondan tapıb üzə çıxarmağa kifayət etmir. Deməli, böyük kitabxanalarda münasib təsnifat sistemləri də mövcud olmuş, şübhəsiz, məlumat aparatı da təşkil edilmişdir.

Abbas İqbal "Tarixə müfəssələ İran" əsərində qeyd edir ki, Rəşidəddin öz kitabxanasında olan əsərlərin siyahısını tutdurmuşdur və həmin siyahının adı "came-təsanifi-Rəşidi" adlanır [132, s.490]. Siyahının hansı məqsədlə tərtib olunması məlum deyil. Bu siyahı həm mühafizə məqsədi ilə, həm kitabxanadan istifadəni asanlaşdırmaq üçün məlumat aparatı kimi və ya kitabxana fondunun gələcək komplektləşdirilməsi məqsədi ilə tərtib edilə bilərdi. Lakin məlum olur ki, hələ XVIII əsrdə təsnifat sistemi, ədəbiyyatın uçotu, qeydiyyatı alınması təcrübəsi mövcud olmuşdur, deməli, kitabxana fondları vaxtaşırı yoxlanılmış, mühafizə işi aparılmışdır. Orta əsr kitabxana təsnifat sistemlərinin prinsipləri, xüsusiyyətləri ayrıca bir tədqiqat işinin obyektinə ola bilər.

Mövcud materiallar əsasında belə hesab etmək olar ki, kitab fondu islam dini prinsiplərinin məntiqi əsasında elm sahələri üzrə təsnifləşdirilirdi. Buna əsasən fondda əvvəlcə ilahi elmlərə, sonra göy haqqında elmlərə, yer haqqında elmlərə və canlı alom haqqında elmlərə aid kitablar düzülməli idi. Bu ümumiləşdirilmiş sahələrin daxilində də ədəbiyyat qruplaşdırılırdı. Məsələn, ilahiyat elmlərinə aid kitabların düzülüşündə əvvəlcə Quran, sonra Qurana yazılmış şərhlər və s. ardıcılıqla düzülürdü. Hətta bir növ ədəbiyyat öz daxilində də ümumi qəbul olunmuş prinsiplərə əsasən bölünür və bu, şübhəsiz, fondun yerləşdirilməsində öz əksini tapırdı.

"Nameyi-nami" əsərini tədqiq edən S.Onullahi münşaatın üç növü haqqında məlumat verir. Burada deyilir: "Birinci növə tarixi faktlar və xəbərləri toplayıb yazılar daxildir. II növə fərmanlar və rəsmi sənədlər yazmaq, III növə isə müxtəlif məzmunlu məktublar daxildir" [59, s.67].

Güman etmək olar ki, fondun yerləşdirilməsində bu qayda gözlənilmişdir.

Dövlət kitabxanalarından söhbət etdiyi zaman orta əsrlərdə təcrübə olunan böyük ictimai və elmi kitabxanalar da xatırlanmalıdır. Belə ki, onların da bilavasitə təşkili saray həyatı ilə sıx bağlı olmuş və ümumdövlət xarakteri daşmışdır. Bu baxımdan Nizami dövründə Gəncədə fəaliyyət göstərən ictimai kitabxana, Qazan xanın Təbrizdə təşkil etdiyi ictimai kitabxanalar, eləcə də N.Tusininin təşkil etdiyi Marağa Rəsədxanasındakı elmi kitabxana da qeyd olunmalıdır. Belə ki, bu kitabxanaların təşkili dövrün şahları və hakimlərin yaxından iştirakı ilə mümkün olmuş və bu kitabxanaların fəaliyyəti ümumdövlət xarakteri daşmışdır.

Əlbəttə, orta əsr kitabxanalarında vahid qəbul olunmuş təsnifat sisteminin və ya kitabxana qanunları haqqında danışmaq olmaz.

Azərbaycan kitabxanalarında bütün orta əsrlər tarixi boyu xüsusi ədəbiyyatı qadağan edəcək siyahılar olmamışdır. Bununla yanaşı, orta əsr kitabxanalarımızda bütün kitabların təbliğinə şərait yaradıldığını iddia etmək də düz olmaz. Kitabxananın yaradıcısından, onun sahibkarından, kitabxananın yaradılması məqsədindən asılı olaraq və bütün bunlarla bərabər islam dini prinsiplərinin imkan verdiyi istiqamətlərdə kitabxanaların fondu formalaşır. Senzura yalnız kitabxananı təşkil edən şəxsin və şəxsi baxışları çərçivəsində mövcud idi. Bəzən bir kitabxanada qadağan edilmiş kitablar digər kitabxanalarda ümumi qaydada qorunub saxlanılırdı.

Xüsusilə Səfəvilər dövründə Azərbaycan kitabxanalarında toplanılmış ədəbiyyatın ideya məzmunu çoxcəhətli olmuşdur. Artıq islam dini doğmalarına uyğun gəlməyən, suallar verən və birmənalı qarşılanmayan kitablar da kitabxanalarda saxlanılırdı. Hətta Səfəvi şahzadələri belə kitab müəlliflərinə himayə göstərirdilər.

İran tədqiqatçısı Ənsari özünün "Kitab və cəmiyyət" məqaləsində kitabxanaların növlərini sadalayaraq belə bir (iki iddia edir: "...Belə kitabxanalar islam dini ölkələrində də, xristian dini ölkələrində də çox olub. Yalnız bunları fərqləndirən cəhət odur ki, İslam dini ölkələrində olan kitabxanalar daha açıq, ümumi olub və xalqın istifadəsinə verilib" [119, s.247]. Ənsarinin bu fikrini daxili hissələrə bölürsə, onun bir sıra cəhətləri ilə razılaşmalı olarıq. Lev Qumilyovun və Murad Adjinin tədqiqatlarından da məlum olur ki, Vatikan və Rus pravoslav kilsəsinin kitabxanalarında senzura ilə yanaşı çox sayda qiymətli kitablar istifadədən gizlədilmiş, bəzi hallarda tarixin saxtalaşdırılması məqsədi ilə islifadə olunmuşdur. Bu baxımdan orta əsr Azərbaycan kitabxanaları

daha açıq və daha ictimaidir. Digər tərəfdən, kitabxanaların ictimailik dərəcəsi ayrıca bir yanaşma tələb edir. Belə ki, kitabxanaların növündən və təşkil olunması məqsədindən asılı olaraq konkret oxucu kontingenti mövcud olmuşdur. Hər hansı bir məktəbli və ya tələbə saray kitabxanasına yol tapa bilməmiş və əksinə, hər hansı bir saray əyanı mollaxana, mədrəsə kitabxanasının oxucusu olmamışdır. Orta əsr kitabxanalarımızın şərti olaraq ümumi istifadəyə açıq olması islam dini etikasına ilə tənzimlənirdi.

Ənsarinin orta əsr kitabxanalarımızın tamamilə məscidlərə bağlı olması fikri ilə də tamamilə razılaşmaq olmaz. Bu fikri qəbul etmək, orta əsr kitabxanalarının bir mərkəzdən idarə olunması və ya bir ideoloji cəbhəyə xidmət etməsi demək olar. Bu isə tarixin bizə göstərdiyi mənzərəni ifadə etməz. Eləcə də dinin inkişafının qeyd olunan üç mərhələsinin bütün dövrlərində kitaba və kitabxanaya münasibət eyni olmamışdır. I dövr kimi Peyğəmbər və Quranın nazil olması dövrü qeyd olunur. Bu dövr islama qədər mövcud olan kitab məhsullarının yandırılması və kitaba xüsusi yanaşma tələb olunan bir dövrüdür.

İnkişafın ikinci və üçüncü mərhələsində tədqiqatçı Ənsarinin fikirləri ilə razılaşmaq olar.

Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi ilə şiə təriqəti rəsmi dövlət dini elan edildi və məscidlərdə bir vaxtlar yazılmasına edam hökmü və oxunması günah hesab edilən ədəbiyyat leqallaşdı. Lakin Səfəvilərin hakimiyyətindən çox əvvəllərdə Ərəbistanda təqib olunan sufilik, hürufiliyin daşıyıcısı olan kitablar Azərbaycanda oxunur. Kitabxanalarda saxlanılırdı. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisində olan kitabxanalar daha liberal sayıla bilər.

Ənsarinin üzərindən sükutla keçdiyi bir mətləbi də qeyd etməliyik ki, onun göstərdiyi coğrafi ərazi XX əsrin 20-ci illərində farsdillilə dövlətə çevrilməmişdən öncə burada bütün kitabxanaların milli xüsusiyyətlərə malik olması faktı da mövcuddur.

Azərbaycan ərazisində türk hakimlərinin hökmranlığı dövrlərində kitabxanaların kitab fondunda əgər dini və elmi ədəbiyyat əsasən ərəb dilində, bədii ədəbiyyat isə əsasən fars dilində (xüsusilə poeziya) toplanırdısa, xalq yaradıcılığı və mərasim ədəbiyyatı Azərbaycan (türk) dilində yazılır və fondlarda saxlanılırdı. Bu mənzərə son 1500 illik tarixdə yalnız iki dəfə pozulmuşdur. İlk dəfə Ərəb xilafəti zamanı, sonuncu dəfə Pəhləvilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə. Odur ki, tədqiqatçının bu fikrini yalnız xüsusi hallara şamil etmək olar. Mədrəsə kitabxanalarının komplektləşməsi əsasən onu təşkil edən şəxs tərəfindən həyata keçirilirdi. Eləcə də şahların və hakimlərin vəqf yolu ilə kitabxanalara kitabların bağışlanması da məlumdur.

Mədrəsədə təhsil alan tələbələrin təhsil prosesində üzünü köçürtdükləri kitablar və həmin mədrəsənin müəllimlərinin özlərinin yazmış olduğu kitablar da bu kitabxananın fondunda üzü köçürülərək saxlanılırdı. Beləliklə, mədrəsə kitabxanalarının fondu xeyli zənginləşirdi. Mədrəsələrdə əsasən dini ədəbiyyatın üzü köçürülür, ərəb dilində olan kitablardan tərcümələr edilirdi. Mədrəsə kitabxanası əsas etibarilə onun təsis edən və ya müdərrisin təhvilində olsa da, kitab həvəskarı olan tələbələrdən biri kitabxanaçı funksiyasını yerinə yetirirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, mədrəsə kitabxanası məhdud oxucu kontingentinə xidmət göstərirdi. Əsas etibarilə buradan həmin mədrəsənin tələbə və müdərris heyəti, çox müstəsna hallarda isə şəhərin üləma və tacirləri istifadə edə bilirdilər. Belə hallarda kitabxanaçı tələbənin özü kitabları aparıb onlara verər və sonradan hökmən özü alıb gətirirdi. Bu cür xidmət həmin üləma və tacirlərə hörmət, kitabxanaçı üçün savab hesab edilirdi. Bundan əlavə mədrəsə kitabxanalarında daha bir qrup kitab saxlanılırdı ki, onlar tələb olan zaman kitabxanadan kənara verilir. Bunlar dini mərasimlərdə istifadə edilən ədəbiyyatdan ibarət idi.

Mədrəsə kitabxanalarında kitabların itməsi qeyri-mümkün idi. Belə ki, hər bir kitab ciddi nəzarət altında idi və xüsusilə də "vəqf" olunmuş kitabların itməsi böyük günah sayılırdı.

Məhəllə məktəbləri və mollaxanaların da nəzdində kiçik fonda malik kitabxanalar mövcud idi. Əsasən təhsil alan uşaqların üzvlərini köçürtdükləri kitablardan ibarət olan bu kitabxanalara rəhbərlik işi oranın müəllimlərindən birinə tapşırılır və fəallıq göstərən uşaqlar da kitabxananın işinə köməklik edirdilər. Kitablər təmtəraqlı tərtibatdan məhrum, sadə cildlənmiş şəkildə hazırlanırdı və bəzən xətt etibarilə də çox cəlbedici olmur. Məzmununa görə belə kitabxanaların fondu əsasən dini ədəbiyyatdan ibarət olmuş, tədris ədəbiyyatlı, Qurana yazılmış şərhlər və s. saxlanılırdı. Fəqət orta əsr səyyahlarının verdiyi məlumatlara görə Səfəvilər dövründə Azərbaycan mədrəsə və mollaxanalarında dini fənlərlə yanaşı dünyəvi fənlər də tədris olunmuşdur. Məsələn, XVII əsrdə Azərbaycana gəzmiş Adam Oleari riyaziyyat, həndəsə, natiqlik, astronomiya, fizika, tibbə aid fənlərin tədris olunduğunu öz xatirələrində qeyd etmişdir [144, s.435].

Xüsusi evlərdə yerləşən məktəblərdə məktəblilər həmin məktəbi təsis edən şəxsi kitabxanasından istifadə edirdilər.

Azərbaycanda şəxsi kitabxanaların tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən ən qədimidir. Hicri 200-cü (821) ildə Həmədanda mövcud olan Əbu Vəfanın kitabxanası bizə məlum olan ilk kitabxanadır. Şəxsi kitab kolleksiyası toplamaq orta əsrlərdə nəinki Azərbaycanda, hətta bütün dünyada geniş yayılmışdır. Bu kitabxanaların fəaliyyət dairəsi son dərəcə məhdud olsa da kitab fondu adətən zəngin və rəngarəng olurdu. Xüsusilə Azərbaycanda sufiliyin geniş yayılması şəxsi kitabxanaların da sayını artırır. Demək olar ki, hər bir sufi şeyxinin şəxsi kitabxanası olmuş və fondunda az və ya çox miqdarda əsasən dini, dini fəlsəfi, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik və s. bu kimi xarakterli ədəbiyyat saxlanılmışdır. Xətib Təbrizinin Təbrizdə şəxsi kitabxanası da məhz belə azsaylı kitab fondu olan kitabxanalardandır. Şəxsi kitabxanaların bir qismi nəsil-dən-nəsilə keçmişdirsə də mənbələrdən məlum

olduğuna görə müəyyən bir tarixi mərhələdə ya bütünlüklə vəqf olunmuş, bağışlanmış, bəzən isə kitabxana sahibinin təşkil etdiyi mədrəsə, məktəb kitabxanasına verilmişdir. Azərbaycan tarixindən məlum olur ki, Səfəvilər dövründən çox-çox qabaq belə görkəmli alim və şairlər özlərinə məqbərələr də təşkil etmişdir ki, bəzən şəxsi kitabxanalar bütünlüklə bu məqbərələrə köçürülmüş, nəticədə ictimai kitabxanalar yaradılmışdır. Eləcə də şəxsi kitabxanaların mədrəsə və məktəblərə də bağışlanması haqda mənbələrdə məlumata tez-tez rast gəlirik. Tarixi faktlar göstərir ki, Azərbaycanda şəxsi kitabxanalar son dərəcə ictimai olmuş və müəyyən bir oxucu kontingentinin istifadəsinə verilmişdir. N.Ənsari bu barədə yazır: "Şəxsi kitabxanalar alimlərin və tələbələrin istifadəsinə açıq idi" [119, s.248].

Məqbərə və xanəqahlar əsasən təminatlı şəxslər tərəfindən ənənəvi şəkildə təşkil olunurdu. Məqbərə və xanəqahların nəzdində kitabxanaların təşkili isə bir qayda olaraq əvvəlcədən nəzərdə tutulurdu. Belə kitabxanalar ümumi istifadəyə verilir və "savab hesab edilirdi. Ümumi kitabxanalar təşkil edənlər də savab iş görmüş olurdular və bununla da özlərinə də "rəhmət" qazanırdılar. Şübhəsiz islam dininin kitaba və kitabxanaya bu baxımdan "şərait" yaratması müsbət hal idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə kitabxanalarda əsasən və ya ümumiyyətlə dini kitablar da toplanılır, yalnız islam dininin təbliği məqsədi güdüldü.

Rəşidəddinin vəqfnaməsindən gördüyümüz kimi bu maarifpərvər şəxs məqbərəsində təşkil etdiyi kitabxanaya min cild Quran vəqf etmişdir.

Xanəqahların kitab fondu, fondun məzmunu haqda mənbələrdə demək olar ki, heç bir məlumat verilmir. Yalnız şeyxlərin, təriqət başçılarından şəxsiyyəti, maraq dairəsi, əsərlərinin təhlil nəticəsində orada mövcud olan kitab fondunun məzmunu haqqında fikir söyləmək olar. Məqbərənin və xanəqahın təsis edən şəxsiyyətindən asılı olaraq belə kitabxanalara bir qədər poeziya, ədəbiyyat, dilçilik mövzusunda ədəbiyyat daxil ola bilərdi. Dünyəvi ədəbiyyat əsasən kimi müəssisələrin və mədrəsələrin nəzdində toplanırdı. Saray kitabxanalarına toplanılan kitablar əsasən kitabın sənətkarlıq xüsusiyyətindən asılı olaraq seçilirdi və mövzu etibarilə də rəngarəng olurdu.

Rəbi-Rəşidinin vəqfnaməsindən gördüyümüz kimi, alimin məqbərəsinin sağında və solunda iki kitabxana açması bir faktır. Bu dövrün tədqiqatçılarından demək olar ki, hamısı öz əsərlərində bu faktı göstərmişlər. Lakin təəccüb doğuran bir məsələ barədə - kiçik bir ərazidə, məqbərənin sağında və solunda iki kitabxananın açılmasının nə qədər məntiqi olması barədə heç kim mülahizə söyləməmişdir. Eləcə də Şəmbə Qazanda Qazan xanın təşkil etdiyi "Beytül qanun" və "Beytül kütub" kitabxanaları bunlardan birinin - "Beytül qanunun" xüsusi, digərinin - "Beytül kütubun" isə ümumi kitabxana olması haqqında fikir yürütməyə əsas verir.

Dövrün yazılı mənbələrini, ümumiyyətlə mütaliənin səviyyəsini tədqiq edərək demək lazımdır ki, kitabxanaların ümumi və xüsusi növlərə ayrılması oxucu qruplarını xüsusi ədəbiyyatdan ayırmaq və ya müəyyən məhdudiyyətlər qoymaq məqsədi daşmamışdır. Arzu edən hər bir kəs dövrün yazılı mənbələrini əldə edə bilər, oxuya bilər və mülahizələr söyləyə bilərdi. Əgər qeyd etsək ki, çox qədim zamanlardan hədislərin toplanması, hədislərin külliyyatlarının yazılması, bir qrup alimin isə düzgün və yanlış hədisləri bir-birindən ayıraraq onların tarixi həqiqət olub-olmaması haqqında çoxsaylı kitablar yazması bir faktır. Eləcə də təsəvvüf fəşəfinin banilərinin yazdığı əsərlər hazırlıqsız oxucuya verilməzdi. Bu baxımdan oxucuların xüsusi və kütləvi oxuculara bölünməsi faktı ehtimal oluna bilər.

Kitabxanaların ümumi və xüsusi növlərə ayrılması, zənnimizcə, əhəlinin mütaliə səviyyəsində olan fərqlərlə bağlı idi. Belə ki, mənbələrin verdiyi məlumata görə oxumaq və yazmağa hər kəs təhsilin ilk mərhələsində yiyələnir və böyük bir hissə bununla da təhsilini başa çatdırırdı. Məcburi təhsil Quranın oxunuşunu və dini mərasimlərin icra olunmasını tələb edirdi. Bundan sonrakı mərhələdə bu növ oxucular kütləvi dini ədəbiyyata və məşhur şairlərin divanına, poemalarına, tarixi əsərlərə müraciət edə bilərdilər. Oxucuların əksəriyyəti bu tip oxucular olduğuna görə ümumi kitabxanalar onları tam qane edirdi.

Xüsusi növ kitabxanalarda da dini ədəbiyyat əsas mövqə tutmuşdur. Lakin burada sırf elmi ədəbiyyat, tədqiqatçıların əsərləri, xəritələr saxlanılır, qanun kitabları, rəsmi dövlət fərmanlarının surəti köçürülüb saxlanılırdı. Belə kitabxanalardan əsasən alimlər, tələbələr, uləma və digər tədqiqatçı din xadimləri istifadə edirdilər.

Qazan xanın vəqfnaməsindən məlum olur ki, istehsalat qanunlarının əsli Təbriz kitabxanasında saxlanılmış. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, "Beytül qanun" məhz qanun və fərmanların saxlanıldığı bir kitabxana olmuşdur.

Səfəvilər dövründə kitab məhsuluna böyük tələb müşahidə olunur. Kitabın baha olması onun əsas etibarilə kitabxanalarda toplanmasına səbəb olurdu.

Adam Oleari Azərbaycanda kitaba olan tələbat haqqında belə bir fikir yürütmüşdür: "İranda (Səfəvilər dövlətində) kitabxanaların mövcud olması və eyni zamanda kitablara olan böyük maraq onların bahalaşmasına səbəb olur. Odur ki, hər hansı bir kitab, xüsusilə Quran, bizdə çap olunandan sonra bir reyxstaler olduğu halda, onlarda əlyazması halında on beş, iyirmi qat və daha artıq satılır.

Bu səbəbdən də bir çoxları, xüsusilə çoxuşaqlı şəxslər, öz uşaqlarının bir hissəsini yaxşı dəstxətt öyrənməyə göndərirlər. Beləliklə, minlərlə adam bu cür kitab üzü köçürməklə və başqa yazı işləri görməklə dolanır".

Orta əsrlərin kitabxanaları haqqında əldə olunan məlumatların heç birində oxu zalları və ya buna oxşar bir müddət işi haqqında məlumat verilmir. Lakin xanəqahların quruluşu və orada icra olunan bir sıra proseslər əsas

verir ki, burada olan xəlvətxanaları oxu zalı kimi qiymətləndirək. Belə ki, xəlvətxanalar funksiya etibarilə oxu zalını çox xatırladır. Buraya çəkilmiş müridlər mütaliə ilə məşğul olur, öz mürşidlərinin tapşırığı ilə və ya hər hansı mübahisələrə hazırlaşmaq məqsədi ilə hazırlaşır və ya qarşıya qoyulmuş problem barədə kitablar yazırdılar. Odur ki, xəlvətxanaları oxucu zalının ibtidai forması hesab etmək olar.

Kitabxanalardan kitabların itməsi, onların oğurlanması və ya bunun qarşısının alınması qaydalarının mövcud olması barədə əldə bir məlumat yoxdur. Fəqət XVI əsrdən başlayaraq kitabxana sahiblərinin, xüsusilə saray kitabxanalarının fondunda olan kitablara möhürlərin vurulmasına başlanılması yaqın ki, bu məqsədi daşımış, kitabların itib-dağılmasının, oğurlanmasının qarşısını almaq baxımından həyata keçirilən tədbir olmuşdur. Belə möhürlər adətən saray kitabxanalarının və şəxsi kitabxana sahiblərinin olmuşdur. Əgər nəzərə alınsa ki, təhsilin bütün dövrlərində islam dininin müşayiəti təmin olunurdu, onda şübhə doğurmur ki, məktəbə, mədrəsəyə, onun kitabxanasına, eləcə də kitaba münasibətdə islam dini normaları hakim idi. Kitabxana qaydalarını pozmaq, kitabı oğurlamaq və ya onu korlamaq günah hesab edilirdi. Yəqin ki, məhz bu normalara dəqiq riayət olunduğuna görə "Tarixə Fərhəngə İran" yazırdı: "Müəllim və tələbələrə kitabı asanlıqla əmanət verirdilər" [126, s.384].

Gördüyümüz kimi, artıq XVI-XVII əsrlərdə kitab-kitabxana münasibətləri tam mükəmməlləşmiş və formalaşmışdır. Artıq kitabxanalarımız konkret məzmun daşımış, bu məzmunu müvafiq olaraq komplektləşdirmə işi həyata keçirilmiş, oxucu-kitabxana münasibətləri təkmilləşmiş, kitabxanaların idarə olunması ənənələri yaranmış və inkişaf etmişdir.

Tarixi inkişafda müşahidə etdiyimiz bu proses şübhəsiz cəmiyyətin inkişafından ayrı baş verməmişdir. Orta əsrlərin kitab sərəvəti və kitabxanalarımız cəmiyyətin inkişafından asılı olsa da öz növbəsində cəmiyyətin həm elmi, həm də mədəni inkişafına təsir göstərmiş, ona xidmət etmişdir.

NƏTİCƏ

Uzun illər araşdırma apardığımız "Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi" mövzusunda tədqiqat işini yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gələ bilirik ki, dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət tarixi, o cümlədən özünəməxsus kitab və kitabxana tarixi vardır. Ona görə də milli tariximizin əsas tərkib hissələrindən olan elm və mədəniyyət ocaqlarımızın - müxtəlif tipli və növlü kitabxanalarımızın meydana gəlməsi və inkişafı problemlərinin araşdırılmasına və ümumiləşdirilməsi bu gün ən aktual problemlər sırasındadır.

Müstəqillik illərində ana dilimizdə yazılan bu tədqiqat işində də orta əsrlərdə ölkəmizin ərazisində meydana gəlmiş kitabxanaların inkişaf prosesi xronoloji ardıcılıqla tədqiqata cəlb edilərək araşdırılmışdır.

Ən qədim, orta əsrlərdəki kilsələrin və monastırların kitab fondlarından başlayaraq bugünkü pulsuz ümumi elm və bilik məbədlərinə qədər uzun və mürəkkəb bir yol keçmiş kitabxanalar həqiqətən bəşəriyyətin qiymətli mədəni sərvətlərini toplayan, mühafizə edən, saxlayan, ictimai istifadə üçün nəsil-dən-nəslə çatdıran, cəmiyyətin inkişafında fəallıq göstərən, insanların elmi-mədəni və intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edən, gənc nəslin təlim-tərbiyəsində yaxından iştirak edən, oxucuların mütaliə prosesini istiqamətləndirən mühüm sosial institutdur.

Yazının, əliibanın, kitabın və kitabxanaların meydana gəlməsi ilə bağlı maraqlı faktları ümumiləşdirərək, indiyə qədər irəli sürülən elmi mülahizələri daha da dəqiqləşdirməklə bu qənaətə gələ bilirik ki, tanınmış Amerika alimi S.Kramerin "Tarix Şumerdən başlanır" əsərində ilk məktəblərin, ilk parlamentin, ilk əxlaqi ideyaların, ilk ədəbi mübarizələrin, ilk kitabxana kataloqunun və ümumiyyətlə, hər şeyin ilkinin Şumerdən başladığı təsdiqlənir. Qədim zamanlarda Şumerlərlə qədim Azərbaycan dövlətinin iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri mövcud olmuşdur.

VII-XI əsrlərdə Azərbaycanda kitab və kitabxanaların meydana gəlməsi və inkişaf istiqamətlərinin izlənməsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan ərazisinin ərəb xilafəti tərəfindən işğala məruz qalması, İslam dininin qəbul edilməsi nəticəsində milli mədəniyyətimiz çox böyük zərər çəkmişdir. Həm müharibələr zamanı, həm də İslam dininin qəbulu prosesində yerli xalqın bütün mədəniyyət abidələri, məktəbləri və yazılı abidələri, kitab və kitabxanaları, dini iqamətgahları, müqəddəs ocaqları dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdi.

Bununla yanaşı, yenicə təşəkkül tapan müsəlman mədəniyyətinin Azərbaycan mədəniyyətinə təsirini də inkar etmək olmaz. Bunu belə faktlarla təsdiqləmək olar ki, orta əsrlərin alimləri, şairləri, mütəfəkkirləri xilafətin tərkibinə qatılmış digər ölkələrin tanınmış ziyalıları kimi ərəb dilində yazıb-yaratmaq məcburiyyəti qarşısında qalsalar da, milli özünəməxsusluğu qoruyub saxlamağa, islam mədəniyyəti ilə milli mədəniyyəti qovuşdurmağa çalışır və nəticədə tamamilə orijinal əsərlər yaradırdılar.

XI-XV əsrlərdə Azərbaycanın siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq kitabxanaların fəaliyyətində yeniliklər də baş verirdi. Kitab, kitabxana haqqında qiymətli fikirlər bu dövrdə yazıb-yaratmış görkəmli şairlərin, alimlərin, mütəfəkkirlərin əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır. XII əsrdə Azərbaycan xalqının bəşəriyyətə bəxş etdiyi ən böyük düha, milli mədəniyyətimizin "qızıl dövr"ünü yaradanlardan biri olan dahi Nizami Gəncəvinin bu məsələ ilə bağlı qənaətləri bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

Dahi şairlərimiz Xəqaninin və Nizaminin əsərlərində kitab və kitabxanaya böyük qiymət verilməsi, kitabın bütün biliklərin mənbəyi kimi qiymətləndirilməsi, kitabxanaların xalqın milli sərvəti, ölkənin bilik xəzinəsi adlandırılması onların Azərbaycan kitab mədəniyyətinə verdikləri çox dəyərli qiymət olduqca təqdirəlayiqdir.

Bu da xüsusi qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda kitabxana işinin ilk tədqiqatçısı, milli kitabxanaşünaslıq elminin banisi, Əməkdar elm xadimi, professor A.Xələfovun çoxillik araşdırmaları sayəsində bu qənaətə gəlmək olar ki, orta əsrlərdə ölkəmizin ərazisində kitabxanaların üç növü - saray, məscid, mədrəsə və şəxsi kitabxanalar fəaliyyət göstərmişdir. Dissertasiya işində onların hər biri haqqında əhatəli məlumatları əks etdirməyə çalışmışıq. Burada ilk dəfə olaraq indiyə qədər dərinlən öyrənilməmiş məscid və mədrəsə kitabxanalarının fondlarının tərkibi, məzmunu, məqsəd və vəzifələri haqqında ətraflı məlumatları ümumiləşdirmələr aparmışıq. Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Sərab, Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Qəbələ, Dərbənd, Şamaxı, Şəmkir, Naxçıvan və başqa şəhərlərdəki məscid və mədrəsələrin nəzdindəki kitabxanalar haqqında maraqlı tarixi məlumatları elmi dövriyyəyə daxil etmişik.

Görkəmli alimlərimizdən Z.Bünyadovun, Ə.Mirəhmədovun, A.Xələfovun və başqalarının mülahizələrini müdafiə edərək, XI-XII əsrlərdə Gəncədə zəngin saray kitabxanasının və digər kitabxanaların olduğunu təsdiqləyir və qeyd edirik ki, o vaxtlar Gəncədə "Dar-əl kitab" adlı böyük bir kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Yeri gəlmişkən bu tarixi faktı o zaman Azərbaycanda olmuş ərəb tarixçisi və coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi də "Məcmül Huldun" əsərində təsdiq etmişdir. Orta əsrlərdə Gəncə böyük mədəniyyət və ticarət mərkəzi olduğundan dünyanın bütün ölkələrindən gələn tacirlər burada kitabı böyük tələbatın olduğunu nəzərə alaraq kitab gətirməyə də səy göstərirdilər.

Professor A.Xələfovun fikrincə, tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, XII əsrdə Gəncə ilə yanaşı, Azərbaycanın digər böyük şəhərlərində, o cümlədən Təbrizdə, Şamaxıda, Bərdədə də kitabxanalar olmuşdur. Bu

dövrə də fəaliyyət göstərən kitabxanalar içərisində saray kitabxanaları fondunun zənginliyi, ardıcıl komplektləşdirilməsi, qiymətli nadir kitabların toplanması, xarici dillərdə kitabların əldə edilməsi cəhətdən xüsusilə fərqləndirilirdi.

XIII yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycanı işğal edərəkən monqollar ölkənin böyük şəhərlərindən Ərdəbili, Təbrizi, Gəncəni, Şamaxını, Beyləqanı, Bərdəni və s. öz əsarətinə alır.

XIII-XIV əsrlərdə Xoyda, Marağada və Təbrizdə "Qazaniyyə", "Fələkiyyə", "Dəməşqiyyə", "Qazi Şeyx Əli", "Məqsudiyyə" Şəbi-Qazanda "Şəfiyyə", "Hənəfiyyə", Bakıda Şirvanşahlar sarayının "Şah məscidi" və "Seyid Yəhya", Ərdəbildə Şeyx Səfi məqbərəsi yanında "Dar-ül-irşad", Dərbənd məscidinin mədrəsəsi və s. dini məktəblər və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Lakin o dövrdə statistika aparılmadığından onların miqdarı haqqında məlumat vermək olduqca çətindir. Mədrəsə və məktəb (mollaxana) kitabxanalarının fəaliyyəti ilk növbədə tədris prosesinə və dinin təbliğinə yönəlsə də, kitabxanaların ictimailəşməsi baxımından da böyük rol oynayırdı. Mədrəsə kitabxanalarının fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili onları ictimai kitabxanalar kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

XIII əsrdə Azərbaycanda tayı-bərabəri olmayan, öz fondunun nadirliyinə və zənginliyinə görə dünyanın ən böyük kitabxanaları ilə yarışa girə bilən Marağa Rəsədxanasının Elmi Kitabxanası fəaliyyətə başlamışdı. Bu kitabxana ölkəmizdə kitabxana işinin tarixində öz məqsədi, vəzifələri və yaranma tarixi dəqiq məlum olan ilk elmi kitabxanadır. O dövrdə bütün Şərqdə məşhur olan bu elm məbədinin əsası xalqımızın görkəmli oğlu, 100-dən artıq elmi əsərin müəllifi, ensiklopedik biliyə malik, Marağa Rəsədxanasının yaradıcısı Nəsirəddin Tusi tərəfindən qoyulmuşdur. Məhz bu rəsədxananın nəzdində fəaliyyət göstərən həmin kitabxanada 400 min kitab (əlyazması) toplanmışdı. 330 kvadrat metr sahəsi olan bu kitabxana rəsədxananın yaxınlığında tikilmiş yaraşığıqlı bir binada yerləşirdi.

Tədqiqat işində XIII-XVIII əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş bir sıra məşhur kitabxanalar, o cümlədən Təbrizdəki saray kitabxanası, Ərdəbildəki Şeyx Şəfi məqbərəsinin kitabxanası haqqında bir çox elmi məlumatlar ümumiləşdirilmiş, görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətəinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixindəki rolu yüksək qiymətləndirilmişdir.

Orta əsrlərdə, o cümlədən Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda mühüm yerlərdən birini şəxsi kitabxanalar tuturdu. Məhz bu zaman Azərbaycanın görkəmli alimlərinin, yazıçı və şairlərinin çox zəngin, nadir kitab fonduna malik şəxsi kitabxanaları təşkil edilmişdi ki, belə kitabxanalar nəinki ölkəmizdə, həmçinin qonşu ölkələrdə belə çox məşhur olmuşdur.

Görkəmli Azərbaycan alimlərinin, yazıçı və şairlərinin, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin çoxlu şəxsi kitabxanaları omuşdur. Bu baxımdan şəxsi kitabxana yarandığı, formalaşdığı dövrün elmi-mədəni soviyyəsini, dövrün kitab sərvətini oks etdirən qiymətli elmi və mədəni xəzinədir.

Şəxsi kitabxanalarda xalqın tarixi keçmişinə, elminə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, incəsənətinə dair kitablar toplandığından böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, şəxsi kitabxana onu yaradan ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, alimlərin, yazıçıların, şairlərin, mədəniyyət və dövlət xadimlərinin dünyagörüşünün, fəlsəfəsinin, ideya istiqamətinin ictimai-siyasi baxışlarının müəyyənləşməsində mühüm əməl hesab edilə bilər. Fikrimizcə, onların kitabxanaçılıq-bibliografya sahəsindəki elmi irsi və əməli fəaliyyəti müstəqil tədqiqat obyektini kimi hərtərəfli və dərinləndirilməlidir.

Mürəkkəb geosiyasi ərazidə yerləşən Azərbaycan tarix boyu özünəməxsus milli-mədəni sərvətini yaratmış, onu çoxsaylı müharibələrdən qoruyub saxlamış, zənginləşdirmiş, yeni ənənələr yaratmış və nəsilədən-nəsilə zəngin bir irs tarixi faktlarla məntiqi cavab vermək tədqiqatımızın məqsədlərindən biri olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycanın tarixi coğrafi ərazisini, İran, Persiya, Səfəvilər dövləti, bəzi hallarda Azərbaycan adlandıraraq yaradılmış mədəni irsin mənsubiyyətini sual altına gətirməyə cəhdlər göstərirlər. Heç şübhə yoxdur ki, böyük coğrafi ərazidə uzun tarixi dövrdə hökmranlıq etmiş türk xalqlarının yaratmış olduqları mədəniyyət abidələri bəşəri mədəniyyətdir. Lakin bu prosesdə türk xalqlarının başlıca rolu xüsusilə də Azərbaycan ərazisində Səfəvilərin rolu danılmazdır.

Azərbaycan xalqı kitab və kitabxana mədəniyyəti sahəsində monumental bir tarix yaratmışdır. Bu tarixin ayrılmaz və mühüm hissəsi Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti illərində yaranmış və inkişaf etmiş Azərbaycan kitabxanalarıdır. Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətindən bir neçə yüz il qabaq əsası qoyulmuş Azərbaycanın kitab və kitabxana mədəniyyəti Səfəvilərin süqutundan sonra da uzun illər bu ənənələri davam etdirmişdir. Beləliklə, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dediyi "Kitabxana xalq, millət üçün müqəddəs bir yer, mədəniyyət, bilik, zəka mənbəyidir" fikri Azərbaycanın kitabxana tarixi boyu öz təsdiqini tapmışdır. Bizcə, hazırkı tədqiqat işinin ən əhəmiyyətli cəhəti də elə budur.

Səfəvilər dövründə formalaşan Azərbaycan kitabxanalarının strukturunu təhlil edərək dünya kitabxana mədəniyyətində bərabəri olmayan bir fenomenlə rastlaşırıq. Üç dildə ədəbiyyatın tam azad dövrüyəsini təmin edən Azərbaycan kitabxanalarında dil, din, dünya görüşü fərqlərinə heç bir məhdudiyət qoyulmamış və bütün elm sahələri üzrə ədəbiyyat mütləiyə açıq olmuşdur. Dünya kitabxanaları tarixində fondun komplektləşməsi zamanı belə hallara Vatikan kitabxanasında, Rus provoslav kilsəsi kitabxanalarında və bir sıra digər kitabxanalarda rast gəlirik. Lakin dünya dillərində ədəbiyyatın azad istifadəyə verilməsi faktları bu kitabxanalarda olmamışdır.

Satın alınmış, hədiyyə olunmuş və hərbi yürüşlər zamanı qənimət kimi əldə olunmuş qədim əlyazma kitablarımız Rusiya və Avropa kitabxanalarında yüzillərlə bağlı saxlanmışdır. Bir çox elmi və qədim əsərlərimizin bu kitabxanalarda saxlanması faktı son yüz ildə tədricən üzə çıxmışdır. Bu kitabların araşdırılıb üzə çıxarılmasında Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının əlyazmalar institutunun apardığı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hal-hazırda 12 min nüsxə əlyazma kitabımız dünyanı müxtəlif kitabxana və muzeylərində saxlanılır.

Professor A.A.Xələfovun "Səfəvilərin hakimiyyəti dövrü cəmiyyətdə kitabxana mədəniyyətinin təşəkkülü və inkişafında yeni mərhələdir" müddəası tədqiqatın əsas mövzusu olmuşdur. Bu istiqamətdə elmi dövriyyəyə verilən tarixi faktlar və analitik materiallar iddialarımızı sübut edir.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq aşağıdakı ümumiləşdirilmiş nəticələri qeyd edə bilərik:

"İslam super etnosunda" Azərbaycanda kitab və kitabxana mədəniyyəti özünə məxsus xüsusi çəkiyə malik olmuş və öz etnik xüsusiyyətləri ilə özünü ifadə edə bilmişdir;

XVI-XVIII əsrin əvvəlləri Azərbaycanın kitab və kitabxana mədəniyyətində kulturoloji yüksəliş dövrü olmuşdur;

Səfəvilərin hakimiyyəti illərində dövlətin türkdilli olduğuna görə Azərbaycanda kitabxana fondlarında külli miqdarda Azərbaycan dilli əlyazma kitablarının fondu formalaşır. Azərbaycan dilində folklor, mərasim ədəbiyyatı ilə yanaşı, fərmanlar, əmrlər, poeziya, səyahətnamələr və elmin müxtəlif sahələrinə dair kitab məhsulu kitabxana fondlarında saxlanılır.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda dövlət kitabxanası statusu əldə etmiş saray kitabxanaları ilə yanaşı, çox sayda şəxsi kitabxanalar və təşəkkül tapmış məktəb və mədrəsə kitabxanalarının böyük bir şəbəkəsi mövcud idi.

Səfəvilərin hakimiyyəti illərində kitabxana işi özünün çoxcəhətliyi ilə inkişafın elə bir mərhələsinə çatmışdır ki, "Dərülsənaye" adlandırılaraq, kitab sənaye evi mənasında xarakterizə olunurdu. Bu Azərbaycanda kitabxana işinə verilən böyük əhəmiyyəti ifadə edirdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycan kitabxanaları elm, informasiya müəssisəsi, təlimə və tədrisə xidmət edən və onu təşkil edən bir müəssisə, eləcə də uzun tarixi bir dövrdə, geniş ərazidə yeganə mədəni-maarif funksiyasını daşıyan bir müəssisə olmuşdur.

Kitabxana fondları tarixi, coğrafi sosial-ictimai və dini-psixoloji səbəblərin məcmusunda üçdillilik ədəbiyyatın kompleksləşdirilməsini həyata keçirmiş, nəticədə Azərbaycanda geniş oxucu kütləsi formalaşmış və mütaliə ənənələri yaranmışdır. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan mədəniyyətinin nəinki deqradasiyasına səbəb olmamış, əksinə, geniş coğrafi ərazidə Azərbaycan söz və nüfuz sahibinə çevirmişdir;

Azərbaycan XVI-XVIII əsrlərdə inkişaf etmiş kitabxana mədəniyyətinə mənsub olmuşdur və bir sıra dünya kitabxanalarında, hətta bir sıra İslam dini mədəniyyətini daşıyan ölkələrin kitabxanalarında görünməyən demokratik və taleyranlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir.

Orta əsr Azərbaycan kitabxanaları nəinki kitabxanaların toplanmasını, saxlanılmasını və ictimai istifadəyə verilməsini təşkil edən müəssisə olmuş, eləcə də bir çox hallarda müasir anlamda həm nəşriyyat, həm də mətbəə funksiyasını daşımış, yeni-yeni kitabların ərsəyə gəlməsi üçün geniş mütəxəssislər heyətini ətrafına toplamışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

I. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Ağazadə F. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı: Kəspə mətbəəsi, 1912 (ərəb əlifbası ilə).
2. Allahverdiyev B. Kitablər haqqında kitab. Bakı: Gənclik, 1972.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı. - Bakı: Azərb. EA-nın nəşri, 1961, c. I.
4. Azərbaycan kitabı. C.I. (1780-1920). - Bakı, 1963, 22 s.
5. Azərbaycan tarixi. C.I. - Bakı, 1961.
6. Bətə Trakya Fatih tarixi (1261-1361) A. Məhmət Dəlibaltə Minih-2002, 240 s.
7. Bulatov M. Marağa Rəsədxanasının bərpası // Qobustan. - 1987. N 2.
8. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti (1136-1225). - Bakı, Pedaqogika, 2004, 248 s.
9. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Pedaqogika, 2004, 392 s.
10. Cahani Q. Əssar Təbrizinin "Məhr və Müştəri" poeması. Bakı, Az.SSR EA-nın nəşri, 1968, 150 s.
11. Dəlibaltə A.M. Bətə Trakya Manevi tarixi, (I cild) Almaniya, Münih, 2003, 310s.
12. Dəlibaltə A.M. Bətə Trakya Manevi tarixi, (II cild) Türkiyə, Bursa, 2004, 310 s.
13. Əliyev Y. Qədim türk (rinuk) yazılı abidələrində orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid. Ədəbi dil normalarının inkişafı. Bakı, Nurlan, 2004, 190 s.
14. Ərdəbil Livasının müfəssəl dəftəri. Bakı, 2004, 857 s.
15. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun "Əhsənüt-təvarix" əsəri üzrə). Bakı, Elm, 1983, 152 s.

16. Hacısoylu M. Şirazinin "Qülşəni-raz" tərcüməsi. B. Nurlan, 2006, 360 s.
17. Hacıyev H. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, Gənclik, 2005, 192 s.
18. Həsənov H. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi. - Bakı, 1965, 108 s.
19. Həsənzadə C. XVI əsr Təbriz miniatürünün nadir nüsxəsi. Bakı: Qobustan, 1986, N 3.
20. Xaqani Şirvani (Seçilmiş əsərləri). - Bakı, 1956.
21. Xələfov A. A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi (I hissə) B. BDU-nun nəşri, 2004, 326 s.
22. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən. - Bakı, 1986.
23. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən. - Bakı, 2001.
24. Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən. - Bakı, ADU, 1960.
25. Xələfov A. Orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən. - Bakı, 1986, 52 s.
26. Xələfov A.A. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitabxana işinin əsas inkişaf istiqamətləri, B., 2006, 106 s.
27. Xətai Şah İsmayıl. Əsərləri. 2 cildə. C.1. - Bakı, 1975, 412 s.
28. İsmayılov X. Azərbaycan Respublikasında kitabxana işinin metodik təminat sisteminin tarixi (1918-2000): Monoqrafiya. - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2000.
29. Kaşğari M. "Divanü lüğət-it-türk". c: 1. - Bakı: Ozan, 2006. 5129
30. Kəndli Q. Xaqani Şirvani (Həyat və yaradıcılığı). - Azərbaycan, 1341 (hicri), M 3. (ərəb əlifbası ilə).
31. Kəndli Q. Rudəki və Azərbaycan ədəbiyyatı - Azərbaycan, 1340 (hicri), M 2. (ərəb əlifbası ilə).
32. Kərimov K. Topqarı muzeyində Nizami "Xəmsəsinin" nadir miniatürləri // Qobustan, 1986, M 3.
33. Kononov A.H. Rusiyada türk dillərinin öyrənilməsi tarixi, B., Çinar-çap, 2006, 352 s.
34. Qasımlı M. Şah İsmayıl Xətəinin poetikası, B. Elm, 2002, 176 s.
35. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazıları mənbələrdə, Bakı, Təhsil, 2006, 148s.
36. Qəhrəmanov C. Azərbaycan kitab mədəniyyəti // Elm və həyat - 1985.-N 8.
37. Qəhrəmanov C. Əlyazmaları sərgisi // Ədəbiyyat və incəsənət, 1985, 14 iyun.
38. Qəhrəmanov C. və Ağayeva N. Dilçilik // Elm və həyat, 1985 N 9.
39. Qiyasi C. Ərdəbil // Qobustan, 1987, Ns 2.
40. M. Müsəddiq (Yengicəli). Ərdəbil abidələri // Qobustan, 1974, N 1, s.20-24.
41. Mahmudov M. Xətib Təbrizi (Həyat və yaradıcılığı). - Bakı, 1972.
42. Mahmudov M. Piyada Təbrizdən Şama qədər - Bakı: Yazıçı, 1982, 207 s.
43. Mahmudov Yaqub. Odlar yurduna səyahət. Bakı: Gənclik, 1980, 120 s.
44. Mehdiqanlı A. İbn Xəlqun və başqaları, B., Adiloğlu nəşriyyatı, 2006, 212 s.
45. Məmmədbəyli H. Mühəmməd Nəsirəddin Tusi. - Bakı: Gənclik, 1980, 176 s.
46. Məmmədov Ə. Şah İsmayıl Xətai. - Bakı, 1961, 160 s.
47. Məmmədov Q. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. - Bakı. Təhsil. 2006, 400s.
48. Minai Ə. və Rəhimov Ə. Orta əsr kitabxanalarımız // Ədəbiyyat və incəsənət, 1965, 31 iyun.
49. Musəvi T. M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilli sənədlər (XVI-XVIII). - Bakı: Elm, 1977, 238 s.
50. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. - Bakı, SSRİ EA-nın Azərbaycan filialı, 1943.
51. Müsəddiq M.H. Azərbaycanda kitabxana tarixindən. - Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Respublika Kitabxanası. Əsərləri, I buraxılış, 1980, s 41-58.
52. Müsəddiq M.H. Marağa abidələri // Qobustan, 1975, N 2, s. 17-18.
53. Nağıyeva C. Əlişir Nəvainin "Məclisi-ün-nəfais" təzkirəsinin iki əlyazması. - Bakı, Əlyazmalar xəzinəsində, IV cild, Elm, 1976, səh. 53-60.
54. Nizami (Məqalələr məcmuəsi) Üçüncü kitab. Bakı: Azərənəşr, 1947, 242 s.
55. Nizami (Məqalələr məcmuəsi). Birinci kitab. - Bakı: Azərənəşr, 1940, 266 s.
56. Nizami Gəncəvi Xosrov və Şirin. Bakı, 1982.
57. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə (filoloji tərcümə). - Bakı, Elm, 1983, 650 s.
58. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, 1941.
59. Onullahi S. "Nameyi-Arami" əsərinin Bakı nüsxəsi. - Bakı, Əlyazmalar xəzinəsi, IV cild, Elm, 1976, s.61-69.
60. Onullahi S. Azərbaycanda kitabxanaçılıq. Bakı, Ədəbiyyat və incəsənət, 23 avqust 1985.
61. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı. Elm, 1982, 280 s.
62. Onullahi S. Təbriz kitabxanaları (X-XVII əsrlərdə) // ADU-nun elmi əsərləri. Kitabxanasünaşlıq və bibliografiya seriyası, 1975. - N 2. s. 53-58.
63. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazı abidələrinin dili. B. Nurlan, 2006, 648 s.
64. Salmanov E. Kitab sənətinin ustaları. // Qobustan, 1986. - N 8.
65. Səfərov Ə. və Yusifov X. Qədim və Orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. - Bakı, Maarif 1982, 388 s.
66. Şeyx Səfi Təzkirəsi ("Səfvətüs-səfa"nın XV əsr türk tərcüməsi). B. Nurlan, 2006, 932s.
67. Şərq mütəfəkkirlərindən seçmələr. Bakı, "Adiloğlu", 2007, 3289
68. Tağıyev H. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi. Bakı; Azərənəşr, 1964. - 122 s.
69. Tərbiyət M. Danəşməndəne Azərbaycan. Bakı; Azərənəşr, 1987, 460 s.

70. Vəlixanlı N.M. IX-XVII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. - Bakı, 1984.

71. Yusifov Y. Qədim şərq tarixi. Bakı. Çıraq, 2005, 542 s.

72. Zəkiyev İ. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu - Bakı, 2000

II. RUS DİLİNDƏ

73. Абрамов К.И. История библиотечного дело в СССР - Москва 1980.

74. Azərbaycan (İstoriçeskije i dostoprimeçatelnije mesta). - Bakı, İzd. AN Azerb. SSR, 1960, 148 s.

75. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XVIII-XIV вв. - Баку, 1956.

76. Архив Маркса и Энгельса (под редакцией В.Адоратского). Т. У.- Москва: Политиздат, 1958, 424 с.

77. Ата-Мелик Джувейни. Чингисхан. История завоевателя мира. -Москва, 2004, 690 с.

78. Бартольд В.В. Культура мусульманства. – Пг 1918.

79. Бертельс Е. Великий Азербайджанский поэт Низами (эпоха, жизнь, творчество). - Баку, Издат. Аз. ФАН, 1940, 148 с.

80. Бертельс Е.Э. Низами (творческий путь поэта) - Москва, Изд. AN СССР, 1956, 264 с.

81. Боролина И. В. Тюркские литературы и фольклор. - Москва, Муравей, 2004, 287 с.

82. Бретаницкий Л.С, Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана. IV-XVIII вв. -Москва: Искусство, 1976, 272 с.

83. Бунятов З. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 г.). - Баку: Элм, 1978, 272 с.

84. Гафуров Б. Г. Истории Таджикского народа (В кратком изложении). Т 1. - Москва: Политиздат, 1952, 504 с.

85. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков. - Баку: Элм, 1982, 282 с.

86. Гейдаров М.Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. - Баку: Элм, 1987, 212 с.

87. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. - Баку: Изд. AN Azerb. SSR, 1967, 200 с.

88. Дафтари Ф. Кроткая история исмаилизма. - Москва АСТ, 2004, 274 с. Баку: Элм, 1981, 308 с.

89. Джидди ГА Средневековый город Шемаха (IX-XVII в.). Баку: Элм, 1981, 176 с.

90. Жан-Поль Ру. Тамерлан. - Москва: Молодая Гвардия, 2006, 296 с.

91. Жорою Жан. История письменности и книгопечатания. - Москва, АСТ, 2005, 224 с.

92. Заходер Б.Н. Введение к книге Казии-Ахмеда "Трактат о каллиграфях и художниках 1596/97". -М.-Л., 1947.

93. Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. Баку: Элм, 1976, 170 с.

94. История информационных войн (Часть 1). Санкт-Петербург: Полигон, 2003, 510 с.

95. Канева И.Т. Шумерский язык. - Санкт - Петербург, 2006, 240 с.

96. Крымский А.Е. Низами и его современники. - Баку: Элм, 1981, 488 с.

97. Л.Н.Гумилев. Тысячелетие вокруг Каспия. - Москва, 2002, 410 с.

98. Л.Н.Додхудоева. Поэмы Низами в средневековой миниатюрной живописи. - Москва: Восточ. литерат., 1985, 309 с.

99. Лемерль П., Кицикис Д. На перекрестке цивилизаций. - Москва: Весь Мир, 2006, 230 с.

100. Локкарт Л. Надир Шах. - Баку, Ганун, 2004, 394 с.

101. Немировский Е. Горбачевский Б. Рождение книги. Москва: Советская Россия. 1957, 230 с.

102. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII- XV веках. - Ленинград, 1966.

103. Прозоров СМ. Ислам как идеологическая система. - Москва, Изд. восточ. литерат. РАН, 2004, 472 с.

104. Рафили М. Культура азербайджанского народа до Низами. - В книге. «Низами» сб. 1- Баку

105. Рафили М. Низами (эпоха, жизнь, творчества). Москва: Художественная литература, 1941, 120 с.

106. Рафили М. Низами Гянджеви и его творчество. - Баку, 1947, 72с.

107. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 г.г.). - Баку: Элм, 1981, 238 с.

108. Рахмани А.А. "Тарих-и алам арай-и Аббаси" как источник по истории Азербайджана. - Баку: Изд. AN Az. SSR, 1960, 192с.

109. Рзакулизаде С Д. Мировоззрение Баба Кухи Бакуви. Баку: Элм, 1978, 96 с.

110. Рзакулизаде С.Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. - Баку: Изд. AN Az. SSR, 1962, 112 с.

111. Рукописная книга в культуре народов Востока. (1 книга). М. Главная редакция Восточной литературы Наука, 1987, 560с.

112. Талалакина О.И. История библиотечного дело за рубежом. -Москва: Книга, 1982, 272 с.

113. Тураев Б.А. История Древнего Востока. - Минск: Харвест, 2004, 750 с.

114. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. - Москва: Наука, 1985, 312 с.

115. Ширвани Юсиф-Зия. Происхождение "Лейли и Меджнун". - В книге. «Низами» сб. III.- Баку: Азернешр, 1941. - С.62-73.
116. Шомракова И.А., Баренбаум И.Е. Всеобщая история книги. - Санкт-Петербург: Профессия, 2005.
117. Эфендиев О. Азербайджанское Государство Сафавидов в XVI веке.

III. XARİCİ DİLLƏRDƏ

118. Али Раиси (Сейди). Миротул мамолик. - Ташкент, 1963.
119. Ансари (Нушафарин). Ketaab və səmiyyət. Məcəlləye daneşkadeye ədəbiyyat və ulm ensani. Ədəbiyyat seriyası, №75, Fərvərdin, 1350, 18-ci dövrə, № 1.
120. Браун (Эдвард). История персидской литературы, т. IV. - Нью-Йорк, Кембридж, 1953, 530 с. (ingilis dilində).
121. Газвини Г Нусхат ал-кулуб. - Баку: Элм.
122. Даввани (Джамапеддин Мамоммед). Арзи сипахи Узун Газан. - Тегеран, 1959.
123. Мунши (Искендер бей). Тарихе Аламе арайе Аббаси. - Тегеран, 1334 (1957).
124. Наваи (Абдул Гусейн). Шах Тахмасиб. Маджмуге-йе аснад ва мукатибати тарихи. - Тегеран.
125. Фаррух (Рокнаддин Хумаюн). Кетаб ва кетабханехе шеханшахие Иран. Т. 2, (Тарихче кетабханехе Иран). Тегеран ентешерате везерате фарханг ва Хонар, 1968.
126. Фаррух (Рокнаддин Хумаюн). Тарихе Кетаб ва кетабханехе шеханшахие Иран. Тегеран: Хонар ва Мардом, 2535, № 186.
127. Мукатибати Рашиди. Лахур, 1363 (1945).
128. Хондамир. Намеэ Нами. Respublika Əlyazmalar Fondu. инвентар № М-209; №3583. -Л., 986-99а-99б.
129. Табризи (Магомедали). Reуханut al-adab. Т.А. Тегеран.
130. Тарихе фарханге Иран. - Тегеран, Т. 1, 1946.
131. Ширази (Абди бек). Мазхар ал-асрар. - Москва: Наука, 1986, 280 с.
132. Игбал (Аббас). Тарихе Муфасселе Иран. Т. IV. - Тегеран, 1312.
133. Тохфе-йе Сами. (Талифе-Сам Мирза). - Тегеран, 1314.
134. Кетабдар (Садиги бей). Маджмаул - Хаввас. - Табриз, 1327.
135. Садиги Китабдар. Мəстəүil-хəvvas. - Табриз, 1327.
136. Yaqut Nətməvi. Möçətməl-boldan. I cild. Tehran, 1965.
137. Товерние (Жан Батист). Сафарнамейе Товарнийе. - Исфаган, 1336 (на персидском языке).
138. Саяхатпамейе Шарден. - Тегеран (М.Аббаси). 1335. 2 тома. Т. II (на персидском языке).
139. Чап дар Иран Талаш. 1346, Мехр, № 6.
140. Умид (Гусейн) Тарихе фарханге Азербайджан. Т.1. - Табриз, 1332, 471 с. (на персидском языке).
141. Сангилахаи М. Тазкиратул хаттатан. III т. - Табриз, 1878 (на персидском языке).
142. Дуст Магомед Халати-Хунарваран. Лахур, 1936.
143. Хондамир. Хабиб-ус-сияр. Т. III. - Тегеран, 1954.
144. Олериус. Путешествие в Россию и в Персию. - Берлин, 1956 (на немецком языке).
145. Рипка (Ян). История иранской литературы. - Лейпциг, 1962 (на немецком языке).
146. Хордадбех (Ибн Хордадбех). Книга путей и стран. Баку: Элм, 1986, 428с.
147. Туей (Хаджа Насираладдин). Ахлаге-Насири. - Баку: Элм, 1980, 256 с.
148. Омид Г. Фарханге фарси. Тегеран: Амир Кабир, 1362, 1144 с. (на персидском языке).
149. Кейхане хавай. Тегеран, 1988, 24 февраля, № 766.

Резюме.

Данная исследовательская работа посвящена «Библиотечному делу Азербайджана в период правления Сефевидов». Которая составляет важный период истории библиотечного дела в Азербайджане, являющей важной неотъемлемой частью истории культуры народа. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В введении были анализированы концептуальные вопросы исследования истории библиотечного дела и была принята методика исследования истории библиотечного дела профессора А.А.Хяляфова за основу в данной работе.

I глава называется «Взгляд в развитие библиотечного дела Азербайджана до правления Сефевидов». Глава состоит из двух параграфов. Первый параграф включает в себя тему книжная культура; рукописная книга и ее эволюция. Формирование библиотечной культуры в обществе и новый период в развитии, был назван второй параграф, в котором были показаны все исторические развития библиотечного дела в Азербайджане до правления Сефевидов.

II глава была посвящена «Библиотечному делу Азербайджана в период правления Сефевидов». В этой главе проблема была рассмотрена в 5-и параграфах. Развитие библиотечного дела в период правления Шаха Исмаила Хатаи, Дворцовые (государственные) библиотеки, библиотеки мечетей, библиотеки медресе и частные библиотеки. Формировка параграфов определяет виды библиотек Азербайджана, которые имели огромное значение в развитии сбора, систематизации, сохранение и выдачи книг в средние века Азербайджана. Библиотеки Азербайджана весь период средних веков не имели цензуру и запретных книг, и были центром Арабского, Персидского и Турецкого (Азербайджанского) рукописной книги.

III глава посвящена «Организации библиотечного фонда и характера формирования». В этой главе исследуется организации библиотек, виды и структуры библиотек средних веков Азербайджана. В той же главе была сделана попытка в выявлении тематической характеристики книжного фонда, содержащей в библиотечных фондах Азербайджана в период правления Сефевидов.

Библиотечное законодательство, библиотечная технология, демократичность книжного фонда и толерантность Азербайджана с точки зрения религиозного и национального вопроса, было широко освещено в данном исследовании.

Список литературы охватывает широкую гамму исследовательской работы по данному вопросу. На Азербайджанском, Русском и Персидском языках, литература была исследована от первоисточников.

В заключении было обобщено развитие библиотечного дела, и тезисно был указан характер развития библиотечного дела в период правления Сефевидов.